

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

YIL: 4 (ARALIK 2018) - CİLT: 4 - SAYI: 3

e-ISSN 2458-7672 | Periyot Yılda 3 Sayı | Başlangıç: 2015 | Yayıncı Celal ÖNEY

History and Future

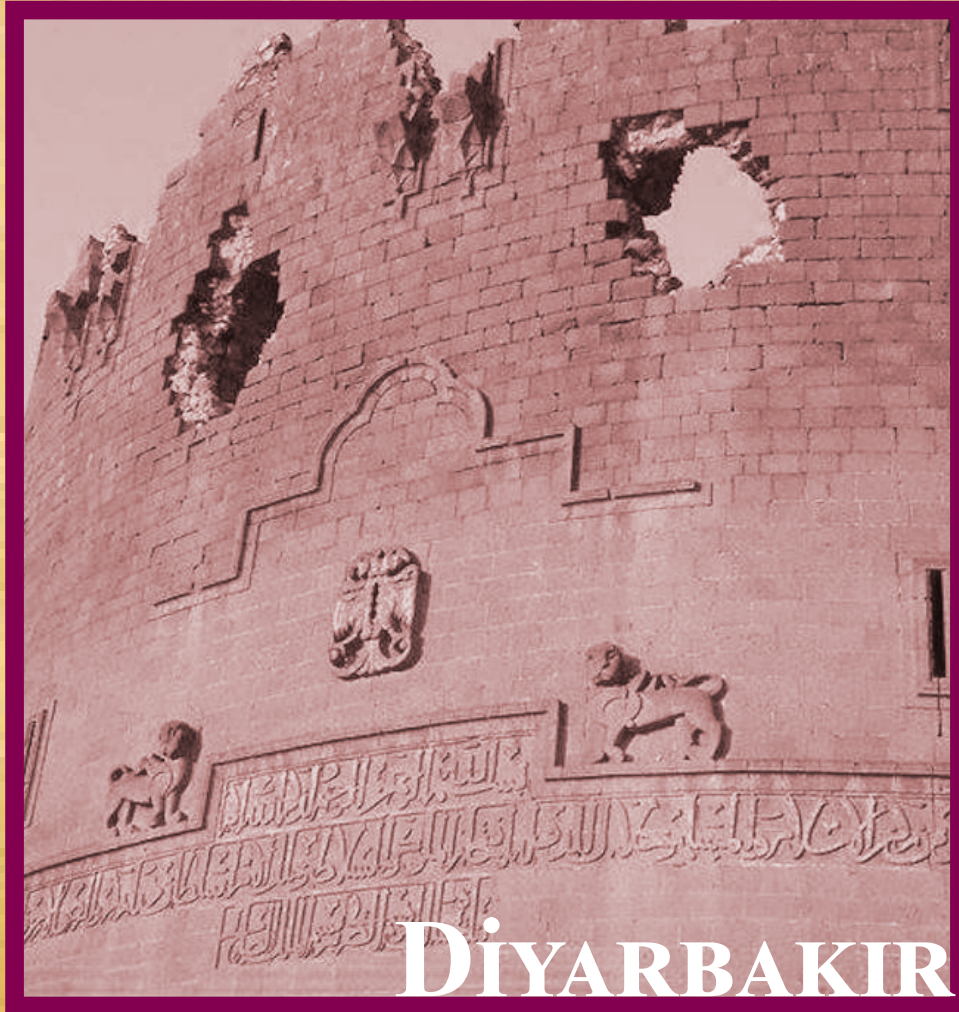
International Peer-Reviewed Journal of History Researches

YEAR: 4 (DECEMBER 2018) - VOLUME: 4 - ISSUE: 3

e-ISSN 2458-7672 | Period Tri-annual | Founded: 2015 | Publisher Celal ÖNEY

WEB: <http://dergipark.gov.tr/jhf>

İletişim / Contact: tarihgelecek@gmail.com

Kapak resmi: <https://www.arkoloji-sanat.com>

TARİH VE GELECEK HISTORY AND FUTURE

Tarih ve Gelecek Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmalarını değerlendirmek üzere dört ayda bir (Nisan, Ağustos ve Aralık) yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, ilk yayın hakları Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar eser sahibinin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

The Journal of History and Future is an international, peer-reviewed tri-annual (April, August and December) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Journal of History and Future. The Journal of History and Future has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of History and Future.

VOLUME 4, ISSUE 3 – DECEMBER 2018
CILT 4, SAYI 3 - ARALIK 2018

Editör

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Muş Alparslan Üniversitesi
<http://www.alparslan.edu.tr/>

+9043624949/3611
Email: tarihgelecek@gmail.com
Web: www.dergipark.ulakbim.gov.tr/jhf

*Not: Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

**Yayın Kurulu Başkanı / Director of
Editorial Board**

Prof. Dr. Abdülatif TÜZER

Muş Alparslan Üniversitesi / Felsefe Bölümü

Editör / Editor

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Mehmet ÖZALPER

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Murat ALANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Arş. Gör. Dr. Muhammed YÜCEL

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

Batman Üniversitesi / İslami İlimler

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osman AKANDERE

Necmettin Erbakan Üniversitesi / Atatürk

İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA

Tiflis Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Danko LEOVAC

Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Hüseyin ÜRETEN

Adnan Menderes Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Orlin SABEV

Bulgaristan Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Amasya Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Bahattin ÇATMA

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Elçin NECİYEV

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Ercan ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Tekin İDEM

Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Fahri YETİM

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER

Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyal Bilimler

Dr. Öğrt. Üye. Ahmet Gökçen

Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Efe DURMUŞ

Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Gülbin FIRAT

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Sedat KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Selim ADALI

*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih
Bölümü*

Dr. Öğr. Üye. Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Zekeriya TÜRKMEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

Sekreteryaya / Secretariat

Arş. Gör. Dr. Şeyhmus BİNGÜL

İletişim Sorumluları / Correspondents

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Hakemler - Referees

CİLT 4, SAYI 3 - ARALIK 2018

VOLUME 4, ISSUE 3– DECEMBER 2018

Prof.Dr. Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu
İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Veysi AKIN
Trakya Üniversitesi Tarih Bölümü

Doç.Dr. İrşad Sami Yuca
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ulvi ÖZDEMİR
Ahi Evran Üniversitesi Tarih Bölümü

Doç.Dr. Ahmet İlyas
Batman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler

Arş.Gör Dr. Şeyhmus Bingöl
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Bahattin Çatma
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gülbin Fırat Onat
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Esra Çıplak
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Taşkıran
Bitlis Eren Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ
Gaziantep Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ
Gaziantep Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ
Harran Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü

Tarih ve Gelecek Dergisinin Aralık 2018 sayısı için emek sarfeden başta hakemlerimiz olmak üzere kıymetli yazarlarımıza teşekkür eder bu sayıda yayınlanan eserlerin alanlarına katkı yapmasını dileyerek yeni sayıda görüşmek dileğiyle.

*Editör
Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü*

İçindekiler *Contents*

CİLT 4, SAYI 3 - ARALIK 2018
VOLUME 4, ISSUE 3– DECEMBER 2018

- Kemalizm'in "Medeniyet Fabrikası": Kız Enstitüleri.....8
Kemalism's "Civilization Factory": Girls' Institutes
Ercan ÇAĞLAYAN
- Economic Situation of the Ottoman Period in Diyarbakir Province.....36
Osmanli Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nin Ekonomik Durumu
İbrahim YILMAZÇELİK
- İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Gerçekleştirilen Esir Değişimlerinin
Dönemin Basınında Sunumu.....81
*The Appearance of Prisoner Exchange in Turkey in the Press during the World
War II Period*
Mehtap BAŞARIR
- Moğolların Mardin Kuşatması ve Hülagü'den Olcaytu'ya İlhanlı Artuklu
Münasebetleri*.....106
*The Mongol Siege of Mardin and Ilkhanid-Artuqid Relations from Hulagu to
Öljeitü*
Ercan GÖRDEGİR; Süleyman ÖZBEK
- Osmanlı Devletinde Piyade Sınıfı Askerlerin Eğitimi*.....119
The Education of The Infantry Soldiers in Ottoman State
Abdullah BAYINDIR
- Horasan'da Tarım Ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10. Y.Y.)* 139
Agriculture And Husbandry Activities in Khorasan (8-10. Centuries)
Yunus ARİFOĞLU
- Osman Yüksel Serdengeçti'nin Muhalefet Anlayışı.....162
Osman Yüksel Serdengeçti's Understanding of Opposition
Ahmet İŞLER
- Tanzimat Dönemi Gazetecilerinin, Meşrutî Yönetime Geçiş Sürecinde Millet Meclisi
Üzerine Düşünceleri.....181
*The Thoughts of Journalists of the Tanzimat Period on the National Assembly
during the Transition Process into the Constitutional Management*
Yusuf TAŞ

Dr. Öğrt. Üyesi
Ercan ÇAGLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü Öğretim Üyesi.
e.caglayan@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0391-9413>

Eser Geçmişi / Article Past: 16 Eyl 2018 / 21 Kas 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.460360>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Kemalizm'in "Medeniyet Fabrikası": Kız Enstitüleri

Kemalism's "Civilization Factory": Girls' Institutes

Öz

Bu çalışma, asri ve seküler Türk kimliğini mezceden 'Cumhuriyet Kadınları'nın yetiştirilmesini gaye edinen Kız Enstitüleri'nin tek parti dönemindeki serüvenini ele alarak söz konusu okulların yeni bir kimlik/ulus ve devlet inşasındaki rollerine odaklanıyor. Cumhuriyet'in en önemli eğitim kurumlarından olan Kız Enstitüleri, "üretken ev kadınları", "Türk milliyetçiliği"ni ve "Batı medeniyeti"ni özümsemiş kadınlar yetiştirmeyi hedefliyordu. İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Kız Enstitüleri'nin açılması ve amaçları, ikinci bölümde ise Doğu'daki Elazığ Kız Enstitüsü'nün açılması, amaçları, faaliyetleri ve öğrenci profilleri etraflıca ortaya konmaya gayret ediliyor. Elazığ Kız Enstitüsü'nün amaçları, faaliyetleri ve öğrenci hinterlandı, Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan üç belgeye ve enstitünün uzun yıllar boyunca müdürelğini yapan Sıdika Avar'ın anılarına referansla ele alınıyor.

Anahtar Sözcükler: Cumhuriyet, Tek Parti Dönemi, Eğitim, Kız Enstitüleri, Elazığ Kız Enstitüsü.

Abstract

This study examines the adventure of Girls' Institutes during the one-party era which aimed to raise modern and secular republican women and focuses on the roles of institutes as part of the building a new identity/nation and state process. Girls' Institutes which are one of the most important educational institutions of the Republic intended to raise "productive housewives" and women who adopt "Turkish nationalism" and "Western civilization". In the first part of this two-part work attempts to examine the opening and objectives of the Girls' Institutes and in the second part, tries to put forward in detail the opening, aims, activities and student profiles of the Elazığ Girls' Institute in the east. Elazığ Girls' Institute aims, activities and the student hinterland analyzed with the reference to two documents from Republican Archive and Sıdika Avar's memories who was the institute's director for many years.

Keywords: Republic, One-Party Era, Education, Girls' Institutes, Elazığ Girls' Institute.

ATIF: ÇAGLAYAN Ercan, "Kemalizm'in "Medeniyet Fabrikası": Kız Enstitüleri" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/3 (Aralık-2018), s. (8-35)

CITE: ÇAGLAYAN Ercan, "Kemalism's "Civilization Factory": Girls' Institutes" *Journal of History and Future*, 4/3 (December- 2018), pp. (8-35)

I. Giriş

Elinizdeki çalışma, 'çağdaş', 'seküler' ve 'milliyetçi' Türk kimliğini mezc eden 'Cumhuriyet Kadınları'nın yetiştirilm esini gaye edinen Kız Enstitüleri'nin tek parti iktidarındaki serüvenini ele alarak söz konusu okulların yeni bir kimlik/ulus ve devlet inşasındaki rollerine odaklanıyor. İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Kız Enstitüleri'nin açılması ve amaçları, ikinci bölümünde ise Doğu'daki Elazığ Kız Enstitüsü'nün açılması, amaçları, faaliyetleri ve öğrenci profilleri etraflıca ortaya konmaya gayret ediliyor. Kız Enstitülerin açılması ve amaçları, *Tebliğler Dergisi* ve konu hakkında daha önce kaleme alınan çalışmalar esas alınarak ortaya konuluyor. İkinci bölümde ele alınan Elazığ Kız Enstitüsü'nün amaçları, faaliyetleri ve öğrenci hinterlandı ise Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan iki belgeye ve enstitünün uzun yıllar boyunca müdüreliliğini yapan Sıdıka Avar'ın *Dağ Çiçeklerim* isimli anılarına referansla kaleme alınıyor.

Tek parti iktidarının kudretli yıllarında açılan Kız Enstitüleri, Batı illerinde kızlara çağdaşlık, ev idaresi ve Türk milliyetçiliği konularında yoğun eğitim vererek Kemalist ideolojinin tabana yayılmasını hedefliyordu. Başta Elazığ Kız Enstitüsü olmak üzere Doğu'daki enstitüler ise bahsi geçen misyonlarının yanı sıra Kürt kızlarına Türkçe'nin öğretilmesini esas gaye olarak görüyordu. Elâzığ Kız Enstitüsü, enstitünün idarecileri ve jandarmalar aracılığıyla Elazığ dışında Bingöl ve Tunceli [Dersim] vilayetlerinden topladıkları Kürt kızlarını enstitünün yatılı kısmına kaydederek onları yoğun bir Türkçe ve adab-ı muaşeret eğitime tabi tutuyordu. Enstitüde aldıkları yoğun eğitimle bir taraftan Türkçe öğrenen Kürt kızları, diğer taraftan hijyen, çocuk bakımı ve yemek pişirme gibi ev idaresi konusundaki eğitimle 'modern' ve 'medeni' kızlara dönüşüyorlardı. Böylece Kemalist iktidar, askeri operasyon ve harekâtlarla 'kontrol' altına aldığı bölge insanını eğitim aracılığıyla yeni rejime 'sadık' bireyler yapmayı hedefliyordu. Bu çalışmada, yukarıda bahsi geçen kaynaklar referans alınarak hem Kız Enstitülerinin ülke genelindeki misyonuna hem de spesifik olarak Doğu'daki misyonuna, daha açık bir ifadeyle enstitülerin 'medenileştirme' ve 'Türkleştirme' misyonlarına dikkatleri çekmeye çalışacağız. Kız Enstitüleri hakkında detaylı bilgi vermeden evvel konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesinden hareketle bu giriş kısmında kısaca zorunlu ve standart eğitimle ilgili birkaç gerçeğe işaret edeceğiz.

Bilindiği üzere modern dönemlerde zorunlu ve standart bir hale bürünen eğitimin esas gayesinin iktidarların ideolojisini kitlelere aktararak 'sadık vatandaşlar' yetiştirmektir. Geç Osmanlı dönemi ve erken Cumhuriyet Türkiye'sinde de devlete sadakatın sağlanmasında ayrıcalıklı bir yere sahip olan eğitim, toplum ve ülke kalkınmasının temel aygıtı olmanın yanı sıra ideolojik aktarımın yapılacağı en temel kurumdu. Bu özelliğinden dolayı hem Osmanlı'nın, hem de Cumhuriyet'in yönetici elitleri, eğitimin üzerinde önemle durulması gereken bir aygıt olduğunun bilincindediler.¹ Bu bilincin bir ifadesi olarak, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönem-

1 Konu hakkında mühim bir çalışma için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, [Der. Kemal H. Karpat], İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2005, ss. 73-242.

lerinde yönetici elitler tarafından eğitim politikalarına büyük bir önem atfedildi. Kuşkusuz, Osmanlı'da Tanzimat Dönemi'nden itibaren eğitime ve hususen kız eğitimine büyük önem atfedilmesi devletin siyasal ve ideolojik tutumundan bağımsız düşünülemez. Konuyla ilgili olarak Somel şunları söyler: "Tanzimat döneminde ve daha sonra II. Abdülhamid devrinde, malî kriz devrelerinde dahi kız eğitimine nispeten önem verilmesinde yatan muhtemel etken, Osmanlı Devleti'nin resmî çizgisine uygun dinsel ve ahlakî görüşlere sahip ve eğitilmiş kadın kuşakları yetiştirmekti. Bu politikadan güdülen amaç herhalde daha aile ortamından, anne kucağından başlayarak devlete ve dine bağlı tebaanın ortaya çıkmasını sağlamaktı. Bu anlamda eğitim uzun vadeli bir siyasal yatırım olarak anlaşılıyordu."² Cumhuriyet ile birlikte yeni bir siyasal ve ideolojik yapılanmaya evrilen devletin eğitime yüklediği misyon giderek arttı. Bunun bir neticesi olarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük bir eğitim hamlesi gerçekleştirilerek cinsiyet fark etmeksizin eğitim zorunlu hale getirildi, en ücra köylere varıncaya dek okullar açıldı ve tedricen okullaşma oranı yükseltildi.³ Kuşku yok ki, okullaşmanın artmasıyla birlikte yeni rejimin toplumda kabul görmesi ve bireylerin devlete sadakatini sağlanması daha yaygın bir hal aldı. Birol Caymaz, ulus-devletlerde temel eğitimin zorunlu olmasının altında yatan gerçekliğin eğitim mekanizmasının "vatandaşlığı üreten bir fabrika" olmasıyla açıklanabileceğini söyleyerek bu gerçekliğe dikkati çektiğini belirtmiş olalım.⁴

Kemalist Cumhuriyet, eğitime verdiği bu önemi kadınların eğitiminde de gösterdi. Diğer bir deyişle Cumhuriyet kadroları, toplumsal dönüşümde kadının etkin rolünün farkında olduğundan kuruluştan itibaren kadın eğitimine büyük bir önem verdi. Erken Cumhuriyet döneminde kadın eğitimine hassasiyetle yaklaşılmasının çeşitli nedenlerinin mevcut olduğu bilinmektedir. Fatma Gök, erken Cumhuriyet Türkiye'sinde kadınların eğitimi hakkında başlıca üç politikanın etkili olduğunu ileri sürerek bu konuya açıklık getirir. Bunlardan birincisi, kentli orta ve üst sınıftan kadınlara yönelik olup söz konusu sınıflara mensup kadınların yeni inşa edilen bir ülkede "başarılı profesyoneller" olmaları için eğitimin her seviyesinde yer almalarının sağlanmasıdır. İkincisi, kırsal kesimdeki kadınlara yönelik olup kırsaldaki kadınların ilkökula gitmelerinin, daha fazla üretmelerinin ve çocuk yetiştirmelerinin teşvik edilmesiydi. Kadın eğitimine yönelik üçüncü politika ise yeni ulus-devletin modern ve seküler imajına uygun bir kadın tipinin yetiştirilmesi için kız okullarının açılmasına öncelik verilmesiydi.⁵

Bahsi geçen üçüncü politika, elinizdeki çalışmanın konusu olan Kız Enstitüleri'nin kurulmasıyla neticelendi. Kız Enstitüleri'nin, yeni bir kadın kimliğinin oluşmasında ve yeni devletin iktidar biçimlerinin meşrulaştırılmasında ayrıcalıklı bir yere sahip

2 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 10 (2000), s. 236.

3 Cumhuriyet'in eğitim politikaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Kaplan, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2009.

4 Birol Caymaz, *Türkiye'de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008, s. 5.

5 Fatma Gök, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Erken Dönemlerinde Kız Enstitüleri", *Çokkültürlü Topumlarda Eğitim Türkiye ve İsveç'ten Örnekler*, (Der. Marie Carlson-Annika Rabo-Fatma Gök), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 97-111.

olduğunu belirtmek gerekir. Elif Ekin Akşit de, Cumhuriyet'in ilk kuşak kızlarının eğitiminde önemli olanın kızlara iş bulmak olmadığını ifade ederek bu konuya dikkati çeker. Devamında Akşit, Cumhuriyet seçkinlerinin kız eğitimindeki esas gayelerinin kızlara Kemalist ideolojiyi benimsetmek, mümkün olduğu kadar bu ideolojiyi yaymak ve yeni kuşakları bu doğrultuda yetiştirmek olduğunu söyler.⁶ Buradan hareketle Kız Enstitüleri'nin bir taraftan çağdaş Batılı normları, öte taraftan 'ideal ev kadınlığı'nı ve Türk milliyetçiliğini endoktrine ederek ideolojik denetimi sağladıklarını söylemek mümkündür. Kız Enstitüleri'nden mezun olan öğrencilerin yaşam profillerine ve tarzlarına bakıldığında neredeyse tamamında Kemalist ideolojinin politik inşasını gözlemlemek mümkündür. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, Kız Enstitüleri'nde eğitim gören kızların Kemalizm'in milliyetçi, seküler ve Batılı değerlerini özümstedikleri söylenebilir. Kuşkusuz, Kız Enstitülerinin bu konudaki misyonlarını ve rollerini daha yakından tanımak için enstitülerin açılmasını, amaçlarını ve faaliyetlerini mercek altına almak elzemdir. Bu nedenden ötürü, takip eden iki bölümde enstitülerin bahsi geçen özelliklerine dikkati çekerek enstitülerin misyonu ve bilhassa Elazığ, Bingöl ve Tunceli gibi Doğu illerindeki toplumsal mühendislikle ifade edilebilecek misyonu üzerine odaklanılarak enstitülerin yeni ulusal kimlik inşasındaki rolleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

II. Kız Enstitüleri'nin Açılması ve Amaçları

Tek parti döneminin en önemli eğitim kurumlarından biri de orta öğretim düzeyinde eğitim veren Kız Enstitüleri'dir. Osmanlı'nın son dönemlerinde Kız Sanat Mektebi adıyla kurulan okullar 1928 yılında Kız Enstitüsü'ne dönüştürülerek, okulların programları yeniden düzenlendi. Cumhuriyet döneminde Maarif Vekâleti [Eğitim Bakanlığı]'ne bağlı ilk Kız Enstitüsü 1928'de Ankara'da açılan İsmet Paşa Kız Enstitüsü'dür. Bu ilk enstitüden kısa bir süre sonra İstanbul, Bursa, Manisa, İzmir, Adana, Trabzon, Urfa ve Elazığ gibi büyük şehirlerde de Kız Enstitüleri açıldı. Kız Enstitülerinin sayısı 1939'da on dört, 1943'te otuz üç ve 1947'de kırka ulaştı. Konu hakkında yapılan çalışmalar, bu tarihten itibaren ülkenin tüm şehirlerinde en az bir kız enstitüsünün açıldığını doğruluyor.⁷ Sözü edilen tarihten sonra açılan Kız Enstitüleri, her şehirde bulunan Akşam Kız Sanat Mektepleri'nin Kız Enstitüleri'ne dönüştürülmeleri yoluyla gerçekleşiyordu. Ayrıca Kız Enstitüleri, 1938-1939 eğitim-öğretim yılından sonra Olgunlaşma Enstitüsü ve teknik liselere ayrılarak lise düzeyinde eğitim vermeye devam etti.⁸ Kısacası Kız Enstitüleri'nin, Osmanlı'nın son döneminde Kız Sanat Mektebi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise Kız Sanat Mektepleri, Akşam Kız Sanat Okulları ve Olgunlaşma Enstitüleri isimleriyle mesleki ve teknik eğitim veren okullar olarak faaliyet sürdürdüklerini söyleyebiliriz.

Kız Enstitüleri'ne ya beş yıllık ilkokulu bitiren veyahut üç yıllık ortaokul eğitimi almış kız çocukları kabul ediliyordu. İlkokul mezunu olan öğrenciler enstitüde beş yıl eğitim görürken, ortaokul mezunları ise enstitüde iki yıllık eğitim görüyordu. 1935-1936 öğretim yılında, kız enstitülerine ortaokul mezunu öğrencilerin alınması karar-

6 Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 144.

7 Gök, *a.g.m.*, s. 100-101.

8 Akşit, *a.g.e.*, s. 165.

laştırılarak öğrenim süresi iki yıl olan “özel bölüm” açıldı. Enstitülerde gündüzlü ve yatılı olmak üzere iki tür öğrenci bulunuyordu. Kız Enstitüleri, 1943-1944 öğretim yılına kadar ilkokula dayalı beş yıllık okul statüsünde iken 1943-1944 öğretim yılından itibaren bu okullar ilk üç yılı birinci devre “Kız Sanat Okulu”, son iki yılı ikinci devre “Kız Sanat Enstitüsü” olmak üzere iki bölüme ayrıldı. Enstitünün öğretmen yetiştiren yüksek kısmı sadece Ankara’da mevcuttu.⁹ Ayten Sezen Arıç’ın altını önemle çizdiği üzere, Kız Enstitüleri’nde eğitimde Batılı metotlar benimsenmesinin yanı sıra yurt dışından getirilen uzmanlardan yararlanmış ve eğitim için yurt dışına öğretmen ve öğrenci gönderilmiştir.¹⁰

Enstitülerin müfredatında dönemsel olarak bazı küçük değişiklikler yapılmakla birlikte genel dersler başlığı altında Türkçe, tarih, coğrafya, Yurt Bilgisi, matematik, kimya, fizik, tabiat bilgisi, el yazısı, jimnastik, müzik ve yabancı dil olarak Fransızca dersi yer alıyordu. Müfredatta mesleki ve pratik dersler başlığı altında ise biçki-dikiş, nakış, moda, çiçek, çamaşır, yemek pişirme, çocuk bakımı ve eğitimi, ev idaresi ile genel, mesleki ve tezyini resim dersleri mevcuttu.¹¹ Bununla birlikte ülkenin batısındaki enstitülerde daha ziyade temel dersler yoğunlukta iken doğusunda Türkçe ağırlıklı dil dersleri yoğundu. Enstitülerde okutulan derslerin amaçları 1947 tarihli *Kız Enstitülerinin Program ve Ders Dağıtma Cetveli Yönetmeliği*’nde detaylı bir biçimde ortaya konmuştur. Mezkûr yönetmelikte Yurt Bilgisi dersinin amacı şu cümlelerle ifade ediliyordu: “Bu derste güdülecek amaç, Türk topluluğunda her yönden erkekle eşit bir varlık olan Türk kadınına vatan, millet ve devlet şuurunu [kazandırmak], vatandaşlık haklarını, aileye, vatana, millete ve devlete karşı ödevlerini göstermek olacaktır.”¹²

Cumhuriyet Türkiye’sindeki diğer eğitim kurumları gibi Kız Enstitüleri’nin de esas amacı, toplumda Kemalist rejimin yerleşmesini sağlamaktı. Kız Enstitüleri, bunu toplumun yarısını oluşturan kadınlar üzerinden ve kadınlar aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışıyordu. 1947 tarihli mezkûr yönetmelikte Kız Enstitüleri’nin amacı, “kızlarımıza evlerini sağlık, düzen, ekonomi ve zevk kurallarına uygun olarak çekip çevirme yollarını gösteren teorik ve pratik bilgileri vererek ilerde neşeli mesut bir yuva kurmalarını sağlamak ve dolayısıyla onları memleketin kalkınmasına yardımcı hale getirmek” şeklinde ifade ediliyordu.¹³ Gök’ün ifadesiyle enstitülerin resmi hedefi, “daha sağlıklı ve daha sağlam bir ulusun yetiştirilmesine katkıda bulunacak yeni bir aile biçimi” meydana getirmektir.¹⁴ Akşit, ilk Kız Enstitüsü yıllığında enstitünün biricik amacının, “Türk kızını yeni cumhuriyetin faydalı bir üyesi yapmak” şeklinde vücut bulduğunu söyler.¹⁵ Yael Navero-Yaşın, enstitülerinin amacının, yaşam biçimlerinin,

9 Gök, *a.g.m.*, s. 102-103.

10 Ayten Sezen Arıç, “Türkiye’de Kız Enstitüleri: Gelenekten Geleceğe”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20 (2014), s. 195, 209.

11 TC, *MEB Tebliğler Dergisi*, c. 10, Sayı: 461, 24 Kasım 1947, s. 181.

12 Kız Enstitülerinde okutulacak dersler ve içerikleri hakkında detaylı bilgi için bkz. TC, *MEB Tebliğler Dergisi*, c. 10, Sayı: 461, 24 Kasım 1947, s. 181-204.

13 TC, *MEB Tebliğler Dergisi*, c. 10, Sayı: 461, 24 Kasım 1947, s. 181.

14 Gök, *a.g.m.*, s. 104.

15 Akşit, *a.g.e.*, s. 123.

modanın, dekorasyonun, temizliğin, dikiş ve çocuk bakımının zamanın ruhuna uygun olarak değiştirilmesi; Türk kızlarının ulusal değerlerle yetiştirilmesi ve kızları ev işlerinde daha verimli hale getirmek olduğunu söyler.¹⁶ Arıĝ, enstitülerin temel iki gayesinin kadınları “ideal ev kadını yapmak” ve “hayatlarını kazanabilecek kabiliyette yetiştirmek” olduğunu iddia eder.¹⁷ Sibel Bozdoğan ise Kız Enstitüleri'nin amacını şu cümlelerle ortaya koyuyor: “Bu okulların amacı, Kemalist reformların resmi onayına ve teşvikine rağmen, kadınların ev dışında çalışmasına karşı kültürel ve toplumsal yaptırımların hala güçlü olduğu bir dönemde, Türk kızlarından aydın eşler, anneler ve ev idarecileri yetiştirmektir.”¹⁸ Ancak, Akşit'in de önemle altını çizdiği üzere, enstitülü kızlar kendilerine verilen her şeyi içselleştirmek yerine, kendi kimliklerini kendileri kurdular. Daha önemlisi, enstitüler, kadınlara geleneksel ev kadını ve anne rollerini biçerken, enstitülü kızların birçoğu evlenmedi ve çocuk sahibi olmadı.¹⁹ Dolayısıyla enstitülerin kızlara biçmiş olduğu ev kadını rolünün enstitüden mezun olan kızlar tarafından pek de benimsenmediği söylenebilir.

Kız Enstitüleri'nin amaçlarıyla ilgili olarak yukarıda yer verilen bilgiler göz önünde bulundurulduğunda tek partili dönemin en mühim ideolojik aygıtlarından biri olan enstitülerin ‘medenileştirme’, ‘Türkleştirme’ ve ‘üretken ev kadını yetiştirme’ gibi misyonlara sahip olduklarını söylemek mümkündür. Akşit de, enstitü kızlarının Cumhuriyet'in değerlerini okullarda içselleştireceklerini ifade ederek Kız Enstitüleri'nin misyonunu şu cümlelerle ortaya koyar: “Kız Enstitüleri, devletin, Ziya Gökalp'in fikirleri çizgisinde Batı medeniyeti ve milli kimliği bir araya getirme ve bu bileşime toplumsal zemin oluşturma girişiminin vücut bulmuş haliydi. Yani Kız Enstitüleri Batı medeniyetini yayacak ama bu esnada belirgin bir Türk kimliği oluşturup koruyacaklardı.” Akabinde Akşit, Kız Enstitüleri tarafından kurumsallaştırılan genç kızlığın, enstitülerin kuruluşundan itibaren “milliyetçi politikaların üretildiği bir zemin” haline getirildiğini ileri sürer. Bu misyon bilhassa Kürt nüfusun yoğunlukta olduğu vilayetlerdeki enstitülerce yerine getiriliyordu. Doğu'daki enstitüler, öğrencileri sadece “iyi ev kadınları” olarak yetiştirmiyor, aynı zamanda öğrencilere evlerini “milli bilinç fabrikaları”na dönüştürme gibi bir misyon da yüklüyordu.²⁰ Kız Enstitüleri'nin misyonu ile ilgili olarak Funda Cantek ise enstitülerin bir taraftan “yeni ve kentli Türk kadını”nın yaratılmasının, öte taraftan yeni kadının “verimliliğinin artırılması”nın hedeflendiğini ileri sürer ve enstitülerin mezkûr iki misyonu üstlendiğine vurgu yapar: “Cumhuriyet'in Batılı yüzünün kılık-kıyafette somutlaştığı düşünülürse, enstitülere yapılan yatırım, hem yeni ve kentli Türk kadınının sosyal hayattaki varlığını belli kurallara bağlayarak, hem de özel alandaki verimliliğini arttırarak ikili bir işlev görecektir.”²¹ Behçet Kemal Çağlar'ın kaleme aldığı “Enstitü Kızı” isimli şiirde enstitülerin misyonu bir cümleyle özetleniyordu: “En güzel eser BENİM: Kafam Garpli

16 Yael Navero-Yaşın, “‘Evde Taylorizm’: Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Evişinin Rasyonelleşmesi (1928-1940)”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 84, Bahar 2000, s. 52.

17 Arıĝ, *a.g.m.*, s. 197.

18 Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, [Çev. Tuncay Birkan], Metis Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012, s. 102.

19 Akşit, *a.g.e.*, s. 19, 31.

20 Akşit, *a.g.e.*, s. 19, 143, 155, 197.

21 L. Funda Şenol Cantek, “*Yaban'lar ve Yerliler: Başkent Olma Sürecinde Ankara*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 324.

ruhum TÜRK"²² Kız Enstitüleri'nin bir diğer misyonu, Akşit'in ifadesiyle, "Cumhuriyet ideallerine uygun çocuklar doğurup yetiştirmek"²³ti.

Kız Enstitüleri, erken Cumhuriyet Türkiye'sinde "üretken ev kadınları" yetiştirerek ev işlerinin belli bir düzen içerisinde yapılmasına ön ayak oluyorlardı. Bu bağlamda Yaşın, Kız Enstitüleri'nin yaratmaya çalıştığı kadın tipolojisini "evde Taylorizm"²⁴ şeklinde kavramsallaştırır ve bu projenin 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Türk milliyetçiliğinin en mühim ilgi alanlarından biri olduğunu söyler: "1930'lu ve 1940'lı yıllarda düzgün bulaşık yıkama, verimli temizlik ve uygun çocuk bakımı gibi ev işleri, 'modern' bir ulus-devlet'in temellerini yaratmaya çalışan Türk milliyetçilerinin çok önemli bir ilgi alanını oluşturuyordu." Devamında Yaşın, Kız Enstitüleri'nin açık bir biçimde "ev taylorizmi" propagandası yaptıklarını belirterek orta sınıf Türk hanelerine "düzen", "rasyonalite" ve "disiplin" gibi fikirlerin girmesinde bu enstitülerin merkezî bir rol oynadığını ileri sürer.²⁵ Aynı konuya vurgu yapan Akşit ise enstitünün yetiştirmeye çalıştığı kadınlar hakkında şunları söyler: "Enstitülerdeki yemek pişirme, dikiş-nakış, ev ekonomisi dersleri, yeni bir milleti doğurup yetiştirecek anneler olacak kızlara hitap ediyordu. Sınıfından ve etnik kimliğinden bağımsız olarak bu yetiştirilmeye tabi tutulmuş anneler, devletin evdeki temsilcisi olarak görülüyordu."²⁶

Açıkçası Kız Enstitüleri, aileyi kadınlar üzerinden düzenlemeyi gaye edinmişti ve kadınları yeni hayatın baş aktörleri yapmışlardı. Akşit'in ifadesiyle enstitüler, "ulusal kimliği mükemmel biçimde temsil eden iyi anneler ve eşler yetiştirmeye adanmış" kurumlardı.²⁷ 1934-1935 tarihli Enstitü yıllığında, "evi yıkan ve yapan"ın kadın olduğu, kadının ailenin temeli olduğu ve dolayısıyla ailenin saadetinin ulusun ve yurdun saadeti anlamına geldiği vurgulanıyordu:

"Bir ulusun ne kadar ilerlediğini anlamak için onun bir tek ailesine bakmak yeter. Herhangi bir aileyi yapan da yıkan da kadındır. Enstitünün gayesi ev bayanına kendi mevkiini ve mevkie ait vazifeleri bildirmektir. Bir kadın bu vezaifi ne kadar iyi bilir ve ne kadar iyi yaparsa o merteye mesut olur ve ailesini de saadet içinde bırakır. Saadeti evlerde ve ailelerde aramalıdır. Teklerin ve ailelerin refah ve saadeti ulusun ve yurdun saadeti demektir.

Bir evi yıkan ve yapan kadın olduğu gibi bir ulusu da yükselten yine odur. Enstitülerimiz kadınlarımızı yetiştirmekle yurda ve Türk cemiyetine çok büyük hizmet etmiş olur. Yalnız erkeklerin talim ve terbiyesiyle uğraşmak temelsiz ev kurmak demektir. Kadın erkeğin yardımcısıdır."²⁸

22 Akşit, *a.g.e.*, s. 164.

23 Akşit, *a.g.e.*, s. 205.

24 Taylorizm, Frederick Winslow Taylor (1856-1915) tarafından geliştirilen, iş düzenine ve zaman denetimine önem veren ve işçi emeğinden mümkün olduğu kadar faydalanmayı amaçlayan plan, program ve uzmanlaşmayı gerekli gören bir üretim yöntemidir. Taylorizmdeki esas gaye, her işçinin performansını yükselterek örgüt verimliliğini artırmaktır. Detaylı bilgi için bkz. Frederick W. Taylor, *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*, çev. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2005.

25 Yaşın, *a.g.m.*, s. 51, 57-58.

26 Akşit, *a.g.e.*, s. 145.

27 Akşit, *a.g.e.*, s. 181, 183.

28 Akşit, *a.g.e.*, s. 162-163.

Son olarak, Kız Enstitüleri mensuplarına misyoner yakıştırmaları yapıldığını da not etmek gerekir. Çünkü Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde Kız Enstitüleri, Batı medeniyetinin yayıcıları olarak adlandırılıyordu.²⁹ Açıkçası, Kız Enstitüleri'nde eğitim gören kızlar enstitüden mezun olduktan sonra hem aile ortamlarında hem de çalışacakları yerlerde Batılı bir hayat tarzının yerleşmesinin aracılığı ve uygulayıcıları olduklarından enstitü mensuplarına 'misyoner' yakıştırmaları yapılıyordu.

Özetle ifade etmek gerekirse, her ne kadar Kız Enstitüleri, asri ve seküler üretken ev kadınları yetiştirmeyi hedeflemişse de aynı zamanda enstitülerin katı bir disiplin ve geleneksel hayat kurallarını da öğrencilere dayattıkları söylenebilir. Bu cümleden olarak, Kız Enstitüleri'nde siyah üniforma, siyah çorap ve siyah ayakkabıdan oluşan tek tip kıyafetin zorunlu olmasının yanı sıra öğrencilerin makyaj yapması, sigara içmesi, pantolon giymesi, tırnak uzatması, saçlarını belirten şekil dışında yaptırması yasaktı. Enstitülerde okuyan kızların erkek arkadaşlarının olması ve hatta bir erkekle görülmesi söz konusu bile olamazdı. Kız Enstitüleri'ndeki bu "disiplinli toplumsallaşma", kadınların yeni bir yuva/ulus kurlmalarındaki etkin bir aracı olmaları rolüyle doğrudan ilgilidir.³⁰

III. Elazığ Kız Enstitüsü

Geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet dönemine uzanan dönemde eğitimde sırasıyla, II. Abdülhamit döneminde İslam-Türk sentezi, II. Meşrutiyet döneminde Türk-İslam sentezi ve erken Cumhuriyeti'nde ise ulus-devlet gerçeğine bağlı olarak Türk ulusçuluğunu merkeze alan bir eğitim anlayışı hâkimdi.³¹ Buradan hareketle, tek parti döneminde eğitimin esas gayelerinden birinin yeni Türkiye'nin sınırları içerisinde yaşayan herkesin Türkçe konuşmasını sağlamak ve bu yolla herkesin Türk olduğunu zihinlere zerk etmek olduğu söylenebilir. 1930'lu yılların sonunda açılan Elazığ Kız Enstitüsü'nün de temel iki hedefi bölgedeki kızları 'medenileştirmek' ve dolayısıyla 'Türkleştirmek'ti. Kürt ve Arap nüfusun yoğun olduğu Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde açılan Kız Enstitüleri hem bölgenin kızlarına Türkçe öğreterek onları Türk kimliğine dâhil edecekti, hem de aldıkları eğitimle "medeniyet" yolunda önemli bir mesafe katmış olacaklardı.³² Elazığ Kız Enstitüsü'nde uzun yıllar boyunca öğretmen ve müdire olarak çalışan Sıdika Avar'ın hedefi, anılarını kaleme aldığı kitapta defalarca ifade ettiği üzere, enstitü vasıtasıyla bölge insanını "medenileştirmek" ve bölgede Türkçeyi egemen hale getirmektir. Elazığ Kız Enstitüsü'nün amaç ve pratiklerinden hareketle enstitünün 'oryantalist' bir misyona sahip olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Bu mevzuyu daha da açmak adına ifade etmek gerekirse oryantalizmin, enstitünün yöneticilerinin ve öğretmenlerinin söylemlerine ve uygulamalarına iki biçimde sirayet ettiği söylenebilir: "ulusal oryantalizm" ve "oryantalist uluslaşma". Ulusal oryantalizm 'öteki'ni dışarıda tutup, "öteleme-uzaklaştırma-farklılaştırma" temelinde onu inşa ederken, oryantalist u-

29 Akşit, *a.g.e.*, s. 196-197.

30 Gök, *a.g.m.*, s. 108.

31 Alkan, *a.g.m.*, s. 234-235.

32 Akşit, *a.g.e.*, s. 206.

uluslaşma “kabullenme-yaklaştırma-benzetme” politikası altında işliyordu.³³ İnce, bu kategorikleştirme şeması hakkında şöyle der: “Bu şemaya göre bir yandan öteki insanlıkta alçaltılıp, ‘biz’den çok farklı ve aşağıda resmedilirken, bir yandan da Türklüğü unutturulmuş, aslında bizim bir parçamız ve aynımız olarak betimlenir.”³⁴ Elazığ Kız Enstitüsü, Kürtlüğe dair her şeyi dışlayıp pejoratif bir retorikle ötekileştirirken, Dersim ve Bingöl’den topladığı Kürt kızlarını ‘medenileştirmek’ suretiyle Türklüğün sınırlarına dâhil ederek “ulusal oryantalizm” ve “oryantalist uluslaşma” politikalarının gönüllü bir uygulayıcısı oluyordu.

Sıdika Avar’ın *Dağ Çiçeklerim* isimli kitabının başlığı da pek çok mana içermektedir ve bu çalışma çerçevesinde incelendiğinde kitabın başlığı resmi ideolojinin yansımasıdır. Avar ve dayatmaya çalıştığı ideoloji, Kürt kızlarını medeniyetten uzakta yaşayan ve medeniyetle buluşturulması gereken insanlar olarak algılamakta ve tasvir etmektedir. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, Kemalist Cumhuriyet için Kürt kadınları “medeni olmayan kadınlar” idi ve bahse konu kadınlar başta eğitim yoluyla olmak üzere, Türk erkekleriyle evlendirilme vb. yollarla ‘medenileştirilmeleri’ gerekiyordu.³⁵ *Dağ Çiçeklerim* isimli hatıra kitabı da bize Kürt kızlarının eğitim yoluyla ‘medenileştirilmeleri’ konusunda başka hiçbir yerde bulunmayan malumat vermektedir. Diğer bir ifadeyle Avar’ın kitabı, bize erken Cumhuriyet döneminde Kemalist elitlerin Kürtlere bakışını, devletin eğitim yoluyla neleri hedeflediğini ve dahası bunun Kürt kızlarınca Elazığ Kız Enstitüsü’ne bağlı yatılı bölüm özelinde nasıl deneyimlendiğini anlamamız açısından eşsiz bir kaynak sunmaktadır.³⁶

Kuşkusuz, yeni ulus-devletin vatandaşlarını bir arada tutan en mühim ideoloji milliyetçilik ideolojisiydi. Moderniteyle birlikte okullar ve üniversiteler, bir taraftan milliyetçi ideolojinin aktarıldığı en mühim merkezler iken öte taraftan milliyetçiliğin itici güçleriydiler. Konuyla ilgili olarak Eric Hobsbawm şöyle der: “Nasıl okullar ve üniversiteler milliyetçiliğin en bilinçli taraftarları olduysa, okul ve üniversitelerin gelişmesi de milliyetçiliğin gelişmesinin bir ölçüsü olmuştur.”³⁷ Erken Cumhuriyet döneminde de eğitimin esas vazifelerinden biri milliyetçi bireyler yetiştirmektir. Bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Kürt ve Arap çocuklarının okullar, özellikle yatılı okullar aracılığıyla asimile edilerek Türkleştirilmesi, bahsi geçen dönemde hazırlanan birçok rapora konu olmuştur.³⁸ Tek parti döneminin önem-

33 Servet Erdem, *Osmanlı-Türk Romanında Ulusal Oryantalizm ve Oryantalist Uluslaşma*, Bilkent Üniversitesi/Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

34 Gökçen Başaran İnce, “Ulusal Kimlik, Kolektif Bellek ve Edebiyat: *Dersimli Kız* Romanında Resmi Bellek Temaları”, *Monograf*, 2016/5, s. 56.

35 Erken Cumhuriyet döneminde Kemalist iktidarın Kürt kadınına bakışı hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 82-97.

36 *Dağ Çiçeklerim* isimli kitabın kısa bir eleştirisi için bkz. Delal Aydın, “‘Dağ Çiçekleri’ni Vatandaş Yapmak!”, *Toplum ve Kuram*, Sayı: 2, (Güz 2009), s. 257-261.

37 Akt. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2011, s. 87.

38 Tek parti döneminde hazırlanan raporlar hakkında ayrıntılı çalışmalar için bkz. Mehmet Bayrak, [Haz.], *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994; Belma Akçura, *Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları*, New Age Yayınları, İstanbul, 2009; Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepeç: Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, Ankara, 2009; M. Bülent Varlık, *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010; Hüseyin Yayman,

li siyasetçilerinden Necmeddin Sahir Silan tarafından Bingöl, Tunceli ve Erzincan hakkında hazırlanan raporlarda bahsi geçen vilayetlerde defalarca okulların açılmasına ve kızların okullara kazandırılmasına büyük bir önem atfedildiğini okumak mümkündür.³⁹

Öte taraftan birçok toplumda milliyetçi söylem için kadın toplumun/milletin aynası konumundadır ve kadına yüklenen bu misyon nedeniyle kadın toplumun onurunu temsil etmektedir.⁴⁰ Kemalist milliyetçi ideoloji de kadın üzerinden bir millet inşa ederken, kadını eğiterek ve millete layık hale getirerek varlığını sürdürmek istiyordu. Diğer bir deyişle kadın, gelecek nesilleri doğuran, eğiten ve aslında milleti inşa eden en önemli unsur olduğu için belki de resmi ideolojinin öğretilmesi gereken ilk muhatabı sayılabilirdi. Açıkçası, Kemalist seçkinlere göre kültürün gelecek kuşaklara aktarılmasını kadınlar sağladığından herkesten önce kadınlar Türkçe konuşmalıydı. Üngör'ün vurguladığı üzere, "ulus olmaya giden yol zorlu olduğu kadar cinsiyete de bağlıydı. Kadınlar milli üretkenliğin, kimliğin ve kültürün yayılmasının aracı olarak görülüyordu."⁴¹

Kemalist yöneticiler, söz konusu raporlardan hareketle Vilayat-ı Şarkiye olarak adlandırılan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde okullar ve kız okulları açmaya oldukça özen gösterdi. Kuşkusuz tek partili dönemdeki en mühim kız okulları Kız Enstitüsü adıyla açılan okullardır. Vilayat-ı Şarkiye'deki belli başlı Kız Enstitüleri Elazığ, Diyarbakır, Urfa ve Van gibi büyük şehir merkezlerinde faaliyet gösteren enstitülerdi. Bölgede açılan Kız Enstitülerinin esas vazifesi, Kürt kızlarına Türkçeyi öğreterek kızlar aracılığıyla bölgede Türkçenin yaygınlaşmasını sağlamaktı. Bilhassa Elazığ Kız Enstitüsü, Elazığ'ın yanı sıra Tunceli ve Bingöl'deki ilkokul mezunu kızlara eğitim vererek bölgede uzun yıllar boyunca asimilasyon politikalarının uygulayıcısı oldu.

Elazığ Kız Enstitüsü, ilk olarak, şehrin önde gelen ailelerinin ve memur kızlarının gündüzlü olarak devam ettiği bir okuldu. 1937 yılında Elazığ Kız Enstitüsü'ne, "Tunceli'den gelen kızlara mahsus bir kısım" adı altında yatılı bir bölüm eklendi. Böylece Elazığ Kız Enstitüsü gündüzlü eğitimin yanı sıra yatılı eğitim vermeye başladı ve enstitü Elazığ'ın yanı sıra, yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Tunceli ve Bingöl'den öğrenci alarak eğitim faaliyetlerini sürdürdü. Zeynep Türkyılmaz, enstitüye getirilen kızlarla ilgili olarak yapılan ilk 'işlemler' hakkında şunları aktarıyor:

Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası, SETA Yayınları, Ankara, 2011; Faik Bulut, *Dersim Raporları*, Evrensel Basım Yayın, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul, 2013.

39 Necmeddin Sahir Silan raporları hakkında bkz. *Doğu Sorunu*" Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, [Der. Tuğba Yıldırım], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950)*, [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011; *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)*, [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; *Dersimlilerden Mektuplar (1941-1953)*, [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

40 Joane Nagel, "Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations." *Ethnic and Racial Studies* 21 (2), 1998, s. 254.

41 Uğur Ümit Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 345.

Dersimli kızların birçoğunun gür kıvrık saçları okula varır varmaz, kızların karşılanması ve temizliği görevi verilen Elazığlı Sünni-Türk hademeler tarafından “dağ ayları” ya da “kuyruklu Kürtler” gibi hakaretler eşliğinde gazyağıyla yıkanıp ve çoğunlukla geliş güzel kesiliyordu. Ailelerinden uzakta, bilmedikleri bir yerde, anlamadıkları bir dili konuşan, tanımadıkları insanlar tarafından hem duygusal hem fiziksel şiddete maruz kalan kızlar, karşılama muamelesi tamamlandığında “kırpılan” saçları, zorla alınan kıyafetleri ve giydirilen okul üniformalarıyla ürkek ve kendine yabancılaşmış bir şekilde yeni hayatlarına adım atmış oluyorlardı.⁴²

Aynı konuya temas eden Üngör, enstitünün kızları Türkleştirmenin yanı sıra ‘medenileştirme’ misyonuna da dikkat çekiyor. Üngör’e göre Kürt çocuklarının ailelerinden uzakta yatılı okullarda eğitim görmeleri için getirilmeleri “vahşetin” karanlığından “medeniyetin” aydınlığına geçişteki ilk adımdı. Bu ilk adım, kız çocuklarının saçlarının kesilmesiyle başlıyordu. Üngör, bu seremoniyi “moderniteye” ve “medeniyete” geçiş olarak nitelendiriyor ve kız çocuklarının enstitüye ilk gelişlerinde fotoğraflarının çekilmesinin enstitünün onları ne kadar “medenileştirdiğiyle” alakalı olduğunu şu cümlelerle ortaya koyuyor: “Köyden alınan kızların okula gelişlerinde resimleri çekiliyordu. Böylece, okul sonrası çekilen resimleriyle bu resimler karşılaştırılarak ne kadar ‘medenileştiklerini’ gösterme olanağı yaratılacaktı.”⁴³

Elazığ, Bingöl ve Tuncelili Kürt kızların devam ettiği Elazığ Kız Enstitüsü, Türkleştirme faaliyetlerinin sürdürüldüğü en mühim kurumlardan biridir. Enstitü, bilhassa okulda uzun yıllar boyunca çalışan Sıdika Avar ile birlikte Türkiye’nin gündemine oturmuştur. Enstitüde 1940 yılında ilk olarak Türkçe öğretmeni olarak göreve başlayan Ayşe Sıdika Avar, burada yaklaşık iki yıl süren görevinden sonra Tokat Kız Enstitüsü müdürlüğüne atandı. Burada takriben bir yıl görev yapan Avar, Elazığ Kız Enstitüsü müdürlüğüne tayin edildi ve bu görevi 1954 yılına kadar devam ettirdi. Avar, akabinde Ankara İsmet Paşa Kız Enstitüsü’ne atandıysa da burada da fazla kalmayarak yeniden ve son kez Elazığ Kız Enstitüsü’ne müdire olarak tayin edildi ve bu görevini 1959 yılına dek sürdürdü. Avar, burada sadece enstitüdeki eğitim faaliyetleriyle ilgilenmiyor aynı zamanda Elazığ, Bingöl ve Tunceli illerinde Köy Kadınları Gezici Kurslarının açılmasında aktif rol oynayarak kadınların hem okuma-yazma hem de Türkçe öğrenmelerini sağlıyordu.⁴⁴ Elazığ Kız Enstitüsü’nde takriben on yedi yıl gibi uzun bir süre görev yapan Kemalist rejimin ‘misyoner’⁴⁵ öğretmenlerinden Avar, söz konusu yıllarda Elazığ, Tunceli ve Bingöl’de kızlara dönük faaliyetlerini *Dağ Çiçeklerim* isimli hatıralarında detaylı bir biçimde anlatmaktadır. Avar, kitap boyunca Cumhuriyet’in ve dolayısıyla kendisinin bölgedeki esas görevinin Kız Enstitüsü’nde leyli [yatılı] okuyan kızlar vasıtasıyla bölge insanına Türkçe öğrete-

42 Zeynep Türkyılmaz, “Dersim’den Tunceli’ye Bir Kolonizasyon Projesi: Sıdika Avar ve Dağ Çiçeklerim”, *Kürt Tarihi*, Sayı: 21, (Kasım-Aralık 2015), s. 33-34

43 Üngör, *a.g.e.*, s. 346, 348.

44 Ünal Taşkın, “Milli Eğitim Belgelerine Göre Sıdika Avar”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput’a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, (Elazığ 14-16 Mayıs 2015), Bildiriler, Elazığ, 2016, s. 457-458.

45 Feridun Es, 1957’de *Hayat* dergisinde çıkan yazısında Sıdika Avar’ın bizzat Atatürk tarafından Doğu’ya ‘bir Türk misyoneri’ olarak gönderildiğini ileri sürüyordu. **Hür’ün de dikkat çektiği üzere** kitapta Avar’ın bizzat Atatürk tarafından görevlendirildiğine dair bir bilgi yoktu ama kendisinin Atatürk-İnönü çizgisine sadık bir ‘misyoner’ olduğu açıkça görülüyordu. Bkz. Ayşe Hür, “Avar, Ne Olur Kızımı Götürme!”, *Taraf*, 4 Ekim 2009.

rek onları “medenileştirmek” ve dolayısıyla “Türkleştirmek” olduğunu açıkça ortaya koyar: “(...) Atatürk, bu dağ köylerinde bütün yoksunlukların Türkçe bilmemekten ileri geldiğini söylemiş, bunu isyan sebeplerinden biri olarak görmüştü. Onun için Türkçenin bu köylere ‘ana’ ile sokulmasını arzu etmişti. Bu en köklü öğretimdi. Tarihte örneği vardı. Rumeli vilayetlerinden ilk kız sultanisinin açıldığı bir ilden pek çok siyaset adamı yetişmişti. ‘Buraya da Türkçeyi ana ile sokmalıyız’ diyorlardı.”⁴⁶ Bu kısa pasajdan hareketle Avar’ın anılarının, Kemalist seçkinlerin bölgedeki çocukları eğitim aracılığıyla, nasıl “ilkel Kürtlerden” “medeni Türklere” dönüştürdüklerini anlamak daha da kolaylaşıyor. Konu hakkında Üngör şunları söyler:

Yetkililerin bakış açısına göre, bu “medenileştirme süreci” için Kürt çocuklarının kimliğine iki açıdan saldırmak gerekiyordu. Bir yandan, çocukların kimliklerinin “vahşi” olarak nitelenen aşiret ve kırsal kesim yaşamından soyutlanması gerekiyordu. Öte yandan da çocuklara Türk “medeniyetinin” ilkeleri, değerleri, düşünceleri ve davranışları öğretilmeliydi. Eski değerleri ortadan kaldırıp yerine yenilerini koyan bu ikili süreç aynı anda sürdürülmeliydi. “Vahşi” Kürt benlikler yok edilirken “medeni” Türk benlikler ortaya çıkacaktı.⁴⁷

Kuşkusuz, Bingöl ve Tunceli’deki kız çocuklarını enstitüye kaydetmek sıkıntısız ve sorunsuz yürümüyordu. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse aileler, kızlarının bir başka vilayette yatılı olarak eğitim görmeleri konusunda hem endişe hem de korku yaşıyordu. Bu endişe ve korkudan dolayı bölgedeki kızlar çoğu zaman jandarma aracılığıyla toplatılıp okula kaydediliyordu. Bu durum Avar’ı rahatsız etmiş olacak ki, bir süre sonra Avar, Tunceli ve Bingöl’den jandarma aracılığıyla toplatılan kızların ve ailelerin ürkebileceğini ileri sürerek kendisi söz konusu vilayetlerden kız öğrenci devşirmeye başlamıştı. Elazığ Kız Enstitüsü ile özdeşleşen Avar, bilhassa Dersimli kızları enstitüye kaydederek onların Türklükle kaynaştırılması için uğraş veriyordu: “Bunların çoğu, isyanla [Dersim] ilgili olayların yaşandığı köylerin kızlarıydı. Güzeli de; çirkin de; kabası da; asisi de nihayet insan yavrusuydu. Bu yaralı küçük gönüller sevgi ve şefkatle tedavi edilmeli, Türklükle kaynaştırılmıydı.”⁴⁸

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nde yer alan Dördüncü Umumi Müfettişlik tarafından hazırlanan 1 Eylül 1937 tarihli rapor, Elazığ Kız Enstitüsü’nün açılmasının amaçlarını ve enstitüye öğrenci alımındaki kuralları açık bir biçimde ortaya koymaktadır. İlk olarak Metin Yüksel tarafından popüler bir tarih dergisinde ele alınan rapor,⁴⁹ Kız Enstitülerinin Kürt coğrafyasındaki misyonuna büyük ölçüde açıklık getirmektedir. Bu rapora göre enstitünün esas gayesi Elazığ, Tunceli ve Bingöl’den getirilen Kürt kızlarına Türk dilini öğretmektir. Kuşkusuz, enstitünün vazifesi bununla sınırlı kalmıyor, aynı zamanda enstitü Kürt kızlarını ‘medenileştiriyordu.’ Metin Yüksel,

46 Avar’ın Elazığ Kız Enstitüsü’nde yatılı olarak okuyan ve Elazığ, Dersim ve Bingöl’den getirilen kız öğrenciler üzerinden icra ettiği Türkleştirme politikaları için detaylı bilgi için bkz. Sıdika Avar, *Dağ Çiçeklerim (Anılar)*, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara, 2004; Zeynep Türkyılmaz, “Nationalizing Through Education: The case of Mountain Flowers at Elazığ Girls Institute”, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.

47 Üngör, *a.g.e.*, s. 346.

48 Avar, *a.g.e.*, s. 30.

49 Rapor için kısa bir değerlendirme için bkz. Metin Yüksel, “Kürt Kadınlarının Tarihinde Bir Sayfa: Elazığ Kız Enstitüsü”, *Kürt Tarihi*, Sayı: 21 (Kasım-Aralık 2015), s. 38-41.

bahsi geçen raporun en çarpıcı üç özelliğini şu cümlelerle özetlemektedir: “Bazı araştırmacıların milliyetçi proje ve süreçlerde kadınların sadece biyolojik anlamda değil, kültürel anlamda da yeniden üreticiler olarak görüldüğünün altını çizmektedirler. Bu belge, erken Cumhuriyet dönemi erkek siyasi elitlerin kadınlara biçtiği bu rolün dikkat çekici bir örneğini sunmaktadır. İkinci olarak geç dönem Osmanlı'dan erken Cumhuriyet dönemine kadar siyasal elitlerin eğitime attıkları modernleşme ve ilerlemeye attıkları rolü net bir biçimde göstermektedir. Üçüncü ve bu çalışma açısından en çarpıcı gözlem ise Kürt kız çocuklarının Türkleştirilmesinde Elazığ Kız Enstitüsü'nün öngörülen misyonudur.”⁵⁰ Raporda, “bir genç kıza bütün hayatında lazım olacak bilgi ve hüneler”i kazandıracak olan enstitünün esas gayesi şu cümlelerle ifade ediliyordu:

“Elaziz [Elazığ] sanat enstitüsünden beklediğim en mühim bir gaye de bu hayırlı müessesenin muhitimizin sosyal kalkınmasında bir rol oynamasıdır. Çocuklar için de, büyükler için de iş muhakkaktır ki kuvvetli bir terbiye ve tezhip vasıtasıdır. İş faaliyetleri için de insanların beden, zekâ ve irade kuvvetleri inkişaf bulacağı gibi, yaşama sevgisi, geçinme, başkalarının haklarına hürmet etme duyguları da uyanır. Ve ferdi saat olduğu kadar içtimaî saadette insanlığın en asil bir tezahürü olan işe dayanır. Bu itibarla açacağımız sanat enstitüsünün her yıl artacak olan faaliyeti[y]le mintıkamızdaki tesiri umumî olacak ise de bilhassa yatılı olarak yetiştirip evlerine iade edeceği genç kızlar vasıtası[y]le yapacağı içtimaî tesir hususi bir ehemmiyeti haizdir.

İnkılap ruhunu ve Cumhuriyet rejiminin memlekete getirdiği nimetleri en uzak evlere kadar götürmek için kadının bizimle müttefik olması lazımdır. Çünkü çocuğun Türkçe konuşmasında duygu ve mefkûresinin teşekkülünde birinci derecede ana rol oynar. Çocuk ailesinin kabı içinde yoğrulduğu gibi onun alınının yazısını da evvelâ anası yazar. Evde diğer erkeklerde ekseriya kadının uyandıracığı şevk ve heyecana göre harekete geçerler. Onun beyeneceği bir hayatı tercih ederler. Bu suretle bütün ailenin hüviyet ve karakterinin teşekkülünde onun kalbi olan kadın pek mühim bir rol oynar.

Cemiyet içinde de hal böyledir. Cemiyetlerde her hangi bir bünye değişmesine doğru gitmek için evvel o cemiyetin ruhunda bu değişmenin ihtiyakını uyandırmak lazımdır. Daha başka, daha iyi ve daha güzel bir hayatın istek ve heyecanı uyanmadan değişme zahmetine girilmez. Bu arzunun uyanmasında ise münevver bir kadın birinci derecede emir olabilir. Çünkü aile daima onun havasını taşımaktadır. Ev onun zevki derecesinde temiz ve güzel, bilgisi derecesinde rahat, telakkileri ve itişatları nispetinde mesut olur. Millî ve içtimaî hayatta ise bu vasıfların tabii akisleri daima görülür. Hülâsa bir fikri ve bir duyguyu yaymak, gelecek nesle bir itiyat aşılamak için kadın birinci vasıta.

Bu mebdeden hareket ederek yeni bir hayatın temellerini atmakta, refah sadeti için hep birlikte çalışmakta olduğumuz Tunceli'nin genç kızlarını kendi yuvalarının ve yurtlarının bahtiyarlığı için kullanabiliriz. Her tarafta Türkçe konuşmasını,

beşikden başlıyan bir türklük ve vatan sevgisini, yurdumuzun diğer taraflarının mazhar olduğu ilerleme ve yükselme duygularını iyi yetiştirilerek dağıtılmış bir genç kız neslinin tesirlerinden bekliyebiliriz. Bu itibarla sanat enstitüsünün bu istikamete müteveccih faaliyetine çok ümit bağlıyorum. Bineanaleyh bu büyük ve millî iş için toplıyacağımız kızların seçiminde evvelâ yukarıda verilen izahatın göz önünde tutulması ve bu çocukların kendilerine sarfedilecek para ve yemekleri boşa gidermiyecek vasıf ve kabiliyetlerde olmalarına dikkat edilmesi lazımdır.”⁵¹

Aynı raporda Elazığ Kız Enstitüsü'ne seçilecek “Dağ Türkçesi” konuşan ancak “devlet Türkçesi” konuşma imkânı bulunmayan kızların aşağıdaki vasıfları taşımalarına dikkat edilmesi isteniyordu:

İyi ve şerefli, devlete karşı isyanda ve itaatsizlikte bulunmamış bir ailenin çocuğu olmak, ailesi bir iş gücü tutar, toprak ve mülk sahibi olmak. (bu şarttan maksat mektepde yetişdikten sonra köyüne ve evine dönecek olan genç kızın kolay evlenebilecek ve bir yuva kurarak aldığı terbiyeyi ve öğrendiği işleri muhitine yayabilecek bir vaziyette olmasıdır.), çocuğun zekâ ve kabiliyeti yetişmesine ve bir sanat öğrenmesine müsait olmak, beden ve ruhca hasta, illetli, sakat ve kusurlu olmamak, yaşı 10 ile 15 arasında olmak (10 ve 15 dâhil), ailenin rızasını bulunmak, Yukarıdaki evsafı haiz olmakla beraber tercihan evlerinde ve köylerinde şimdiye kadar dağ Türkçesi konuşmuş ve devlet Türkçesini öğrenmek imkânını bulamamış köy kızlarından olmak (...), bütün bunları aile reislerine anlatılarak çocuklarını böyle bir müesseseye vermek için onlarda arzu ve heves uyandırmalıdır.⁵²

Elazığ Kız Enstitüsü ile ilgili yer vereceğimiz diğer arşiv belgesi ise CHP Elazığ Bölgesi Müfettişi Bitlis mebusu Muhtar Ertan'ın 18 Ekim 1943 tarihli teftiş raporudur. Ertan, raporda Elazığ Kız Enstitüsü'nde Tunceli ilinden elli kız öğrencinin yatılı olarak eğitim gördüğünü ve enstitü idaresinin bahsi geçen öğrencilerden çok memnun olduğunu belirtir. Aynı raporda enstitüden mezun olan Tuncelili kızların bir kısmının enstitüden almış oldukları eğitimi köylerinde tatbik etmeye muvaffak oldukları bilgisinin de yer alması⁵³ enstitünün mezuniyetten sonra da kendi öğrencilerini takip ettiğini göstermesi açısından önemli bir veridir.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan bir diğer belgede de Elazığ Kız Enstitüsü hakkında mühim bilgiler yer almaktadır. Elazığ Mebusu ve CHP Umumi İdare Heyeti üyesi Fethi Altay, seçim bölgesi olan Elazığ'da incelemelerde bulunmuştur. Altay, vilayette yaptığı tetkik sonucunda Milli Müdafaa, Adliye, Dâhiliye, Nafia, Maliye, Maarif, Ziraat, Sıhhat ve İctimai Muavenet, Ticaret, İktisat ve Münakalat vekâletlerini ilgilendiren çok detaylı bir raporu 17 Mayıs 1941 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne sunmuştur. Raporun maarif kısmında Altay, Elazığ Kız Enstitüsü hakkında şunları söyler:

51 BCA, 30.10/72.470.2.

52 BCA, 30.10/72.470.2.

53 BCA, 490.01/1576.418.1.

“Kız Enstitüsüne gittim. Mektep çok temiz ve intizam içindedir. Müdür hanım talim heyetinin vazife başlarında bana takdim etti. Talebeyi işleri üzerinde gördüm. Ciddiyet ve vakarlarını, iş benimsemelerini, eser göstermelerini tetkike ait senelere nazaran memurlardan başka tüccar vesaire sınıfa mensup olanların da çocuklarının mektebe rağbet gösterdikleri, civar vilayetlerden bu mektebe gelenler de mektebin matlup eseri gösterdiğine iyi bir misaldir.

Tunceli çocuklarına mahsus dershanelere girdim. Tam bir şehir çocuğu gibi konuşuyor. Çalışıyor, öğrenmiş, asıl milliyetini biliyor. Bunu taklitle değil şuurla benimsemiştir. Sorduğum suallere muntazam cevaplar aldım.

Tahsillerini bitirerek köylerine dönmeleri oralarda bir hayat inkılâbı yapacaktır. Ancak bunların da şehre alışıarak köylerine dönmek duyguları sezildiğini işitti. O zaman bu gaye yarı nikbette elde edilmiş sayılır.

Bu sene tahsisat azlığı yüzünden Tunceli çocukları mantosuz kaldığı için hastalananlar olmuş. Müracaatımla Vekâletten üç yüz lira gönderildi.

Mektebin kütüphanesini ve diğer aksamını müdürün delaletiyle gezdim. Kütüphaneye lazım olan bazı kitap alıp hediye ettim. Mutfakta ve çamaşırhane ve banyo, pansiyon salonundaki bazı noksanlar not edilerek burada Vekâletle görüştüm. Bu noksanlar için tedbirler alınmaktadır: Mektep heyeti ve talebe bir mebusun mekteple umumi alakasını memnuniyet ve teşviki mucip olduklarını anladım.

Enstitüyü açtıran umumi müfettişin bir ideal olarak devam eden nezaret ve ihtimamı mektebin bu mükemmel şekle gelmesinde büyük rol oynamıştır.”⁵⁴

Elazığ Kız Enstitüsü'nde okuyan Kürt kadınları üzerine bir çalışma yapan Sevim Yeşil, enstitünün mezun olan Kürt kadınları üzerinde üç alanda başarı sağladığını ileri sürer: Birincisi, okul Türk dilini ve kültürünü bu kadınlara benimseterek, onları Türk kültürüne entegre etme hedefini başarmıştır. İkincisi okul, Kürt kızlarının ideal Cumhuriyet kadını kimliğini benimsemeleri ve Cumhuriyet ideolojisinin temsilcileri olmalarını sağlama hedefini gerçekleştirmiştir. Üçüncüsü ise bu kadınların yeni Türk kimliğini ve kültürünü benimseme sürecini travmatik yaşamamalarıdır.⁵⁵ Ancak Ümit Üngör, bu söylenenlerin aksine, mücavir vilayetlerden getirilerek Elazığ Kız Enstitüsü'nde yatılı okutulan kız çocuklarının bir kısmının okulu benimsemeyip okula ve hayata küserken diğer bir kısmının da belli bir süre sonra yeni hayatını benimseyip hayata adapte olduğunu söyler. Diğer bir ifadeyle, yeni hayatı benimseyen kız çocukları geçmişlerine kalın bir perde çekmiş olmalarından olsa gerek derin bir yabancılaşmaya da duçar kalmışlardı. Bu durumu Üngör şu cümlelerle ifade eder: “Bazı kız çocukları okullarında çok başarılı olmuşlar, ama çoğu ailelerine yabancılaşmış ve bir anlamda kendi eski benliklerinden de uzaklaşmışlardı.”⁵⁶

54 BCA, 490.01/645.137.1.

55 Sevim Yeşil, *Unfolding Republican Patriarchy: The Case of Young Kurdish Women at the Girls' Vocational Boarding School in Elazığ*, Unpublished Master's Thesis, Middle East Technical University, Gender and Women Studies, Ankara, 2003, p. V-VI.

56 Üngör, *a.g.e.*, s. 348.

IV. Sonuç

Cumhuriyet Türkiye'sinin modernleşme sürecinin ulusçu, merkezîyetçi ve seküler parametrelere dayanan bir modernleşme süreci olarak gelişme gösterdiği bilinmektedir. Kuşkusuz Kemalist modernleşmenin en mühim itici gücü eğitim olup söz konusu üç parametrenin hem inşası hem de topluma aktarımı, en geniş anlamda, eğitim aracılığıyla mümkün olabilmiştir. Açıkçası, imparatorluk bakiyesi üzerine kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde geleneksel cemaate dayalı İslami yapıdan modern bir topluma dönüşüm, ancak zorunlu ve standart eğitim ile mümkün olabilmiştir. Bu özelliğinden dolayı Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde eğitim, bilhassa kadın eğitimi aracılığıyla toplumsal dönüşüm sağlanmaya çalışılmıştır.

Kemalist elitlere göre yeni ulus-devletin en mühim simgelerinden biri Türk kadınıydı. Bu nedenle kadın üzerinden gerçekleştirilecek değişim ve dönüşümün etkisinin daha kalıcı ve etkili olunacağına inanılıyordu. Bundan olsa gerek kadın ve kadın bedeninin Kemalist modernleşmede ideolojik bir mücadele aracı olarak kullanıldığını teslim etmek gerekir. Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde kadınların giyim, davranış biçimleri, erkeklerle ilişkileri, mahremiyet ve namus/iffet anlayışlarındaki radikal değişim ve dönüşümler, aynı zamanda ulus-devlet temelli yeni rejimin imparatorluk geçmişinden kesin çizgilerle kopuşu anlamına da geliyordu. Diğer bir deyişle, kadın ve kadın bedeni üzerinden gerçekleştirilen dönüşüm, Osmanlı/İslam geçmişinin unutturulması buna karşılık çağdaş/seküler ve milliyetçi bir rejimin inşasının başat sacayaklarından biriydi. Dolayısıyla, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında devlet elitleri eliyle gerçekleştirilen reformlar, kadınlara toplumda yeni roller vermekle kalmadı, aynı zamanda kadınların bu yeni rollerini pratize etmelerine imkân tanıyarak kadınlar üzerinden Kemalist ideolojinin tabana yayılmasını sağladı.

Kemalist Cumhuriyet'in mühim bir ideolojik aygıtı olan ve tek partili Cumhuriyet modernleşmesinin kapsamlı bir veçhesini oluşturan Kız Enstitüleri, Akşit'in ifadesiyle, "silinmesi gereken geçmişin" ve "kurgulanan yeni geleceğin" öncüsüydü. Birincil kaynaklar olan resmi arşiv belgelerinin diliyle ifade etmek gerekirse, enstitülerin esas gayesi, "inkılap ruhu"nu ve "Cumhuriyet rejiminin nimetleri"ni en uzak evlere götürmektir. Başka bir ifadeyle Kız Enstitüleri, öğretim müfredatlarıyla bir taraftan "vazife-i temdin" icabı kadınları "medenileştirirken", öte taraftan milliyetçi ideolojinin yerleşmesine çaba sarf ediyordu. Elbette Kız Enstitüleri'nin çalışmaları bununla sınırlı kalmıyordu. Aynı zamanda enstitüler, kızların enstitülerde aldıkları modern eğitimle "iyi bir ev kadını", "iyi bir anne" ve "iyi bir yurttaş" olmaları için de çaba harcıyordu. Kuşkusuz, Kız Enstitüleri'nin mezkûr üç gayesi, enstitülerin biyo-politika dâhil ideolojik boyutunu açık bir biçimde ortaya koyuyor. Kısaca ifade etmek gerekirse, Batılılaşmış Türk kadını yetiştirmek ve bu yolla yeni rejimin topluma yayılmasını sağlamak gayesiyle açılan Kız Enstitüleri'nin yeni ulusun simgesi haline gelen ilk kuşak kızlar olan "Cumhuriyet Kızları"ni yetiştirerek ayrıcalıklı bir rol üstlendikleri söylenebilir.

Hiç şüphesiz, Kız Enstitüleri'nin en fazla mesai harcadığı bölgelerin başında Kürtlerin yoğunlukla yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri geliyordu. Elazığ, Diyarbakır, Urfa ve Van gibi görece büyük şehirlerde açılan Kız Enstitüleri

mezkûr illerin yanı sıra mücavir illerdeki Kürt kızlarını enstitülerdeki eğitimle hem 'medenileştiriyor', hem de geçmişlerine kalın bir perde çekerek onları 'Türkleştiriyordu'. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, başta Elazığ Kız Enstitüsü olmak üzere bölgedeki enstitüler, eğitim müfredatları ve öğretim elemanlarıyla, bir taraftan "dağ Türkçesi" konuşan Kürt kızlarına "devlet Türkçesi" konuşmalarını öğretiyor, öte taraftan onlara sosyal hayatın icabatlarını öğreterek onları 'medenileştiriyor'du.

KAYNAKÇA

Arşivler ve Resmi Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.10/72.470.2.

BCA, 490.01/645.137.1.

BCA, 490.01/1576.418.1.

TC, MEB Tebliğler Dergisi, c. 10, Sayı: 461, 24 Kasım 1947.

Kitap, Makale ve Tezler

Akçura, Belma, *Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları*, New Age Yayınları, İstanbul 2009.

Akekmekçi, Tuba-Pervan, Muazzez, [Der.], "Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

___, [Der.], *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

___, [Der.], *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

___, [Der.], *Dersimlilerden Mektuplar (1941-1953)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Akşit, Elif Ekin, *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012.

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2011.

Arıç, Ayten Sezen, "Türkiye'de Kız Enstitüleri: Gelenekten Geleceğe", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20 (2014), ss. 193-216..

Avar, Sıdika, *Dağ Çiçeklerim (Anılar)*, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara, 2004.

Aydın, Delal, " 'Dağ Çiçekleri'ni Vatandaş Yapmak!", *Toplum ve Kuram*, Sayı: 2, (Güz 2009), ss. 257-261.

Bayrak, Mehmet, [Haz.], *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge

Yayınları, Ankara, 1994.

___, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, Ankara, 2009.

Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, [Çev. Tuncay Birkan], Metis Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012.

Bulut, Faik, *Dersim Raporları*, Evrensel Basım Yayın, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul, 2013.

Cantek, L. Funda Şenol, "Yaban"lar ve Yerliler: *Başkent Olma Sürecinde Ankara*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011.

Çaymaz, Birol, *Türkiye'de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008.

Çağlayan, Ercan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016.

Çalışlar, İzzeddin (Yay. Haz.), *Dersim Raporu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Erdem, Servet, *Osmanlı-Türk Romanında Ulusal Oryantalizm ve Oryantalist Uluslaşma*, Bilkent Üniversitesi/Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Gök, Fatma, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Erken Dönemlerinde Kız Enstitüleri", *Çokkültürlü Topumlarda Eğitim Türkiye ve İsveç'ten Örnekler*, [Der. Marie Carlson-Annika Rabo-Fatma Gök], İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 97-111.

Hür, Ayşe, "Avar, Ne Olur Kızımı Götürme!", *Taraf*, 4 Ekim 2009.

İnce, Gökçen Başaran, "Ulusal Kimlik, Kolektif Bellek ve Edebiyat: *Dersimli Kız Romanında Resmi Bellek Temaları*", *Monograf*, 2016/5, ss. 36-68.

Kaplan, İsmail, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2009.

Nagel, Joane, "Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations." *Ethnic and Racial Studies* 21(2), 1998, ss. 242-269.

Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 10 (2000), ss. 223-238.

Taşkın, Ünal, "Milli Eğitim Belgelerine Göre Sıdıka Avar", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, (Elazığ 14-16 Mayıs 2015), Bildiriler, Elazığ, 2016, ss. 457-468.

Taylor, Frederick W., *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*, çev. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2005.

Türkyılmaz, Zeynep, *Nationalizing Through Education: The case of Mountain Flowers at Elazığ Girls Institute*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.

___, "Dersim'den Tunceli'ye Bir Kolonizasyon Projesi: Sıdıka Avar ve Dağ Çiçeklerim", *Kürt Tarihi*, Sayı: 21, (Kasım-Aralık 2015), ss. 32-37.

Üngör, Uğur Ümit, *Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Yaşın, Yael Navero, " 'Evde Taylorizm': Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Evişinin Rasyonelleşmesi (1928-1940)", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 84, Bahar 2000, ss. 51-74.

Yayman, Hüseyin, *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, SETA Yayınları, Ankara, 2011.

Yeşil, Sevim, *Unfolding Republican Patriarchy: The Case of Young Kurdish Women at the Girls' Vocational Boarding School in Elazığ*, Unpublished Master's Thesis, Middle East Technical University, Gender and Women Studies, Ankara, 2003.

Yıldırım, Tuğba, [Der.], *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları [1925-1947]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Yüksel, Metin, "Kürt Kadınlarının Tarihinde Bir Sayfa: Elazığ Kız Enstitüsü", *Kürt Tarihi*, Sayı: 21 (Kasım-Aralık 2015), ss. 38-41.

EKLER

Ek 1. Dördüncü Umumi Müfettişlik Tarafından Hazırlanan Elazığ Kız Enstitüsü'ne Dair 1 Eylül 1937 Tarihli Rapor.

T. C.
Dahiliye Vekâleti
U. M.
Ş. M.
Sayı

77C
Hülasa: 1
1.9.1937

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Dördüncü umumî müfettişliğin 1/Eylül/1937 tarih ve
Kültür müşavirliği 59/3676 sayılı rapora suretidir.

1 -Elazığ'da bir kız sanat enstitüsü açılmıştır . Bu mektep beş sene içinde hem orta mektep müfredatını öğretecek hemde çocuklarımıza dikmiş biçki nakış çiçek ve şapkacılık gibi bir meslek ve sanat tahsil verecektir . Çamaşır temizlik ütü kola işleri yemek pişirme çocuk bakımı ev idaresi gibi bir genç kıza bütün hayatında lazım olacak bilgi ve hüneler ise tedrisatın esasını teşkil edecektir .

2 - Ümûmîdeki ilk teğrinden itibaren faaliyete geçecek olan enstitünün bu yıl ikinci ve dördüncü sınıfları açılacak , birinciyeye ilk ve dördüncüye orta mektep mezunları alınacaktır . Bunlardan başka yarıları dolayısıyla talebe sınıflarına devam edeneyecek bayanlar için de onların ev kadınlığına rehberlik yapmak ve yukarıda sayılan maharetleri en yeni usul ve şekillerde kendilerine göstermek üzere mektebin bir de akşam kursları bulunacaktır . Bu kısımlara ait şartlar mektep idaresi tarafından ayrıca ilân edilecektir .

3 -Elazığ sanat enstitüsünden beklediğim en mühim bir gayede bu hayırlı müessesenin muhitimizin sosyal kalkınmasında bir rol oynamasıdır . Çocuklar için de , büyükler için de iş muhakkaktır ki kuvvetli bir terbiye ve tehzip vasıtasıdır . İş faaliyetleri için de insanların beden, zekâ ve irade kuvvetleri inkişaf bulacağı gibi. yaşama sevgisi, geçinme, başkalarının haklarına hüsrmet etme duyguları da uyanır . Ve ferdi saat olduğu kadar ictimai saadette insalığın en asil bir tezahürü olan işe dayanır . Bu itibarla açacağımız sanat enstitüsünün her y. artacak olan faaliyetile mntakamızdaki tesiri umumî olacak ise de bu hassa yatılı olarak yetiştirip evlerine iade edeceği genç kızlar vasıtasile yapacağı ictimai tesir hususî bir ehemmiyeti haizdir..

Özetten yazılacak Enstitü Çerçevesi müesseselerin tarih kısmında ilgili diğer ve diğer hususlar yazılmalıdır devletimizin rızasıyla

-4-

030 10 | 72470 2

Ek 1'in Devamı.

T. C.
Dahiliye Vekâleti
U. M.
S. M.
Sayı

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Hukûsa: 776
9

2

İnkilâp ruhunu ve Cumhuriyet rejiminin melekete getirdiği nimetleri en uzak evlere kadar götürmek için kadının bizimle müttefik olması lazımdır . Çünkü çocunun Türkçe konuşmasında duygu ve mefkûresinin teğekkülünde birinci derecede ana rol oynar . Çocuk ailesinin kabı içinde yüğüldüğü gibi onun alınının yazısını da evvelâ annesi yazar . Evde diğer erkeklerde ekseriya kadının uyandıracağı gevik ve heyecana göre harekete geçerler . Onun beyeneceği bir hayatı tercih ederler . Bu suretle bütün ailenin hüviyet ve karakterinin teğekkülünde onun kalbi olan kadın pek mühim bir rol oynar .

Cemiyet içinde de hal böyledir . Cemiyetlerde her hangi bir bünye değişmesine doğru gitmek için evlâ o cemiyetin ruhunda bu değişimin ihtiyakını uyandırmak lazımdır . Daha başka, daha iyi ve daha güzel bir hayatın istek ve heyecanı uyanmadan değişme zahmetine girilmez . Bu arzusun uyanmasında ise münevver bir kadın birinci derecede âciz olabilir . Çünkü nile daima onun havasını taşımaktadır . Ev onun zevki derecesinde temiz ve güzel, bilgisi derecesinde rahat, telekkileri ve itiyatları nisbetinde mesut olur . Millî ve içtimalî hayatta ise bu vasıfların tabii akisleri daima görülür .

Hukûsa bir fikri ve bir duyguyu yaymak, gelecek nesle bir itiyat ağılamak için kadın birinci vasıttadır .

Bu zebdeden hareket ederek yeni bir hayatın temellerini atmakta , nefah ve saadeti için hep birlikte çalışmakta olduğumuz Tuncelinin kızlarını kendi yuvalarının ve yurtlarının bahtiyarlığı için kullanabiliriz . Her tarafta Türkçe konuşmasını, begikden bağliyan bir türkük ve vatan sevgisini, yurdumuzun diğer taraflarının mazhar olduğu ilerleme ve yükselme duygularını iyi yetiştirilerek dağıtılmış bir genç neslinin tesirlerinden bekleyebiliriz . Bu itibarla sanat enstitülerinin

Çevresinde bulunan Evrak ve Cezap aslına sadık olarak tahrir edilmiştir. Başka kopye ve diğer belgelerin parçalarıyla devrilemezdir.

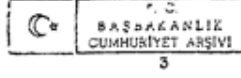
030 10 72490 2

2

Ek 1'in Devamı.

T. C.
Dahiliye Vekâleti
U. M.
S. M.
Sayı

Hulâsa: 770
9

bu itikamete müteveccih faaliyetine çok ümit bağlıyorum .

Binaenaleyh bu büyük ve millî iş için toplıyacağımız kızların çoğunda evvelâ yukarıda verilen izahatın göz önünde tutılması ve bu çocukların kendilerine sarfedilecek para ve yenekleri boşa gidermeyecek vasıf ve kabiliyetlerde olmalarına dikkat edilmesi lazımdır .

4 Seçilecek çocuklarda şu vasıflar bulunmalıdır :

(A) - İyi ve şerefli , devlete karşı isyanda ve itaatsizlikte bulunmamış bir ailenin çocuğu olmak .

(B) - Ailesi bir iş güc tutar. toprak ve mülk sahibi olmak .

(bu şarttan maksat mektepde yetişdikden sonra köyüne ve evine dönecek olan genç kızın kolay evlenebilecek ve bir yuva kurarak aldığı terbiyeyi ve öğrendiği işleri muhitine yayabilecek bir vaziyette olmasıdır .)

(C) - Çocuğun zekâ ve kabiliyeti yetişmesine ve bir sanat öğrenmesine müsaıt olmak.

(D) - Beden ve ruhca hasta, illetli, sakat ve kusurlu olmamak ,

(E) - Yaşı 10 ile 15 arasında olmak (10 ve 15 dahil)

(F) - Ailesinin rızası bulunmak .

(G) - Yukarıdaki evsafı haiz olmakla beraber tercihan evlerinde ve köylerinde şimdiye kadar dağ Türkçesi konuşmuş ve devlet türkçesini öğrenmek imkânına bulamamış köy kızlarından olmak .

Bu türlü çocukları seçmek için evlâ onların aileleriyle iyice görüşüp maksadı, bu işdeki büyük menfaatlarını kendilerine anlatmak lazımdır : Mektep parasızdır . yenek, içnek, çamaşır, elbise , ayakkabı, kalem, defter, kitap gibi şeylerin hepsi devlet tarafından verilecektir . Çocuklar bu müessesede hem okumasın, yazmasını, yaşamasını öğrencekler, hem de kendilerinin ve ailelerini güzelce geçindirecek bir meslek sahibi olacaklardır . Müessesede, müdür ve muallimleri

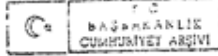
Derlezen yazılacak Evrakta : Cevap olduğu mübalevesinde tarih ve saatini işleri dâire ve şube müdürlüklerine yazılmalıdır .

030 10 72 470 2

3

Ek 1'in Devamı.

T. C.
Dahiliye Vekâleti
U. M.
S. M.
Sayı

Hukûsa: 77/9

kadından mürekkep güzide ve mütehasıs bir heyet tarafından idare edilecek, tedris ve inzibat işleri büyük bir itinayla ihtimale takip edilecektir . Ana ve babaların istedikleri zaman çocuklarını ziyaret edip görmeleri mektepteki hayat ve inkişaflarını tetkik etmeleri mümkün olacaktır . Bütün bunlar aile reislerine anlatılarak çocuklarını böyle bir müesseseye vermek için onlarda arzu ve heves uyandırılmalıdır .

5 - Hemen bu suretle bir propağandaya bağlanarak seçilecek, dağıtılacak türkçesi konuşan, çocukların kendileri ve aileleri hakkında yukarıdaki şartlara göre bağlı nümunesi vechile bir tavsif defteri hazırlanmasını ve bunların birhayet 29 Eylül'e kadar müfettişliğe gönderilmesini rica ederim .

Burada ikinci bir tetkik yapıldıktan sonra nerede ve hangi çocukların alınacağı mahallerine bildirilecektir .

6 - Vilâyetlere yazılmış ve bilgi için de Kültür ve İq bakanlıklarına arz edilmiştir .

Aslı gibidir
19/7/938

Özel yazışmalar, Evrakatı Cezası almayı muhtemel bir şekilde bildiren ve ekleme ile ilgili yazışmaların devrini tasdik ederim.

030 10 72470 2

Ek 2. CHP Elazığ Mebusu ve Umumi İdare Heyeti Üyesi Fethi Altay'ın Elazığ hakkındaki Raporundan (17 Mayıs 1941).

CUMHURİYET HALK PARTİSİ . Ankara: 16.X.1941
GENEL SEKRETERLİĞİ

40659

BAĞLISI

Sayın Fethi Altay

Elazığ Mebusu
C.H.P.Umumi İdare Heyeti üzası

DEVLET ARŞİVİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

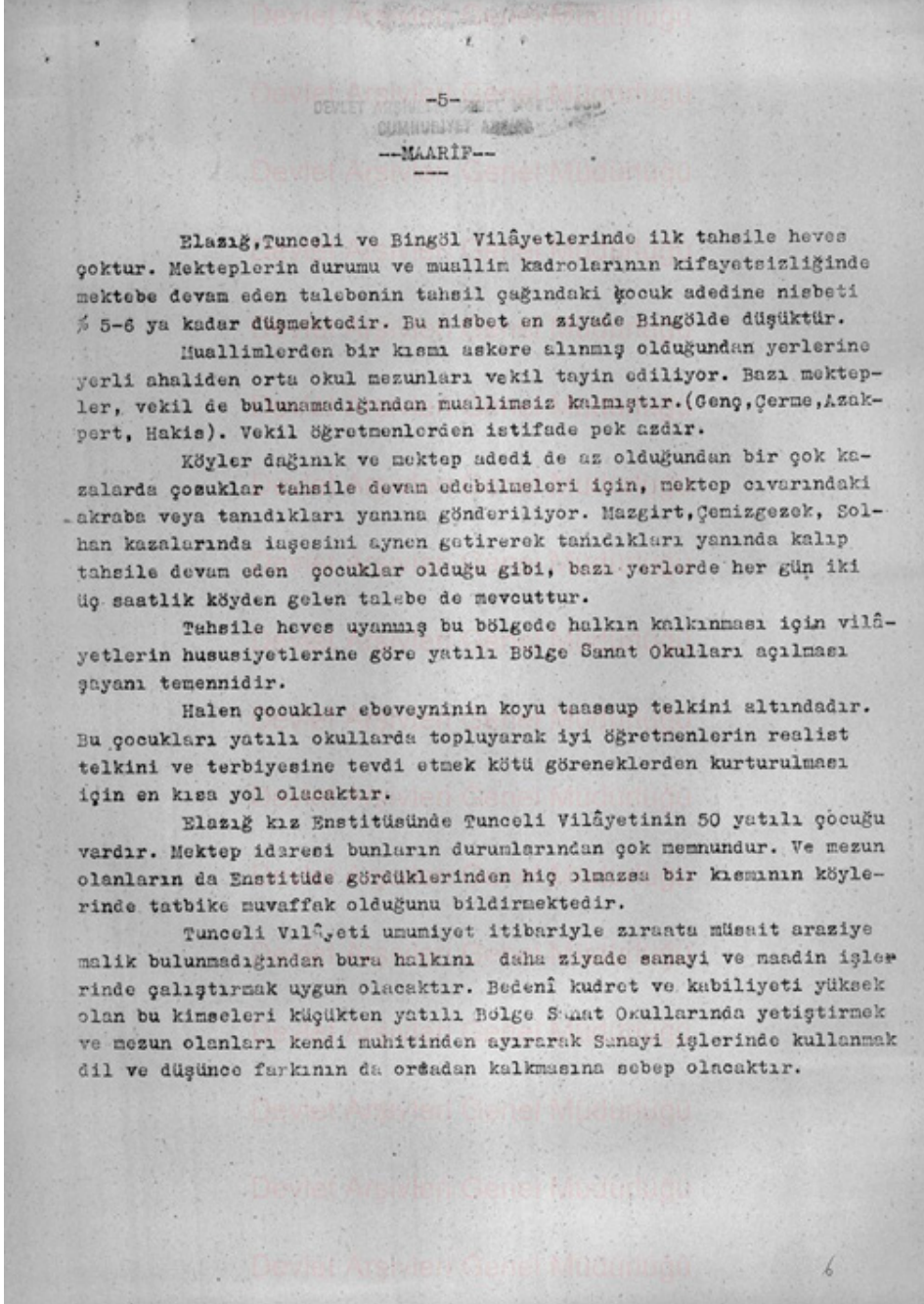
İntihap daireniz olan Elazığ Vilâyeti dahilinde yaptığınız tetkikata ait raporunuzdan Millî Müdafaa, Adliye, Dahiliye, Nafia, Maliye, Maarif, Ziraat, Sıhhat ve içtimalî Muavenet, Ticaret, İktisat ve Münakalât Vekâletlerini ilgilendiren kısımlar bu Vekâletlere yazılmıştı.

Bu defa adı geçen Vekâletlerden alınan cevap suretlerini ilişik olarak takdim eder, saygılar sunarım.

C.H.P.Genel Sekreteri
Erzurum Mebusu

Dr.A.F.Tuzer

Ek 3. CHP Elazığ Bölgesi Müfettişi Bitlis Mebusu Muhtar Ertan'ın Elazığ, Bingöl ve Tunceli Vilayetleri Teftiş Raporundan (18 Ekim 1943).

Ek 4. 1940'lı Yıllarda Elazığ Kız Enstitüsü Müdürü Sıdika Avar'ın At Sirtında Enstitüye Öğrenci Toplaması. (Hayat Mecmuası, 1957).

KIZIMI DA GÖTÜR

İlk medeniyet teması: Mendil

YAZAN : HİKMET FERİDUN ES   FOTOĞRAFLAR : SEMİHA ES

Üç köyden, üç kız aldık. Saniye Kart, soyadının aksine civivi gibi küçük bir kız... Fatma Öter, lakin henüz Türkçe olarak ötemiyor. Üçüncüsü de eski Şeyidin kızı Hatice... Şeyhin inci diğli, yıldı yıldız bakışlı kız. Öteki kızlar sırtından, gördüğe çıkmağlar gibi, tır dönüyorlar, kendilerini begendirmek için bütün marifetlerini gösteriyorlar. Mümkün olsa hepini alacağız ama ah şu ağzlarıdaki 12 yaş diği!... Ötöreceğimizin kızların on ikisini geçmeleri lazım... Basan dağ yollarından ah! al, moru mor, saçları terli alınma yapışmış, koşa koşa gelen bir küçük kızın selâla: «Ben on ikisini geçtim!...» dediğini işliyoruz. Bir de küçük ağzını açıp, ümitsiz ümitsiz arastırıyoruz ki 12 lik dişten eser yok!... Tahkik ediyoruz. Hakikaten daha on ikisinde değil!... Alamayız... Böyle götürülmesine imkân görmedüğümüz kızlardan biri annesine sinirli sinirli bir şeyler söylüyordu. Anlamadığım için annesi tercüme etti: — Kemik çorbası ister!... Diğ çıkarır mı? — Diğnin biran önce çıkması için annesinden kemik çorbası istiyen küçük kızın ismini sordum: Fincan!... Gelecek seneye kadar, biran önce diğni çıkarıp mektebe gitmek istiyen küçük Fincanı Müdire Hanım bağrına basıyor ve onun kulağına fısıldıyor ve dediyor: — Merak etme Fincan. Gelecek yıl gelip seni alacağım. Evvelâ ata, sonra makineye (otomobil, kamyon veya jeep arabası) bineceğiz. Doğru mektep!... Aldığımız çocukları bir çatı altında derleyip topluyoruz. Müdire Hanım onlara burada ilk yaşama dersini veriyor. Kendilerine, Elazığ'dan getirdiği, kar gibi beyaz birer patika parçası dağıtıyor: Destimal yani mendil!... Üç küçük kızın ilk medeniyetle temasları mendildir. Medeniyete ilk defa burunlarının uçları ile değiyorlar. Destimalılar ellerinde şimdi ne yapacağız? gibiyse sorğu dolu gollerle bize bakıyorlar. Çünkü onlar için mendil, burun sücek değil, saklanacak kıymetli bir şeydir. Müdire Hanım kendi mendilini burununa götürerek gösteriyor ve: «Pırnak!...» diyor. Yani «şimkürdün!...». Pırnak burun, pırnak! şimkürmek!...

Yavrucağlar, ellerindeki bu basit bez parçalarına giranbaha birer Hint kumağı imiş gibi, kıyamadan, Adeta hürmet ve sevgi ile pırnaklıyorlar!... Lakin biraz sonra burunların ucu kandilenen bir küçük, gene mendiline kıyamıyor, kağıt göç arasında, çabucak bu işi pırnakları ile halletmeye çalışırken susmuş!... Müdire Hanım gülümseyerek hatırlıyor: — Destimal!... Pırnak!... Daha şimdiden öteki kızlar, burunlarını, kar gibi beyaz örtülere sülen bu üç asri küçük hanıma hayranlıkla bakıyorlar. Müdire Hanım, Elazığ'dan beri sakladığı ve son geceyi geçirdiğimiz köy evinde yemeğe kıyamadığı üç elmasını, üç yeni kızına veriyor. Bunlardan biri köyden beri kendisini takibeden babasına elmayı teslim ediyor: — Bunu anneme götür!... Bunun üzerine ben, Dersim dağlarında cebimde kalmış son hazinemi, biricik elmasını çıkarıp küçük kıza hediye ediyorum. Nihayet yollara revan olmak zamanı geliyor. Geceyi geçirip tekrar döndüğümüz Ovacık kazasının meydanını bir mahşer kalabalığı içinde buluyoruz. Son dercede misafirperver, nazik insanlar olan Ovacıklılar bizim köylerden döndüğümüzü görmeğe gelmişler. Atlardan inip kızları makineye, küçük jeep arabasına yerleştiriyoruz. Bütün ısrarlarımız, ricalarımıza rağmen o harikulâde kadın üç kız ile kendi, jeep'in çamurluğu üzerinde bükülmüş, kucak kucaka oturuyorlar: — Yolda, ilk defa makineye bindikleri için mideleri bulanacaktır. Daima yanlarında bulunmam lazım!... diyor. Fatmanın annesi kızının boynuna sarılarak kokliya kokliya, uzun uzun optükten sonra onu evvelâ Allaha, sonra da Müdire Hanıma emanet ediyor. Seyit ise: — Merakta değilim!... Kim kime buraktığını biliyorum!... diyor.

Büyük şehre doğru...

EVEL ALLAH, SONRA MÜDİRE HANIM — Önce at üstünde, sonra makine ile doğru mektebe. Sıdika Avar atını terkisine iki kız almış. On plânda kızlardan birinin babası ve annesi görüyor. Yukarıda ise ana, kızı öperek evel Allaha, sonra Müdire Hanıma emanet ediyor.

10-5908518

Ek 5. Elazığ Kız Enstitüsü'nün "uygarlaştırma misyonu"na Bir Örnek. (Hayat Mecmuası, 1957).

Ek 6. Elazığ Kız Enstitüsü'nün Faaliyetlerinden Bir Kare. (Ünal Taşkın, "Milli Eğitim Belgelerine Göre Sıdıka Avar", Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, (Elazığ 14-16 Mayıs 2015), Bildiriler, Elazığ, 2016, s. 464).

Prof. Dr.
İbrahim YILMAZÇELİK

Firat University, The Faculty of
Humanities and Social Sciences,
Department of History
iycelik@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7849-7390>

Eser Geçmişi / Article Past: 28 Kas 2018 / 11 Ara 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.489302>

Research Paper

Orjinal Makale / Orjinal Paper

Economic Situation of the Ottoman Period in Diyarbakir

Osmanlı Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nin Ekonomik Durumu

Abstract

Diyarbakir ever since ancient times, the Black Sea is located in Mesopotamia and the Persian Gulf to the Mediterranean Sea connecting important points. For this reason, it has been an important center in each period. At the same time the commercial importance of the East-West and North-South Anatolia junction on the caravan routes to Iran and Azerbaijan also maintained during the Ottoman Empire and has been extremely important commercial center.

In this study, Ottoman administration in 1515 from the date of important commercial centers in Diyarbakir province is considered the economic situation. In particular, focus was given to the 18th and 19th centuries.

The subject is dealt with under four main headings. In the first chapter markets, khans and bazaars have been described. Second, Diyarbakir has been described and presented in the commercial availability of goods and trade group of Diyarbakir production levels accordingly. The third chapter examines the sources of income in Diyarbakir. Important sources of income include farming, comes the issue of land and mukataa. These issues are explored in detail. made emphasis on customs revenues and Diyarbakir Customs is also discussed. The production and trade issues are discussed in the fourth section.

Key Words: Ottoman Empire, Diyarbakir, Agriculture, Commerce, Industry, Economy

ATIF: YILMAZÇELİK İbrahim, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nin Ekonomik Durumu" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/3 (Aralık-2018), s. (36-86)

CITE: YILMAZÇELİK İbrahim, "Economic Situation of the Ottoman Period in Diyarbakir Province" *Journal History and Future*, 4/3 (December- 2018), pp. (36-86)

Öz

Diyarbakır hep eski çağlardan beri, Basra Körfezi ile Mezopotamya'yı Karadeniz ile Akdeniz'e bağlayan önemli noktada yer almaktadır. Bu sebeple her dönemde önemli bir merkez olmuştur. Aynı zamanda İran ve Azerbaycan'a kervan yolları üzerinde Doğu-Batı ve Kuzey-Güney Anadolu kavşağındaki ticari önemi Osmanlı İmparatorluğu döneminde de korumuş ve son derece önemli ticari bir merkez olmuştur.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu idaresinde 1515 tarihinden itibaren önemli bir ticari merkez olan Diyarbakır Vilayetine, ekonomik durumu ele alınmıştır. Özellikle 18. ve 19. Yüzyıllara ağırlık verilmiştir.

Konu üç ana başlık altında ele alınmıştır. Birinci bölümde pazarlar, hanlar ve çarşılar tarif edilmiştir. İkincisinde, Diyarbakır'da, mal ve ticaret gruplarının ticari durumları tarif edilmiştir ve buna göre Diyarbakır'ın üretim seviyesi sunulmuştur. Üçüncü bölümde Diyarbakır'ın gelir kaynakları incelenmiştir. Önemli gelir kaynakları arasında Tarım, arazi ve mukataa konuları gelmektedir. Bu konular ayrıntılı olarak incelenmiştir. Gümrük gelirlerine de vurgu yapılmış ve Diyarbakır Gümrüğü de ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise üretim ve ticaret konusu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Diyarbakır, Tarım, Ticaret, Sanayi, Ekonomi

Since ancient times, it has become a central importance of protecting the Diyarbakir region. Because Diyarbakir region, and Azerbaijan has to Mesopotamia and from the Black Sea and Lake Van, Bitlis, in conjunction with the Mediterranean Sea through Iran and a link road between the Persian Gulf. East-west and north-south at the corner of Diyarbakir caravan routes had an important place in the trade in pre-Ottoman Anatolia¹.

The prominence of Diyarbakir in the commercial field had developed considerably before the Ottoman domination. "Diyarbakir Diyarbakir =" center and forming "Amid" There are several approaches about the origins of names. However, in ancient times it said "Amida" time "Amid" e has become²

"Amid" "Amida" There is agreement on the idea is derived from. However, the same agreement on the name derived from the meaning and roots are visible³. Amid the name used after the Turkish domination, some Turkish sources "Black Hamid" pass form⁴. The reason for using "Kara" as an adjective is that city walls

1 Mustafa AKDAĞ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, Volüme: 1, Ankara, 1979, p. 34- 87; W. HEYD, **Yakınoğu Ticaret Tarihi**, (Translator: Enver Ziya Karal) Ankara, 1975, p. 181-182.

2 Carsten NIEBUHR; **Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern**, p.400; Besim DARKOT; "**Diyarbakir**", İA, Vol. III, p.601; Ernst HONIGMANN, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Translator: Fikret İŞILTAN, İstanbul, 1970, p.2

3 İbrahim YILMAZÇELİK; **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790- 1840)**, Ankara, 1995, p.1

4 Ömer Lütfü BARKAN; "(1527- 1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV, (1953- 1954), İstanbul, p. 303- 307.

built of black basalt⁵.

Today, of expressing “Diyarbakir” past “Jazeera” it was known as the north⁶. It is set forth various ideas on the meaning of Diyarbakır⁷. In historical periods “Diyarbakir” zone, “Amide” refers to the center of Diyarbakır⁸.

In various names in Diyarbakir in the historical period it remains a priority at all times, Anatolia and Iran, made a bridge between Iraq and Syria. 37 north 56 minutes of latitude apartments and 40 longitude circle of 13 minutes east from the sea 650 meters high in the middle part of the Southeastern Anatolia, east of Siirt and Muş, the south of Mardin and Urfa, west of Urfa, Adıyaman and Malatya, north of Elazığ and Bingöl provinces territories surrounded by the city of Diyarbakir is known to be a very old settlement⁹.

Diyarbakir province is located within the boundaries of the oldest settlements in the region indicate that a significant settlement from the ancient times. However, if large basalt plateau of the eastern edge of the city dates back to the Tigris and Euphrates valley from the Karacadağ built on a large flat area at an altitude of 100 meters, it is unclear exactly when the Diyarbakır has been settled.

However inner castle which is part of “The Fis Rock” at the eastern of the city may be first settlement¹⁰. Organization is definitely uncertain of the city, encircled by walls and it has been observed that the Roman Empire into a fortified castle¹¹. So, Here Diyarbakir city, including the central the inner castle, which was developed within the city walls were built in this period.

Since ancient times following the Diyarbakir Byzantine an important center dominated Islamic state, the city had the occasion to meet with the products of Islamic civilization and followed by the Turkish state for domination, reinforced this civilization, and combine also with Turkish culture. History of Diyarbakir, one of the most important centers in the East, has maintained the importance of the Ottoman period.

5 **Diyarbakir Salnamesi**, (1319- 1321), p. 186. William HEUDE, **Voyage de cote Malabor á Constantinople**, Paris, 1820, p. 86. J. S. BUCKINGHAM; **Travels in Mesopotamia**, London, 1827, p. 217; Nejat GÖYÜNÇ; “Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı”, **TD**, S. :23, Mart 1969, p. 26- 27.

6 M. CONARD- Cl. CAHEN, “Diyarbakır”, **The Encyclopedia of Islam**, Volüme II, p.343.

7 Look at İbrahim YILMAZÇELİK; **ibid**, p.1- 2.

8 M. Halil YINANÇ; “Diyarbakır”, **The Encyclopedia of Islam**, Volüme II, p.346.

9 Şevket BEYSANOĞLU; **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul, 1963, p.2

10 Metin SÖZEN; **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul, 1971, p. 19

11 J.S. BUCKINGHAM ; **Travels in Mesopotamia**, p. 218- 219 ; Albert GABRIEL ; **Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale**, p.87

OTTOMAN RULE DURING THE PROVINCE'S ECONOMIC SITUATION DIYARBEKİR

At one point unites East and West of the Tigris valley built on the hill dominating the city of Diyarbakir, despite having a continental climate, a strategic city was an important trade center and order as well. Very fertile with the city, was also well protected through the walls surrounding the environment as a set.

Diyarbakır which enclosed by walls seems quite different and extraordinarily beautiful. It is possible to find this expression in travelers' books. By a strategically important target the city walls have formed the character of the city since years besides archaeological structure of the city.

Diyarbakır city walls surrounding a head to head on, giving a quite different and extraordinary aspect to the city. In this case, it is possible to determine from the works of travelers visiting the city of Diyarbakir in the past. The most striking feature is undoubtedly the city of Diyarbakir with the archaeological richness of the city's karataş, which lacks natural protection and strategic value in saving the city walls are the past and shape the character of the city at the same time.

Something that the city of Diyarbakir in the past one remotely approaching first saw Diyarbakir were walls. Thus, the pilgrims who visit the city, began by describing here the information they give about the city. 1046 year in Nasır-ı Hüsrev¹², 1555 at M.D. Aramon¹³, 1654 Evliya Çelebi¹⁴, 1612 Year a Polish Simeon¹⁵, Jean Baptiste Tavernier in 1630, Carsten Niebuhr¹⁶ in May 1766 and visited J.S. Buckingham¹⁷ Diyarbakir in 1815 and Diyarbakir important information about the castle they gave.

J.S. Buckingham visited Diyarbekir in 1815 described the city,

"... Diyarbekir which enclosed by walls has set on the top that looks down, seems well protected in connection with looking simply magnificent by mosques and minarets. The settled area by Amid is very productive. It is seen agricultural prosperity included in harmoniousness at the foot of a mountain while one is passing over Tigris..." besides indicating commercial importance of the city¹⁸.

Diyarbakır had great commercial importance among other Anatolian cities in 13th and 14th centuries in addition to this; it was a center at the crossro-

12 Nasır-ı Hüsrev, *Sefer-name*, p. 13- 14.

13 M.D. ARAMON, *La Voyage De M.D'Aramon*, p.92- 93.

14 Evliya Çelebi, *Seyahat-name*, C.IV, p. 24 and so on.

15 Hrand D. Andresyan, *Polanyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, p. 24

16 J.S. BUCKINGHAM; *Travels in Mesopotamia*, p. 218- 219; Albert GABRIEL; *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, p. 208- 209- 210.

17 J.S. BUCKINGHAM; *Travels in Mesopotamia*, p. 218- 219; Albert GABRIEL; *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, p. 208- 209- 210.

18 J.S. BUCKINGHAM; *Travels in Mesopotamia*, p. 218- 219; Albert GABRIEL; *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, p. 208- 209- 210.

ads of ways passing over Anatolia¹⁹. The city has protected its possession during Ottomans²⁰.

It is seen that mint for coining money, shop of catgut, shop of a gumlike candy, dyehouse, tannery, **başhane**, **şemihane** were in Diyarbakır in 16th century in addition to the credible production of cotton²¹. The thread coloured with red mader plant is not just famous in Anatolia but also in Europe²².

In a *Tahrir* dated 13 April 1565(A.H 12 Ramadan 972), the most important share of royal land in Diyarbakır was responsibility of Zeynelabidin, called “*Mahsul-i Gümrük ve Mizan ve Deyr ve Bac-ı Ergani ve Siverek ve tamga-yı hına ve sabun*” which equals to 5.610.666 akçe. It is nearly 70% of total royal land. It exemplifies the place of Diyarbakır in trade in 16th century²³.

The roads coming from Iran, Iraq and Azerbaijan have come acrossin Diyarbakır during Ottomans. In 17th century, Diyarbakır was an important center on the ways of Van, Aleppo, and Baghdad because of the fact that eastern caravans have had “bac” in Diyarbakır in Ottoman words. The people who visited the region such as J. B. Tavernier in 1630²⁴, Evliya Çelebi in 1654- 1655²⁵, and a French named P. Avril in 1685- 1686²⁶ have expressed that trade have developed in high rates and red cotton cloth and leather were very important products in trade. In 17th century the exportation of animals in great amounts and industry of silk have quite developed in Aleppo²⁷. On the other hand, transportation on the Tigris river was one of the important source of income in the province of Diyarbakır during the term as it is known²⁸. This transportation which is from Hısn-ı Keyfa to Musul through Baghdad on the Tigris river has carried on until the late 19th century²⁹.

Late 16th century and in 17th century, Diyarbakır has been effectively destroyed by Celali rebellions which have affected all Anatolia badly³⁰. In addition to

19 Mustafa AKDAĞ; **Türkiye'nin İktisadi ve içtimai Tarihi**, Volüme: I, P. 519- 521; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI; **Anadolu Beylikleri Tarihi**, p. 250- 251.

20 M. Halil YINANÇ; “Diyarbakır”, **The Encyclopedia of Islam**, Volüme: II, p. 34; Martin Van BRUINESEN; “Economic Life in Diyarbakır in the 17th Century”, **Evliya Çelebi in Diyarbakır**, Leiden, 1988, p. 38.

21 Nejat GÖYÜNÇ; “XVI. Asrın İlk Yarısında Diyarbakır”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Volüme: VII, p. 79- 80; Yılmaz KURT; “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Volüme V, p. 192- 193.

22 Halil İNALCIK; “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979- 1980, Specified Number, p. 27.

23 The Office of General Register of Title Deeds, Archives; “**Diyarbakır İcmal Defteri**”, Number:304, p. 39.

24 Jean Baptiste TAVERNIER; **Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie en Perse et aux Index**, Paris, 1677, p. 81.

25 Evliya Çelebi, **ibid**, p. 39.

26 MartinVan BRUINESEN, **ibid**, p. 36.

27 MartinVan BRUINESEN, **ibid**, p. 41- 42; Cengiz ORHONLU; **Osmanlı İmparatorluğun'da Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, p. 130.

28 Cengiz ORHONLU; **ibid**, p. 124- 129- 132.

29 Şemseddin SAMİ; **Kamus'ül Alam**, p. 2206.

30 Mustafa AKDAĞ; “Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, **TAD**, c. IV, p. 6- 7, p. 207;

this, Diyarbakır was a big trade center in addition to the production in large quantities in 18th century. Firmans sent to Mütesellim and qadis expresses that Abdullah Pasha's soldiers in Tebriz campaign need to 3500 kileh equals to 89,7 ton wheat in 15 december,1723 and 8000 kileh barley equals to 205,1 ton and 3000 flock of sheep and goats³¹, Another firman dated 25 February,1724 expresses that 30,000 kileh wheat equals to769.2 ton and 80,000 kileh barley equals to 2,051.2³² and in 16 March,1725 80,000 kileh barley³³ should be sent to the soldiers. At the war time, numbers are discussed indicates the production level in Diyarbakır.

Diyarbakır has protected its importance during Ottomans. As it is known, the Baghdad-Diyarbakır way was quite busy. The customs bureau in Diyarbakır has been frequently warned by İstanbul because of the fact that trademen had to pay tariffs to customs bureau of İstanbul however some people in Diyarbakır have interfered³⁴. On the other hand Diyarbakır has covered all needs of grain of Baghdad for years. Likewise, a firman dated 2 July, 1802 sent to Governor and Qadı expresses that barley and wheat had to be sent because of scarcity³⁵.

The Diyarbakır-Baghdad way linked during Ottomans.

İstanbul-İskenderun-Diyarbakır-Baghdad³⁶,

Samsun-Diyarbakır-Mardin-Baghdad³⁷,

İstanbul-Sivas-Diyarbakır-Baghdad³⁸.

It is seen that these ways were very busy until the late 19th century³⁹. Indian goods came fromBaghdad transported on Diyarbakır to other areas⁴⁰. These ways are followed below:

1-Iran or Daghestan- Diyarbakır- Sivas- İstanbul,

Mustafa AKDAĞ; **Türk Halkının Dirlık ve Düzenlik Kavgası**, p. 463- 470; Cengiz ORHONLU; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü**, p. 42.

31 Diyarbakır Müzesi, **Harput Şer'iyye Sicili**, No: 396, p.9, B.38;p.11; B. 46-47.

32 **Harput Şer. Sic.**, No: 396, p.13, B.55

33 **Harput Şer. Sic.**, No: 396, p.70, B.170

34 *Diyarbakır Museum (moved toAnkara Milli Kütüphane in 1991)*, **Diyarbakır Şeriye. Sicili.**, No:355, p.12 (at the beginning of *Aralık, 1793; firman to kethüda of Diyarbakır*). **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, p.31-32 (11 April 1803, firman to Governor of Diyarbakır). **BA. Cevdet Dahiliye**, No:9945 (July 1825). **BA., Cevdet Nafia**, No:959 (6 July 1843). **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 607, p.20 (beginning of June, 1840), **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299, p.28 (beginning of July 1802).

35 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 299, p.22-23

36 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 299, p.28(12 Dec.,1802)

37 **BA., Cevdet Belediye**, No:5889(30 June 1783). **Cevdet Maliye**, No:12181(19 March 1806)

38 **BA., Cevdet Maliye**, No:9578(15 June 1840)

39 Şemseddin SAMİ; **ibid.**, p.2206

40 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 352, p.22-23(8 August 1785)

2-Iran or Daghestan- Diyarbakır-Aleppo- Damascus,

3-Iran or Daghestan- Diyarbakır-Baghdad.

To result all indicated ways were quite busy during Ottoman term⁴¹. A firman sent to Qadis of Diyarbakır on 4 July, 1840 expresses that two princes have been returning to Iran so all needs of them should covered⁴². The princes who referred in the firman came to Diyarbakır on 4 July, 1840. It is seen that, in 1840, 10.552,5 kuruş has spent at Salyane registers at a guess a crowded group has passed through Diyarbakır⁴³. A firman dated 17 May, 1840 also sent to Amid regents and custom officers indicates that the things which Iranian traders sent to Istanbul and Damascus would be taxed in İstanbul⁴⁴. On the other hand, a firman sent to Governor of Diyarbakır in 1817 expresses that hajis come from Iran and Daghestan would be duty free and would not hurt hajis' feelings⁴⁵. All in all, the firmans which mentioned proves that the roads were quite busy during the term. This way has protected its place in trade until the late 19th century⁴⁶ (See Appendix I Ottoman Empire Period Trade Routes).

During Otoman State, although mine in Ergani was included Maden-i Hümayun, due to nearness in addition to be depended on Diyarbakır administratively have contributed to trade life in Diyarbakır. There are some registers which displays whatever mining in Ergani was brought to smeltery in Diyarbakır(25 Sept.1809)⁴⁷ and this *Mukataa* had a place in important state incomes dated 28 June, 1808⁴⁸. Moreover some records expresses that a mine called *sim* in Turkish language was found in the borders of Sanjak of Diyarbakır (1810) and all researches resulted that the mine was very qualified⁴⁹ so that the region was rich in mining. It is not possible that the mining could not be reflected in trade.

Diyarbakır was not a trade center but also a militarized zone. Due to vital strategic importance, Diyarbakır had become the center of eastern wars and had important place in providing the needs of the army⁵⁰. Diyarbakır could not prote-

41 A document dated 23 August, 1805, craftsman has carried goods from Damascus and Aleppo to Black Sea on Diyarbakır. BA., **Cevdet Maliye**, No:1678.

42 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 603, p.27

43 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 607, p.48-49

44 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 607, p.30

45 "...İran hüccacı gerek Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'de bir güne ira'a olunmayarak emn ve rahatla Amid-i Şedayid'e gelürlerken..." **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 590, p.3-4

46 Şemseddin SAMİ; **ibid.**, p. 2205

47 Elazığ Museum, **Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları**, Record number: 137, p. 42-b.

48 **Topkapı E.** No: 2770/1-2

49 **Topkapı E.** No: 11745

50 The document about the subject in short: in 1722-23 (H. 1135) The Governor of Diyarbakır Ahmed Pasha was Tiflis ve Revan Ser-Asker. **Harput Şer. Sic.**, No: 396, p.8-32-59-141. The firman which expresses that need of soldiers so wish of soldiers from Diyarbakır in 1724 directing by Hasan Pasha who was Ser-Asker to Kirmanşah. **Harput Şer. Sic.**, No:396, p.10-15. On 10 April 1741 for military campaign piling stock of grain and hard biscuit to Diyarbakır castle. BA., **Cevdet Askeri**, No:9270. On June 1776, sending to Hasan Pasha 500 camels from

cted its place in this issue at the 19th century. During the late 18th century and at the beginning of the 19th century, governors of Diyarbakır were Ser-Asker due to wars of Iran⁵¹. However at the 19th century Erzurum has become more important in contrast to Diyarbakır because of the danger of Russia. On the other hand it has protected its place in the corresponding the needs of soldiers. It can be followed by the firmans. For example, at the late of 1785, from Diyarbakır to Sofia⁵² between April 1800 and August 1802 to Egypt and Rumelia⁵³wanted soldiers and at 1 August, 1812⁵⁴and 4 March,1823 wanted animals by the firmans⁵⁵. So, Diyarbakır has protected being a military installation.

After the search of Diyarbakır in historical time, the strategy of Diyarbakır can be summarized as below:

Diyarbakır had to develop in an enclosed area itself. *Diyarbakır Castle, inner castle, outer castle* determined the border of the city. There were four main entrances to the city which were Dağ Kapı, Urfa Kapı, Yeni Kapı, and Mardin Kapı. To be enclosed by the walls has contributed to the security and development of the city itself. W. Heude visited the city in 1817, and described the city in these words that trusted our thought:

“...the city has built well. The streets were generally floored by stones and quite clean also larger than the other cities...”⁵⁶.

Moreover, the records of city expenses (*Vilayet Masraf Defterleri* in Turkish) makes clear that it was important to keep the environment clear and also much money has spent for he cleaning⁵⁷. So, Diyarbakır was a clean and planned city during the Ottoman State.

Diyarbakır has developed much more through the outer castle. The parts of governorship were placed in inner castle. Although there were some districts in inner castle, the large parts of the districts were inside of outer castle. More religious or social buildings, bazaars and others were also there.

Diyarbakır to Georgia. **BA., Cevdet Askerî**, No:7991.

51 21 June 1777, Governor of Diyarbakır was Ali Pasha, in 1808 Governor of Diyarbakır Abdi Pasha at the same time he was Ser-Asker. **BA., D. BŞM.NZE**. No:19013. **Topkapı**, D. No:5820.

52 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:352, p.34-35.

53 52 **BA.,Mühimme**, No:211, decision :49-178-687; No:214,decision:919; **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299,p.32-33

54 **BA., Cevdet Maliye**, No:14426.

55 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, p.14.

56 W. HEUDE, **Voyage de La Cota de Malabor a Constantinople**, p.92.

57 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 607, p.48-49.

CRAFT AND TRADE PLACES

It is important to know where the craft and trade places that are the heart of the city life. Bedesten, Caravan, and Bazaars in Diyarbakır are focused below(See table II for the craft and trade places in Diyarbakır).

Bedesten and Caravansary

Bedesten

The Bedesten in Diyarbakır that described by Evliya Çelebi in these words following:

“...Sipahi Pazarı'nda bezazistanı gayet ma'murdur. İki tarafı kargir bina olup anka bezrganlar ile malamaldır. Cümle buldan, kala-yı geran bahaları ve zi-kıymet cevahir makuleleri hep bu pazardadır...” had disappeared in time⁵⁸.

At the *Salyane Hesap Defteri* dated 1 September 1818 it is seen a record expresses that paid money in the lines following “ *Bedesten kâhyasına 33 guruş*”⁵⁹. This provides some clues that Bedesten has not been demolished yet in the beginning of the 19th century.

No document except Evliya Çelebi's about the place of the Bedesten. Evliya Çelebi said that the Bedesten was at the Sipahi Bazaar. Charter of a waqf dated 1811 proves that Sipahi Bazaar at the back of Ulu Mosque or north of Zinciriye madrasa⁶⁰. So, Bedesten in Diyarbakır, near the Ulu Mosque through the west based on the Evliya Çelebi's sources.

CARAVANSARIES

HASAN PASHA CARAVANSARY

Hasan Pasha that is one of the greater caravansaries of Diyarbakır has been still even though some repairs. This caravansary which had built by Hasan Pasha who was one of the governors of Diyarbakır between 1572- 1575⁶¹ has attracted attention of travellers so important information had been given by these travellers.

Polish Simon has stayed at this caravansary when he visited Diyarbakır in 1612. He has escribed the caravansary in these words following:

58 Evliya Çelebi , *Seyahatname*, C.4.,p.8.

59 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:590, p.38.

60 **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi(VA) Evkaf**, No:595, p.73.

61 Abdulgani BULDUK; **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, Undated Writing, Abdussettar Hayati Afşar's private library.p.257.

“...Mu'azzam kargir bir bina olan bu hanın 500 beygiri barındırabilecek yer altında iki ahır, rengârenk demir parmaklıklarla çevrilmiş çok güzel havuzu, üç kat üzerine birçok kargir odaları vardı...”⁶².

Evliya Çelebi(1654- 1655), İnciciyan(1804) and J.S. Buckingham(1815) have talked about the Hasan Pasha Caravansary in later years⁶³. For example, Buckingham has expressed that all grains were gathered here when he visited Diyarbakır in 1815 so this caravansary had a great importance at late 19th century⁶⁴.

One of the important caravansaries at the beginning of the 19th century was Hasan Pasha which is east of Ulu Mosque at the street. On 3 October, 1792 all property of the chief steward in Turkish *Kethüda* of Abdullah Pasha who was one of the governors of Diyarbakır had preserved at this caravansary because he had not pay the money that Nuh Beg was held accountable for 54000⁶⁵. A firman dated 24 December,1802 has expressed that Zühtü Halil Pasha's property had been collected at this caravansary after his death⁶⁶. A document dated 5 August, 1843 also has expressed that properties of a priest rescued from a fire had collected at this caravansary⁶⁷. All these records and the estates of traders who had died at Diyarbakır has showed that Hasan Pasha is an important trade place⁶⁸. An *Argument* dated 1724 this caravansary has belong to “Şehit Mehmet Pasha pious foundations”⁶⁹ and half of the income has been giving to Rağibiye Madrasa. Hacı Mehmet Ragıb and Küçük Ahmed had expressed that half of the income belongs to the Rağibiye Madrasa but beginning from 1833 soldiers had settled to the caravansary so half of the income for 7 years wanted to pay back and also evacuation of the soldiers⁷⁰. The city expenses records (*Vilayet Masraf Defteri* in Turkish) dated 11 April, 1842⁷¹ and 7 September, 1842⁷² shows that the soldiers at the Hasan Pasha Caravansary hadnot evacuated yet. However the records indicated that 400 kuruş for 6 months was paid back.

62 Hrand D.ANDRESYAN, *ibid.*, p.98

63 Evliya Çelebi , *ibid.*,p.38. Hrand D.Andresyan, *ibid.*, (from İnciciyan) s.216; J. S. BUCKINGHAM; *ibid.*, p.214

64 J. S. BUCKINGHAM; *ibid.*, p.214.

65 **BA.**, *Cevdet Maliye*, No:26900.

66 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299,p.46.

67 The fire probably had come true after 1833 according to the content of the docement. **BA.**, *Cevdet Dahiliye*, No:13358

68 **BA.**, *Cevdet İktisat*, No:1083 (5 July 1840); **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:600, p.30

69 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:352, p.15.

70 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:607, p.50 (11 July 1840).

71 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:346, p.10.

72 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.29.

DELİLLER CARAVANSARY

This caravansary across the *Mardin Kapı* had been built in 1527 by Hüsrev Pahsa. It has been called so because the evidences took away hadjis to Hicaz from Islamic states had been collected here. By the some repairs, it has still been to Diyarbakır⁷³.

As Evliya Çelebi said that it has a lot of rooms⁷⁴, and in a document of a pious foundation it has been mentioned as "Mardin kapusu Menzil Caravansary"⁷⁵. With hadgis and the evidences⁷⁶ beginning from 19th century soldiers also had started to stay at this caravansary⁷⁷. Deliller Caravansary had become a storage for military materials and mostly soldiers had begun to stay here following the Mahmut II reign and Tanzimat reforms. The second military regiment of Kerim Pasha Liva's piece of things had been at warehouse of the caravansary⁷⁸. Because of a lot of soldiers staying here at that time⁷⁹, the city expenses registration (*Vilayet Masraf Defterleri* in Turkish) dated 11 April, 1842 indicates that 893 kuruş had been spent to repair the caravansary⁸⁰. Arif Pasha who visited the Diyarbakır at 1891 expressed that Deliller Caravansary was one of the important caravansaries in the city⁸¹.

İBRAHİM PASHA CARAVANSARY

According to the Şeyhzade İbrahim Pasha pious foundation dated 1810, it was at Salos district, under the Muallâk small mosque and near the Deva turkish bath. It consisted,

"...fevkani kırkbir oda ve tahtani kırk oda ve ahur ve fevkani ve tahtani haricinde bir sağır dükkân ve dâhilinde bir sağır dükkân ve oniki masura ab-ı Hamvarat'dan ma'i cariyesiyle havuz ve havlu..."

It had been built before 1810 by İbrahim Pasha⁸².

A extract dated 5 March, 1816 shows that İbrahim Pasha Caravansary has built for traders. However, all traders being here were removed and soldiers settled down in caravansary by Emin Pasha although other caravansaries belong to

73 Abdulgani BULDUK; **ibid**, p.257

74 Evliya Çelebi, **ibid**, p.38.

75 **VA., Evkaf**, No:616, p.74.

76 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:590, p.3-4.

77 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:590, p.5-6.

78 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:607, p.70

79 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.29

80 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:346, p.10.

81 Arifi Pasha; **Arifi Paşa Seyahatnamesi**, p.13. Archive of Türk Tarih Kurumu No:Y.122 for Seyahatname Look at. M.ÖZTÜRK-İbrahim YILMAZÇELİK, **Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakir Seyahati, Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi**. Volüme: 22, p.91-110.

82 **VA., Evkaf**, No:1959, p.97

the soldiers were being empty. Therefore, İbrahim Pasha wanted to arrange by a petition on 9 October, 1815 and on 5 March, 1816 a “*mucebince emr-i âli*” was sent to him⁸³. It was seen that traders have stayed at İbrahim Pasha Caravansary by the argument dated 1829. So, it used to be caravansary for traders again during the time.⁸⁴

It has demolished in time however nobody knows when it was fall down.

TÜTÜN TURKISH BATH

It was at Abdal district, at the back next to the Deva turkish bath. It has been built by İbrahim Pasha before 1810 and consisted of

“...sağ tarafında yedi adet od ve sol tarafında sekiz adet oda ve iki ahur ve üç memşa ve sol tarafında hamam külhanı ve havlu...”⁸⁵. There is not any information about the caravansary built by İbrahim Pasha.

ÇİFTE CARAVANSARY

It is south of Hasan Pasha Caravansary, and at the right of street comes from Mardin Kapı and also between roads. It is consisting of two caravansaries. It is not known when it was built definately. Today, a piece of it has not been demolished before falling down it was used to be stock-exchange⁸⁶.

There are very much information at a charter of a waqf dated 1810 which can light the physical state of the Çifte Caravansary. It is seen that Çifte Caravansary consists of

“...Sulu Gözde yukarıda otuz oda ve tahtında yirmidokuz oda ve bir havuz ve iki ahur ve biri sağır biri kebir ve bir mağaza mülahakatından beş adet dükkân memşa ve üç adet terzi dükkânı ve kapu arası innerinde iki dükkân ve bir ahur ve mamşa iki mağaza ve su kuyusu ve mülühakatından dört dükkân...” by this document.

In 1810, 40%100 share of Çifte Caravansary: “...40 sehm itibariyle 16 sehm ve guruş da 16 para...” was devoted to waqf by Şeyhzade İbrahim Pasha⁸⁷.

Çifte Caravansary is signed as one of the important caravansaries by İnciciyan visited Diyarbakır in 1804⁸⁸, it has repaired to 4872 kuruş in 1842 and the

83 BA., Cevdet İktisat, No:990.

84 Diyarbakır Şer. Sic., No:376, p.56

85 VA., Evkaf, No:1959, p.96, etc.

86 B. KONYAR; Diyarbakır Yıllığı, Volüme: III, p.204

87 VA., Evkaf, No: 1959, p.96.

88 Hrand D. ANDRESYAN, *ibid*, p.216.

caravansary was assigned to the soldiers.⁸⁹ It had important still in the second half of the 19th century⁹⁰ but today it has lost.

RÜSTEM PASHA CARAVANSARY

It was built by Rüstem Pasha who was one of the governors of Diyarbakır between 1539- 1542. It was known also as *Yeni Kapı*⁹¹. There is not anything except right piece of the entrance today.

MELEK AHMED PASHA CARAVANSARY

It was near the Rum Kapı⁹². In 1591a house except the mosque and mad-rasa has been built in Diyarbakır by Melek Ahmed Pasha. This house was turned to a caravansary by Dilaver Pasha and it had not demolished until 19th century⁹³. An expense records of Diyarbakır dated 11 April, 1842 shows that at this caravansary which has been properly provided with public services soliders had stayed⁹⁴. When it was demolished is not known.

KAYSERİYE CARAVANSARY

It was near the İskender Pasha Mosque and New Turkish Bath resulted from charter of İskender Pasha waqf dated 22 October, 1565⁹⁵. The charter of waqf dated 1577 has express that it was consist of 12 rooms, 1 toilet, 4 shops, 1 ground store.⁹⁶ When it has demolished is not known.

İPEKOĞLU CARAVANSARY

At the Penbecilel Bazaar and west of the İskender Pasha Mosque. It was mentioned in a charter of the waqf as “...İpekoğlu hanı dimekle ma’ruf Bengi kervansaray...” . It was consist of 54 rooms, 1 shop, 1 barn and 1 pit. It was belong to Hadgi Mustafa Çelebi and he devoted to the waqf⁹⁷.

It has been still second half of the 19th century seen that in a charter of the waqf dated at January 1799⁹⁸. It has demolished during World War I at a guess⁹⁹.

89 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 346, p.10.

90 Arifi Paşa, **ibid**, p.13

91 **VA., Diyarbakır Askerî**, No:423, No:210 (22 February 1817); **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:346, p.1 (29 November 1831).

92 Evliya Çelebi, **ibid**, p.38.

93 Osman ETİ; “**Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa ve Eserleri**”, **Karacadağ Dergisi, C.I, S.2**, p.9-12

94 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:346, p.10.

95 **VA., Evkaf**, No:581, p.170, etc.

96 **VA., Evkaf**, No:611, p.129.

97 **VA., Evkaf**, No:628, p.424.

98 **VA., Evkaf**, No:579, p.135.

99 Abdulgani BULDUK; **ibid**, s.257

CARAVANSARY OF CEDİD

The charter of Behram Pasha waqf dated 1569 seen that at the back of the mosque a caravansary was built. That mentioned caravansary was consist of *fevkani* and 33 rooms and also a pool at the courtyard¹⁰⁰. Any document has mentioned this caravansary in 19th century. When it has demolished is not known.

There are 10 caravansaries during Ottomans in Diyarbakır however there is not any document about them. The place of caravansaries cannot be determined definetely. They are following below: Sipahioğlu Caravansary(1842)¹⁰¹, Halid Ağa Caravansary (1842) ¹⁰² from the pious foundation of Fatih Mehmed Pasha Şevketlü Caravansary (1723) ¹⁰³, Gümüştaneli Defterdar Caravansary (1844) ¹⁰⁴, Börekçiler Caravansary near the Ulu Mosque at a guess (1799) ¹⁰⁵, Alaca Caravansary near the Yeni Kapı (1676) ¹⁰⁶, İskenderoğlu Caravansary (1842) ¹⁰⁷, Karakaş Caravansary at the Palancılar Bazaar (1800) ¹⁰⁸, İshakoğlu Caravansary (1817) ¹⁰⁹ and Zincir Caravansary at the inner castle (1837) ¹¹⁰.

The caravansaries in Diyarbakır were no more important after 1841 because they were used to stay at the caravansaries. The records of city expense (Vilayet Masraf Defteri in Turkish) dated express that

53.341 kuruş has been spent to repair the caravansaries which the soldiers stayed¹¹¹. So, the caravansaries has lost commercial aspect in time. Therefore, the city life has been affected in a negative way. However, the main reason of decline in commercial activity is the military policy of the state called *Redif Askeri Teşkilatı*.

OPEN PLACES AND BAZAAR

Evliya Çelebi has first given information about *open place* in Diyarbakır and recorded that 66 *open place* between 1654- 1655 were in Diyarbakır¹¹². J. S. Buckingham visited the city in 1815 that is subject of this paper and provided significant informationsayin that:

-
- 100 VA., Evkaf, No :16, p.128, etc.
101 Diyarbakır Şer. Sic., No:346, p.10.
102 Diyarbakır Şer. Sic., No:346, p.7, p.10.
103 Diyarbakır Şer. Sic., No:631, p.63.
104 Diyarbakır Şer. Sic., No:377, p.134.
105 VA., Evkaf, No:2103, p.174.
106 VA., Evkaf, No:628, p.424.
107 Diyarbakır Şer. Sic., No:367, p.29.
108 Diyarbakır Şer. Sic., No:600, p.32.
109 Diyarbakır Şer. Sic., No:590, p.6
110 Diyarbakır Şer. Sic., No:363, p.33
111 Diyarbakır Şer. Sic., No:607, p.12.
112 Evliya Çelebi, *ibid.*, p.38-39.

“ Open places were not arranged in a plan but its top covered well. The shops were furnished wooden shelves and all goods were presented on these shelves. The raw materials used by the manufacturers of the town were cotton and silk. The artisans have made shawl, handmade tools, colorful pipes, gold and silver cigarette cases. 1500 looms for producing shawl, 500 looms for pressing cotton on, 300 leather manufacturers, 100 ironmasters and 50 makers of pipe. The sources in Diyarbakır serves all needs except medicine...”¹¹³.

Evliya Çelebi and Buckingham have described trade in the city quite well. During Ottomans, artisans of the open places and bazaars in Diyarbakır can be classified in 5 groups according to Tevzi records:

1-Bakkalan, bezzazan, boyacıyan, and hallacan artisans,

2-Haffafan, debbağan, habbazan, muytaban, kuyumcuyan, terziyan, sabuncuyan, attaran, nalbaran, cenanan, kazgancıyan, dellalan, allafan and kasaban artisans,

3-Palancıyan, kılıççıyan, necceran, berberan, and kürekçıyan artisans,

4-Basmacıyan, kavukçıyan, tütüncüyan, kahveciyan, penbeciyan, aşçıyan, demirciyan, bardakçıyan, gazzazan, sarracan, and mumcıyan artisans,

5-Keçeciyan, çilingiran, nalçacıyan, eskiciyan, helvacıyan artisans¹¹⁴.

These groups have been constructed in terms of shares in the records of tevzi, on the other hand there are another groups of artisans. The groups which mentioned or not during Ottomans, have worked at the same bazaars or others composed of some groups of the artisans. Firstly, the place of open places and bazaars will be mentioned then the artisan groups will be studied.

The place of some open places and bazaars were determined but some of them could not be found. So, the places of open place and bazaars which could not be found will be given just by names.

HASAN PASHA OPEN PLACE

It is near the Hasan Pasha Caravansary. Jewelers are the foremost of the artisans at this open place¹¹⁵. Also there are other artisans but the major group is

113 J. S. BUCKINGHAM; *ibid*, p.215.

114 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, p.38 (July 1803), No:590, p.5-6 (13 Sept. 1817), No:351, p.3 (14 March 1823), No:607, p.54 (Late January 1841)

115 Evliya Çelebi, *ibid*, p.38

*Haffaf*¹¹⁶. At the first half of the 19th century, it was belong to the pious foundation of Hüsrev Pasha¹¹⁷ and a covered bazaar¹¹⁸. At this term, bazaars known as jewelers and Haffaf were here.

SİPAHİ BAZAAR

Sipahi bazaar was at the west of Ulu Mosque and north of Zinciriye Madrasa in the *Diyarbakır Bedesten*¹¹⁹ which Evliya Çelebi was very proud of it¹²⁰.

There were around the Sipahi bazaar *oturakçı, kahve, saraç, barutçu* in accordance to the charter of waqf dated 1799¹²¹. At this bazaar which trading mostly in animals in accordance to the *ihtisab* records¹²², traded also on the particular products such as items of *Beytülmal* by *Dellalbaşı* of the bazaar¹²³.

SİNEK BAZAAR

It was east of İpariye(Sefa) Mosque¹²⁴. It was enclosed by Hüsametdin Mosque and Alaaddin turkish bath¹²⁵. It was mentioned in a charter of a waqf dated 4 March, 1676. Which groups of traders were at this bazaar couldnot be attained¹²⁶. It was existed until 19th century.

KÜRKÇÜLER OPEN PLACE

It was inner castle but where it was not known definetely¹²⁷.

116 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 356, p.78 (12 August 1803). A charter of a waqf dated 1799(January), indicates that *Cüllâh* and *Dikici* shops at this bazaar. **VA., Evkaf**, No: 579, p.135.

117 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.22.

118 Arifi Paşa; **ibid**, p.13.

119 Evliya Çelebi, **ibid**, p.38

120 **VA., Evkaf**, No:595, p.73

121 **VA., Evkaf**, No:579, p.134

122 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:607, p.61

123 **BA., Cevdet İktisat**, No:1406 (January, 1816).

124 Evliya Çelebi, **ibid**, p.38.

125 Abdulgani BULDUK; **ibid**, p.208.

126 **VA., Evkaf**, No:628, p.424.

127 **VA., Evkaf**, No:616, p.128, etc.

CASTLEBOTTOM OPEN PLACE (Tahte'l- Kal'a)

The most common characteristic of the Ottoman cities which were inside or around a castle is that several bazaars are under the castle. Diyarbakır was so for example castlebottom bazaar was southwest of inner castle and there were some grousers. On the other hand, there were tailor and *Kavukçu* shops¹²⁸.

SEMERCİLER OPEN PLACE

One of them was Rumkapı and the other one was Dağkapı¹²⁹.

PALANCILAR OPEN PLACE

It was near the Şeyh Matar Mosque according to the a charter of a waqf dated 1810¹³⁰.

YOĞURT BAZAAR

It was between Fatih Mehmed Pasha district and İzzeddin district¹³¹.

MELEK AHMET OPEN PLACE

It was at the Ablak small mosque district and opposite of Melek Ahmet Pasha Mosque¹³².

YENİ OPEN PLACE

Nasuh Pasha Mosque was at this bazaar¹³³. Most of shops at this bazaar we-re belong to the pious foundation of Nasuh Pasha Mosque. So, the other name of the bazaar was Nasuh Pasha Bazaar¹³⁴. At this bazaar which was known generally as Yeni Bazaar, *cüllah* shops were widespread¹³⁵.

UZUN OPEN PLACE

It was common name of the bazaars which were on the street come through the city center at the Rum Kapı. It was mostly spread over opposite of the Sefa Mosque¹³⁶.

128 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.6-7.

129 **VA., Diyarbakır Askerî**, No:423, Sıra No:82 (September 1844); **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.44 (1829)

130 **VA., Evkaf**, No:1959, p.97.

131 Abdulgani BULDUK; **ibid**, p.239.

132 Abdulgani BULDUK; **ibid**, p.229.

133 **BA., Cevdet Maarif**, No:6285; **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:631, p.33.

134 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:626, p.7-19.

135 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.8.

136 **VA., Evkaf**, No:1768, p.302, No:2142, p.354.

KILINÇÇILAR OPEN PLACE

One of these bazaars was spread over the area called Meydan which is east and south of Ulu Mosque and yhe other one was at the İzzeddin district¹³⁷.

MEYVECİLER VE YAHUDİLER OPEN PLACES

It was at the area known as *Meydan*, opposite of Ulu Mosque¹³⁸. Bezzaz, at-tar, hardware-seller, maker and seller of pastry, hairdresser were at this bazaar but the fruit sellers were common.¹³⁹ The part of the bazaar which bezzaz shops were called Bezzaz Bazaar¹⁴⁰.

İPLİK OPEN PLACE

The bazaars which were south and west of İskender Pasha Mosque are known as İplik bazaar.¹⁴¹ *Külahçılar*¹⁴², *Penbeciler*¹⁴³ and *Kavukçular* bazaars were inside of this bazaars¹⁴⁴.

KİTAPÇILAR OPEN PLACE

It was at Yiğit Ahmet district¹⁴⁵. Another *Kitapçılar* bazaar was south of Ulu Mosque according to Ali Emiri Efendi¹⁴⁶.

HAŞİM-ZADE OPEN PLACE

A sale document dated 1825 expresses that it was near Fatih Mehmet Pasha Mosque¹⁴⁷. However where it was not known definetely.

OPEN SPACE

The area east of Ulu Mosque called so¹⁴⁸. At south of Ulu Mosque there were some bazaars whose places are not known definetely. In addition to some artisans

137 VA., Evkaf, No:2103, p.174; **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, p.89.

138 VA., Evkaf, No: 1959, p.97.

139 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.6-7

140 VA., Evkaf, No:2103, p.174.

141 VA., Evkaf, No:628, p.424.

142 VA., Evkaf, No:1961, p.122.

143 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.6-7.

144 VA., Evkaf, No:1766, p.53, etc.

145 Abdulgani BULDUK; **ibid**, p.244.

146 Ali Emiri Efendi; **Osmanlı Vilâyet-ı Şarkiyesi**, Dersaadet, H.1301-1309, p.33.

147 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:631, p.6.

148 VA., Evkaf, No:628, p.424; No:1959, p.97.

in where the bazaar was, there are butcher, fruiterer, grouser, soap-seller, seller of tobacco, coal dealer, salt-seller shops around this open space¹⁴⁹. The bazaars whose places are indefinite probably at south of Ulu Mosque were *Muhacirler*, *Helvacılar*, *Çilingirler*, *Demirciler*, *Neccarlar*, *Mutaflar*, *Aşçılar*, and *Eskiciler*¹⁵⁰.

There are some bazaars at that term whose places are not known definitely except it was mentioned above. These are *Postacılar Bazaar*, *Beyt Bazaar*, *Soğan Bazaar*, and *Üzüm Bazaar*¹⁵¹.

It is clear that bazaars are spread over a large area in the city but mostly around Ulu Mosque. As it is known, Ulu Mosque is core of Turkish Islamic city. The bazaars in Diyarbakır was named according to the districts which they were or sold products or taking care of the artisans at the bazaar. It constructed the most important feature of Turkish Islamic city.

II- GROUPS OF ARTISANS

Beginning from foundation of Ottoman, the state paid great attention to the organization, security, and checking of artisans. So, *Ahi* system which is religious and socio-economic association in Anatolia was usually protected by the state. In all occupations training people and getting people ready to work are depended to some definite rules and directed by *Ahi* system¹⁵². However in time *Ahi* system has started to get weak because of Sultans' centralism politics or other serious reasons and in result it has turned *Lonca*. In the first half of the 16th century *Lonca* system or in Turkish words "*Lonca Esnaf Teşkilatı*" has become more strong and symbolized socio-economic solidarity among the groups of the several artisans¹⁵³.

The *Lonca* was composed of the representatives of all groups of artisans. The representatives act as an intermediary between state and artisans. These people called "*Kethüda*", "*Şeyh*", "*Ahi*", and "*Baba*". The "*Yiğitbaşı*" was helper of these persons. The artisans has selected "*Kethüda*" and "*Şeyh*" in itself, the result is sent as the written decree of regent to İstanbul and the appointment is completed by a *berat* comes from İstanbul.

In a city, one person usually represents the artisans but sometimes two people engaged in directing¹⁵⁴. Sometimes one person has been made responsible for

149 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.6.

150 **VA., Evkaf**, No:605, p.149; No:611, p.129; No:1760, p.344; No:628, p.424; **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.6-7-10

151 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:367, p.6, 7, 8, 10.

152 Look at for details, Neşet ÇAĞATAY; **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Theology Faculty Publications, Ankara, 1975.

153 Rifat ÖZDEMİR; **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara, 1986, p.226.

154 **BA., Cevdet Belediye**, No:777; **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, p.19; Look at also; Musa ÇADIRCI; **Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi**, AÜDTCF. Unpressed Thesis of Doctorate, Ankara, 1972, p.102.

representation of two groups of artisans¹⁵⁵. As it was known representatives first of all were responsible for arranging the works with state. On the otherhand, they try to solve the problems of the artisans and put rules in order.

There were a part of artisans which contributed the economy of the city, could solve their problems and protect eachother themselves and were responsible for state and eachother and also followed the rules of *Ahi* and *Lonca* foundation in Diyarbakır during Ottoman. However, it could not be found any document about number of artisans during the reign of Mahmud II. So, the number and groups of artisans in Diyarbakır is found by means of *Tevzi* and given below¹⁵⁶.

According to the Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri

Groups of Artisans in Diyarbakır

1-Aşçı	32-Eskici	63-Mestçi
2-Arabacı	33-Gazcı	64-Meyhaneci
3-Allaf	34-Gazzazan	65-Mumcu
4-Attar	35-Göncü	66-Mutaf
5-Basmacı	36-Habbaz	67-Muytaban
6-Bezzaz	37-Haffaf	68-Nalband
7-Bakkal	38-Hallaç	69-Nalçacı
8-Balıkçı	39-Hamamcı	70-Neccar
9-Bardakçı	40-Hancı	71-Oturakçı
10-Bozacı	41-Helvacı	72-Palancı
11-Babuşcu	42-Hınnayan	73-Palascı
12-Berber	43-İplikçi	74-Penbeci
13-Boyacı	44-Kahveci	75-Peştimalcı
14-Börekci	45-Kalaycı	76-Pirinççi

155 Mustafa ÖZTÜRK; *Orta Anadolu'da Fiyatlar*, AÜDTCF. Unpressed Thessis of Doctorate, Ankara, 1985, p.87.

156 Used approximately all '*Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri*' to prepare this table.

15-Camcı	46-Kasap	77-Sabuncu
16-Canbaz	47-Katırcı	78-Sarıklı
17-Cennan	48-Kavukcu	79-Sarraç
18-Cerrah	49-Kazancı	80-Sirkeci
19-Cüllah	50-Keçeci	81-Susamcı(Şirikçi)
20-Çadırcı	51-Kelekci	82-Şalcı
21-Çilingir	52-Kılıççı	83-Şamdancı
22-Çizmeci	53-Kınacı	84-Şerbetçi (Sebzeci)
23-Çulcu	54-Kirişçi	85-Şıracı
24-Debbağ	55-Kuyumcu	86-Tereci
25-Değirmenci	56-Küllahcı	87-Terzi
26-Dellal	57-Kürekçi	88-Tuzcu
27-Demirci	58-Kürkçü	89-Tütüncü
28-Dinekçi	59-Leblebici	90-Yorgancı
29-Döğmeci	60-Lüleci	91-Yüncü
30-Enfiyeci	61-Mazucu	
31-Esbci	62-Mermerci	

It is clear that a lot of groups of artisans have acted in Diyarbakır. In various number, the craftsmen have acted in their capacity as artisans. However there are not any document for getting detailed information.

The foremost of the artisans in Diyarbakır were *Cüllah*, *Bakkal*, *Bezzaz*, *Hallaç*, *Haffaf*, *Debbağ*, *Habbaz*, and *Boyacı*. The most important products were leather and wovnen. Therefore, *Hallaç*, *Cüllah*, and *Bezzaz* had played important role in economy of the city. On the other hand, the groups of *Boyacı* had a place in the bazaar, also. As it was usually, the grocery stores and the other small stores which sell customer items had protected its place among other artisans. The artisans except these groups also had an importance at different levels.

It was known that muslim artisans which is proper to the city were dominant in the economy of the city, non-muslims were active in some areas of trade. However it is not possible to count these areas clearly for the time. However, according to the *Hüccets*, law estate at the groups of *Bakkal*, *Kahveci*, *Oturakçı*, *Debbağ*, *Berber*, *Penbeci*, *Kasap* and *Sarraç* were generally muslims and *Cullah*, *Habbaz*, *Attar*, *Kazgancı* were composed of both muslims and non-muslims but *Mumcu* and *Kuyumcu* were mostly non-muslims common. For instance, a *hüccet* dated 18 February 1847, 11 artisans who called *Mumcu* were non-muslim¹⁵⁷, another document dated 7 May 1847, showed that 25 artisans in 38 were muslims and the rest of it were non-muslims¹⁵⁸.

At the twentieth century in Diyarbakır, the most important group of the artisans were in textile and leather related to the production. There are not any document about the worker's wage and raw material, so it was not known what the problems of the artisans during the time at the same time, people had a difficult times because of high price of raw materials and worker's wage.

III. SOURCES OF INCOME

WORKING THE LAND

As it was always, 1-Agriculture, 2-Industry, 3-Trade are affected the economy in all societies. Agriculture had more influence on economy tcaravansary others during the time, so focused on it below.

The Anatolian provinces in Ottoman State were called "*Has eyaletler*" depending on *Timar* system. However at some provinces such as Diyarbakır and Van, it was seen a system different from the classical sanjak system because of social and economical reasons. The sanjaks were called "*Yurtluk-Ocaklık*" and "*Hükümet*", both in Diyarbakır have become less in time. All current things were written down in *Yurtluk- Ocaklık* which includes *Timar* and *Zeamet*. However, in kind of *Hükümet* sanjaks, *Tahrir* was not essential so *Timar* and *Zeamet* had not existed¹⁵⁹. It is seen in administrative records that number of this kind of sanjaks in Diyarbakır have become less along with eighteenth century. It proves that this the system become very weak¹⁶⁰. The kind of *Yurtluk- Ocaklık* and *Hükümet* sanjaks were different from the classical type of working the land which was usual in Ottoman State, they were just in the province of Diyarbakır but very less¹⁶¹. For example, at the

157 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:352, p.106.

158 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:352, p.107.

159 Look at for *Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet* Sanjaks Ayni Ali Efendi; **Kavânin-i Al-i Osmân Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân**, İstanbul, 1280, p.29-30-56-57; Orhan, **KILIC**, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı - Eyalet ve Sancak Tevcihati**, Elazığ 1997, s.11-14; Mehmet Ali UNAL; "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaleti'ne Tabi Sancakların İdarî Statüleri", **Ziya Gökalp Dergisi**, p.44 (January 1986), p.32-33. Look at also; İlhan ŞAHİN; "*Timar Sistemi Hakkında bir Risale*", **TD.**, S.32, March 1979, p.905-935.

160 Ayni Ali Efendi; **ibid.**, İstanbul, 1280, p.29-30-56-57; Evliya Çelebi, **ibid.**, p.26-27

161 Look at also; Şerafettin TURAN; "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı (H. 1041) M. 1631-32 Tarihli bir İdarî Taksimat Defteri", **Atatürk Üniversitesi 1961 Yılı**, Erzurum, 1963, p.218-219.

beginning of 17th century, total income of *Timar* equals to 3.314.357 *akçe*¹⁶². There is not adequate information about the *Timar* system in Diyarbakır but it is known that the number of *Timar* declined paralleling with the weakness at the system. A firman dated 20 May 1802 expresses that there were 985 *Timar* and *Zeamet* during the time¹⁶³. The treasury of *İrad-ı Cedid* hold 361 and *Hazine-i Amire* hold 624 of it¹⁶⁴. Another firman dated 13 May 1792 expresses that all *Timar* and *Zeamet* has been counted at this date¹⁶⁵. Result of the search, 291 *Timar* and 16 *Zeamet* were in Diyarbakır in 1792. It equals to totally 307¹⁶⁶. The income comes from *Timar* equals to 953,333 and for *Zeamet* it equals to 754,913; totally both equals to 1,708,246 *akçe*, in kuruş 14.235.3. On the other hand, a firman dated 29 July 1823 indicates that the number of *Timar* and *Zeamet* declined to 70¹⁶⁷. These results show us that paralleling with the general application in the country the number of *Timar* in Diyarbakır has declined very much.

At the late 19th century and beginning of 20th century, all provinces includes Diyarbakır had been directed by classical method of *Timar* system.¹⁶⁸ A command dated September clearly expresses that

“...*ashab-ı ze'amet ve erbab-ı timar ber-muceb-i şurut-ı padişahi üzerlerine edası lazım gelen hizmete adem-i rağbetlerinden başka cümlesinin dahi da'ire-i ita'attan huruc...*”

so free *Timar* and *Zeamet* had not been transported to people¹⁶⁹, all had been given to *İltizam* which is a system gives the right of taxes and revenues appertaining to something when *Mukata'at Hazinesi* had been established¹⁷⁰.

During the time, the *reaya* has not been influenced by the new system very much, they had worked the land depending on payment of taxes¹⁷¹.

Agricultural Production

The economy of Diyarbakır which was one of the most important provinces of Ottoman State depends on agriculture, farming, and handicraft as it was at others. However, together with the Ottomans, various agricultural products mostly

162 Yavuz CEZAR; **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İstanbul, 1986, p.38.

163 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 299, p.11.

164 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 299, p.18-19-27.

165 **BA., Cevdet Tımar**, No:464.

166 **BA., Cevdet Tımar**, No:4860.

167 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 351, p.27.

168 Look at for detailed information about *Timar* at the Sanjak of Diyarbakır **BA. Cevdet Tımar**, No: 6103 (1790), No:8032 (1797), No:6375 (1809), No:5042 (1820).

169 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 631, p.5.

170 “According to an Arz dated 1839, the *timar* belonged to *Ömer bin Osman* at Haydarlu village which is one of the villages Şarki Amid has been delivered to *Mukataat Treasury* and then it has been bestowed upon *Diyarbakır Müşiri* to give it as a *iltizam*” Look at **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 603, p.18.

171 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 631, p.17; No: 299, p.14-15; No: 594, p.13; No:607, p.7.

cereal grown up in the province of Diyarbakır so it has become the cereal store-room of the region in time.

Evliya Çelebi visited Diyarbakır in 17th century and recorded that seven sort of cereal in large amounts has been produced¹⁷². The major product in Diyarbakır was several kind of cereal but some vegetables and fruits also have been produced. H. Peterman visited Diyarbakır in 1853, talked about the watermelon¹⁷³, it is possible to access richer information about the agricultural products of Diyarbakır in the sources subjected second half of the 19th century. For example, Şemseddin Sami recorded that cereal, barley, bean, lentil, rice, sesame, linen, cotton, onion and various kind of fruits and especially watermelon growing near the Tigris for 1890- 1891 have been grown¹⁷⁴. In the first half of the 19th century, it was seen clearly cereal, barley, cotton, rice, chick-pea, onion, lentil and so on have been growing so much¹⁷⁵. It is necessary to inform that growing vegetables and fruits very popular in the first half of 19th century on the shore of Tigris¹⁷⁶.

The capacity of the production what mentioned above is not found at the official records. However it is possible to guess the amount of agricultural production of Diyarbakır by scanning any amount of some *mubaaya* products. To exemplify, a firman dated 22 March 1733 expresses that 40,000 *kile* (equals to 1,025,600kg = 1025,6 ton) cereal and 50,000 *kile* (equals to 1,282,000kg = 1282 ton) barley have been sent to Baghdad¹⁷⁷. A firman sent to the Zühdü İsmail Pahsa who was the governor of Diyarbakır in 16 June 1802, expresses that because of famine in Baghdad; 25000 *kile* (equals to 641.000kg = ton) cereal and 30000 *kile* (769200 kg = 769. 2 ton) barley wanted to be sent to Baghdad¹⁷⁸. A resume dated 1800 put forth that some subdivisions such as Hani, Atak, Tercil and the tribe called Şarki would pay 20000 *kile* (512,800kg = 512. 8 ton) flour and 50000 *kile* (1282 ton) barley to be exempt from war¹⁷⁹. In the province of Diyarbakır; 100 *kile* (25.6ton) cereal, 1000 *kile* barley, 689 *kile* (17. 6 ton) cereal and 689 *kile* (17. 6) barley from eastern villages of Diyarbakır, 584 *kile* (14.97 ton) cereal and 584 *kile* (14.97 ton) barley from western villages have been sent to soldiers in 1847. At the same date, 2500 *kile* (64,1 ton) cereal and barley from villages of Kiki and Turkoman, 55 *kile* (14,1 ton) cereal and barley from Hani, 800 *kile* (20,5 ton) cereal and barley from Lice, 600 *kile* (15,3 ton) cereal and barley from Hazro have been sent to the soldiers. Totally, 10000 *kile* (256. 4 ton) cereal and barley collected in Diyarbakır¹⁸⁰.

172 Evliya Çelebi , *ibid*, p.48-49.

173 Heinrich Petermann; **Reisen im Orient 1852-1855**, Amsterdam, 1865, p.30.

174 Şemseddin SAMİ; *ibid*., p.2204; H. 1316 (1898-1899) At the Yearbook of Diyarbakır, the land of Diyarbakır was so productive and it has been recorded that various fruit and vegetables in addition to lemon, orange and date were grown. Look at **H. 1316 Diyarbakır Salnâmesi**, p.149.

175 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 594, p.4-10; No: 603, p.5; No: 352, p.81; No: 346, p.15-17.

176 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 367, p.8; No: 356, p.23.

177 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 310, p.63.

178 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 299, p.22-23.

179 **BA.**, **Cevdet Askerî**, No:16540.

180 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 352, p.81-82-83.

It is so difficult to arrive a conclusion looking at the amounts of sent cereal and barley. However, clearly the capacity of producing grains is much more over this values given. All given proves that Diyarbakır depends on the classical land system as it was other Anatolian provinces but directed actually by *Has*. Diyarbakır includes all its villages; economy has depended on land. However the city center has much more advantages than the villages, some productions used in industry has been sent to the villages.

B- MUKATAA

“*Mukataa*” is a name used for the source of a tax consisting of one or several kinds of tax in a region or regions¹⁸¹.

A *mukataa* provides money to treasury by *iltizam* or *emanet*. The person who manage the *mukataa* according to the rules of the region as a contractor pays price of the *mukataa* in cash or monthly installments to the treasury. *Mültezim* manages the *mukataa* just for one or two years by *iltizam* has to have a person who acts as a guarantor of him. To prevent existence of aristocracy, there is not a certain rule that the management of a *mukataa* passes to the son automatically. *Mültezim* can sell the *mukataa* in a small pieces called ‘*pare*’. On the other hand, *mültezim* was responsible to Vaivode in terms of finance. Such a *mukataa* was inspected by inspectors sent from the center. Another way of farming the land called *Emanet* was inspected by *Emin*. They are officials and had monthly salary. The land was administered according to local rules and all has been kept in account. *Emins* have ruled the land for one or two years and they also have been inspected by the centre. These *Emins* dealt just in terms of finance.

All *mukataas* talked about their management briefly were one of the most important income through all country as well as in Diyarbakır. The *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode has earned so much income in contrast to others in Diyarbakır. Together with other income sources in the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode, *mukataa* of Customs and *Diyarbakır Mengene-i Akmişe Mukataa* have been expressed additionally.

The Mukataa of Diyarbakır Vaivode

The most important source of income among other *mukataas* is the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode. The *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode was directed by Vaivodes joined in the ranks of “*kapucubaşılık*”. That is the most important duty of these Vaivodes. They managed the *mukataa* of Diyarbakır by *iltizam* or *emanet* and so got salary.

Darphane-i Amire Treasury which is one of the most important source of income governed the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode according to the

records in the first half of the 19th century¹⁸². The *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode directed sometimes by emanet or iltizam in 19th century. In the second half of the 18th century in 1777- 1785, 1796 and 1798¹⁸³, this *mukataa* directed by iltizam as it was in the first half of the 19th century in 1802, 1803 and 1819¹⁸⁴. In 1818, 1819, 1822, 1826, 1833, 1834, and 1840 it was directed by *emanet*¹⁸⁵. The Vaivodes were appointed to Diyarbakır sometimes by Governor or sometimes *Darphane-i Amire Treasury* directly.

The *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode had many sources of income but the most important sources composed of customs, shops of wheat, *Damga*, dyehouse, *ihtisab*. *Darphane-i Amire Treasury* ruled this *mukataa* which provided 91.121.9 kuruş in 1785, also 82,500 kuruş given as *mu'accele* and *iltizam*¹⁸⁶. The documents show that income of the *mukataa* fluctuated frequently in a way that is not regular. For example, the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode has got totally 189,547 kuruş between May 4-16 according to the Accountancy Records of Diyarbakır Treasury dated 12 April 1804¹⁸⁷. On the other hand, another accountancy record dated 6 July 1830 indicates that the total income of the *mukataa* declined to 117,859 kuruş¹⁸⁸.

The Vaivodes were responsible for recording all incomes and expenses of the *mukataa* beginning from March which they were appointed in.¹⁸⁹ These records has been sent to the treasury which they depended at last of the year. The expenses of the *mukataa* were recorded daily and so they provide quite a detailed information about the incomes of the *mukataa*.¹⁹⁰ The *mukataas* depended on Diyarbakır ruled by a Vaivode contains the province of Diyarbakır¹⁹¹, the most important *mukataas* were Gümrük, Arsa, *Damga*, *Boyahane* ve *İhtisab*. *Mukataa* of custom was the most important source of income in Diyarbakır ruled by a Vaivode as a result of being a center at the crossroads of east-west and North-south trade ways. Diyarbakır was the critical point on the trade roads during the time. The income of the *mukataa* of Diyarbakır was forming the 43,76% of the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode between 1824-1825. Between these dates the inco-

182 Diyarbakır Şer. Sic., No: 356, p.14; No: 351, p.16-17; BA. D. BŞM.DBH. No: 16803.

183 BA., D. BŞM.DBH. No: 16799; Cevdet Maliye, No: 13864; D. BŞM. No: 6538; Diyarbakır Şer. Sic., No: 352, p.22-23.

184 Diyarbakır Şer. Sic., No:356, p.14; BA., Cevdet Maliye, No:8459;

185 Diyarbakır Şer. Sic., No: 631, p.44; No: 603, p.15; No: 594, p.5; No: 607, p.46; Harput Şer. Sic., No: 398, p.20.

186 Diyarbakır Şer. Sic., No: 352, p.22-23.

187 BA., D. BŞM.DBH. No: 16800.

188 BA., Cevdet Maliye, No:25265

Look at for The Mukataa of Diyarbakır Vaivode on March: Diyarbakır Şer. Sic., No: 352, s.22-23; No: 603, p.15; D. BŞM.DBH. No: 16802. p.1-10., Cevdet Maliye, No:25265.

189 Look at for The Mukataa of Diyarbakır Vaivode on March: Diyarbakır Şer. Sic., No: 352, s.22-23; No: 603, p.15; D. BŞM.DBH. No: 16802. p.1-10., Cevdet Maliye, No:25265.

190 Look at for The Mukataa of Diyarbakır Vaivode on March: Diyarbakır Şer. Sic., No: 352, s.22-23; No: 603, p.15; D. BŞM.DBH. No: 16802. p.1-10., Cevdet Maliye, No:25265.

191 Look at for The Mukataa of Diyarbakır Vaivode on March: Diyarbakır Şer. Sic., No: 352, s.22-23; No: 603, p.15; D. BŞM.DBH. No:16802. p.1-10., Cevdet Maliye, No:25265.

me of Mukataa of Arsa constitutes 23,87 % and Mukataa of Boyahane constitutes 18,17 % of the incomes of mukataa of ruled by a Vaivode. "Mukataa of Mengene-i Akmişe" was the most important center of production of the cloths. Therefore the incomes of the Mukataa of Boyahane was quite high.

However, it is not possible to give much detail for each years. So, all sources of income of the mukataa of Diyarbakır as much as possible given below in a table¹⁹².

Income of Diyarbakır ruled by a Vaivode between 1797- 1834

(Kuruş)

Years	Custom	Boyahane	Land	Ihtisab	Damga	Other	Total
						Incomes	
1797-1798	97490	35000	34000	8344	33550	-	208384
1804-1805	86505	19726	23153	10742	30078	23121	193325
1805-1806	72248,5	21946	29868	12000	32519,5	12067,5	180798
1822-1823	86388	31515	37697	4090	8671	30000	198361
1824-1825	93847	39872	51198	9613	11854	8956	214440
1833-1834	36199	8483	-	-	10297	74063	129042

As it is seen, there has been a decrease in the income of the mukataa. While total income between 1797- 1798 equals to 208,384 kuruş it declined to 117,859 kuruş in 1830¹⁹³. However it is seen some increase in income reached to 129,042 kuruş between 1833- 1834. So, the income of this mukataa seem to be on the decrease. The reasons what makes this reduction in the income are not studied here but possibly the economic and political state have influences on it. Between 1822- 1823 total expense equals to 25,900 kuruş¹⁹⁴ and between 1833- 1834 it equals to 11,250 kuruş¹⁹⁵ according to accountancy records. The soldiers at all Bitlis, Adilcevaz, Diyarbakır, Ahlat, Muş, and Meriki cities costed a lot¹⁹⁶. Moreover, to some people working in social and religious places given in kind and also money¹⁹⁷. The province of Diyarbakır composed of all mukataas of Diyarbakır ruled by a Vaivode¹⁹⁸. However, it was not possible to determine all mukataas which were included in¹⁹⁹. An Arz dated 16 April 1783 shows that "Bahcivanlık Kethüdalığı

192 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 351, p.7-8 (1822-1823); **BA., Kamil Kepeci**, No:5132, p.1-150 (1824-1825); **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 603, p.15 (1833-1834).

193 **BA., Cevdet Maliye**, No:25265.

194 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 351, p.7.

195 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 603, p.15.

196 **BA. Cevdet Dahiliye**, No: 2645. Look at also. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 356, p.59. in 1805 from goods of Vaivode of Diyarbakır paid 20885 kuruş for soldiers and in 1806 paid 15066 kuruş Look at **BA., D. BŞM.DBH.** No: 16803, p.1-3-4.

197 **BA., D. BŞM.** No: 6292, p.4; **D. BŞM.** No: 6772, p.1.

198 The subdivisions of Ma'den-i Hümâyün'a (Harput, Çüngüş, Ergani) have not belong to the mukataa of Diyarbakır ruled by a Vaivode. However, other subdivisions belonged to this mukataa. Look at for a detailed information **BA., Kamil Kepeci**, No:5129, p.3; **Maliyeden Müdevver**, No:8195.

199 A hüküm dated 1799 "hani mukataası" (Look at, **BA., Cevdet Maliye**, No:22343) and an Arz dated 1839 "Asuman mukataa" which belonged to Vaivode of Diyarbakır (Look at **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 603, p.18).

Mukataa” which belongs to es-Seyyid Mehmed was included in the *mukataas* of Diyarbakır ruled by a Vaivode²⁰⁰. Another Arz dated 1 January 1805 expresses that *Mukataa of Bazarbaşılık, Bakkalan ve Bazarcıyan* included in the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode, it was recorded on Halil Beg with 225 kuruş and 2000 kuruş *mu’accele*.²⁰¹ In addition to this, “*Diyarbakır Dönüm-i Duhan Mukataa*” belonged to the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode²⁰². This *mukataa* was accepted as country house by Seyyid Mehmed who is minister of grain stores and Şeyhzade İbrahim Pasha according to the an Arz dated 17 September 1802²⁰³. Ali Pasha who was governor of Diyarbakır purchased three *sümn* shares of the *mukataa* by 50852,5 kuruş²⁰⁴. Moreover, a firman dated 29 March 1823 expresses that excepting the places devoted to Ma’den-i Hümayun three *sümn* shares of the *mukataa* which was directed by Darphane-i Amire purchased by Mehmed Pahsa who was governor of Diyarbakır²⁰⁵. İshak Pahsa who was Ma’den-i Hümayun Emini has purchased this *mukataa* paying 30,000 kuruş²⁰⁶.

aa- The Mukataa of Custom in Diyarbakır

Mukataa of custom was the most important part of the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode resulted from studying the given account records between 1797- 1843. Those all which were devoted to Diyarbakır ruled by a Vaivode directed by *Emins*. ‘*Diyarbakır Mukataa of Custom*’ was included in the list of Diyarbakır ruled by a Vaivode between 1760- 1761(H. 1174) and so it should have been established previously²⁰⁷. During the time, big cities had the *mukataa* of customs such as Aleppo, Tokat, Erzurum, Bursa, and Diyarbakır²⁰⁸.

Emins have collected “*resm-i gümrük*” as much as determined at laws. For example; a firman dated 17 January 1793 sent to Diyarbakır, expresses that for each *kiyye* of angora 1 *para* for each madder plant 2,5 *akçe* have been paid as “*resm-i gümrük*”²⁰⁹. *Emins* in Diyarbakır have collected 30 *para* for each *batman* coming and going commodities from distant places such as Baghdad, Basra, and Iran that was called “*örfi belde üzere bac-ı ubur*”²¹⁰. For some commodities come to Diyarbakır or going from Diyarbakır to somewhere have been paid custom according to the amount written in “*custom price-list*”. In addition to this, there were serious troubles between *Emins* and traders who travels at Diyarbakır –İstanbul

200 BA., Cevdet Belediye, No:5889.

201 BA., Cevdet Belediye, No:2415.

202 BA., Cevdet Maliye, No:21154.

203 BA., Cevdet Maliye, No:28811

204 BA., Cevdet Maliye, No:6466.

205 Diyarbakır Şer. Sic., No: 351, p.12-13.

206 BA., Cevdet Maliye, No:8760.

207 BA., Cevdet Maliye, No:12181.

208 About the Mukataa of Custom in Bursa, Diyarbakır, Halep ve Tokat Look at BA., Cevdet İktisat, No:161

209 Diyarbakır Şer. Sic., No: 355, p.9.

210 For example Look at BA., Cevdet İktisat, No:313; Cevdet Maliye, No:12181; Diyarbakır Şer. Sic., No: 352, p.22-23; No: 299, p.45-46; No:356, p.31-32.

ways. As a result, it was decided that by the *Emirs* came at several times that it has not been paid custom for commodities passed directly from Diyarbakır but just “*bac-ı ubur*” and for the commodities comes or goes to Istanbul it has not been paid anything²¹¹.

It is seen from a *layiha* dated 1840 that *mukataa of Arsa* and the *mukataa* of custom depended on the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a *Vaivode* connected to each other. At this *layiha*, it is expressed that

“...*Arsaya vürud eden kâffe-i eşyadan gümrük misüllü yüzde 9 İmdadiye ve yüzde 3 Reftiye alınacak...*” then “*arsa ihtisabının terki lazım geleceği ve kazalarda hesabı verilmiş eşyanın zuhurunda alınacak rüsum-ı cedideden verdiği ihtisab tenzil olunup kusur yüzde 6,5 imdadiyesi alınmak...*”. Moreover, it was declared some taxes paid by artisans for some commodities in this *layiha*²¹². As a result, incomes of “*mukataa of Arsa*” does not seen in account records of *Vaivoda* of Diyarbakır after 1833- 1834 it should have been because of connecting to *mukataa* of custom.

ab- The *Mukataa* of *Mengene-i Akmişe*

One of the *mukataa* depends on the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a *Vaivode* was “*Mukataa of Mengene-i Akmişe*” in the first half of the 19th century. *Vaivoda* of Diyarbakır has expressed by an *Arz* that

“...*Diyârbekir derûnunda devâm üzere alaca ve beyazlı ve kutnî ve gazi ve atlas 5 adet emtî'a dezgâhları olub Hallâcân esnâfi işleyüb ve mengene-i mu'tâd olmadığından takakladub fûrûht iylemeleriyle kârlarına zarâr...*”

and wanted permission to build a clamp. So, they had permission for building this clamp and it was recorded on *Vaivoda* of Diyarbakır whose name's *Halil* saying

“...*cânib-i mîrîye senevî 500 guruş mâl ve Hazîne-i Amire'ye 1000 guruş mu'accele virmek şartıyla...*” and it has decided to take price called as *perdaht* expressing that “...*mengene-i mezbûre gelen kutnî ve alaca ve akmişe-i sha'irenin Bursa ve İstanbul mûcibince 30 akçe perdaht ücreti...*”²¹³.

A *firman* dated 11 September 1797 expressed that

“...*medine-i Amid ve tevâbî'i kazâlarında nesh olunan kutnî ve sâ`ir mengeneye ta'alluk akmişenin cümlesi mengenehânede perdaht olunub beher topundan emsâli 400 akçe perdaht ücreti...*”

so *perdaht* would have paid and also indicated that the clamphouse of

211 Look at for detailed information **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 607, p.61.

212 **BA., Cevdet İktisat**, No:199.

213 **BA., Cevdet İktisat**, No:543.

Diyarbakır has builded according to the conditions of the clamphouse in Bursa²¹⁴. However, artisans have not brought the cloth which they producted to the clamphouse and the clamphouse has been destroyed during the events in 1802. So, executive artisans at the Divan of the city have declared that they have not played any role in destroying the clamphouse but they have fore given in accordance to pay 3000 kuruş if it would have destroyed again²¹⁵. A hüküm dated 12 January 1806 has made clear the issue that the clamphouse has been repaired and worked as before.

In 1803, “*Mukataa of Mengene-i Akmişe*” which has been recorded on el-Hac İbrahim Reşid who was accountant of İrad-ı Cedid, has been given to Mehmed Rafi who was *kethüda* at Baghdad Kapu as *iltizam*²¹⁶. An Arz dated 4 September 1803 shows that this *mukataa* has been given to weavers as *iltizam* in accordance to 17,500 kuruş for a year by Mehmed Rafi²¹⁷. The firman sent on 23 September 1803 has expressed that weavers should not make *perdaht* except clamphouse²¹⁸. Although the firmans dated 22 July 1803 and 25 August 1803 sent about this subject Express that “*Diyârbekir’de tekak ta’bîr olunur alet ile kumaş perdahtının men’...*”²¹⁹ the firmans sent on 12 January 1806 and 13 February 1810²²⁰ proves that it has not been prevented to make *perdaht* out of the clamphouse. Moreover, on 24 January 1808 it was heard that the clamphouse will have been destroyed again, so with a firman it was declared to prevent this event²²¹.

A record dated 1824 have showed that “*mukataa of Mengene*” recorded on Osman Pasha²²². In account records of Vaivoda of Diyarbakır between 1824-1825, the total income between August 1824 and February 1825 for seven months was 7719 kuruş²²³. The hüküm about “*Mukataa of Mengene-i Akmişe*” in “... *Diyârbekir’de kâ’in mukata’anın icrâsına dâ’ir Layiha...*” dated 8 April 1840 has expresses that the clamphouse has closed before 1840²²⁴. In accountancy records of *mukataa* dated 20 February 1843, it is seen that the name of “*Mukataa of Mengene-i Akmişe*” replaced by “*Mukata’a-i Akmişe-i Diyârbekir*” and also it was given as *iltizam* in accordance to 13,325 kuruş²²⁵.

214 BA., Cevdet Zabtiye, No:1364; Diyarbakır Şer. Sic., No: 356, p.84-85.

215 BA., Cevdet İktisat, No:347.

216 Diyarbakır Şer. Sic., No: 356, p.71.

217 Diyarbakır Şer. Sic., No: 356, p.71.

218 According to this firman, the reason for undoing *perdaht* at clamphouses was they were too far probably outside the city. Look at Diyarbakır Şer. Sic., No: 356, p.75.

219 BA., Cevdet İktisat, No:697, No:1875.

220 BA., Cevdet İktisat, No:347, No:1165.

221 BA., Cevdet Maliye, No:2882.

222 BA., Kamil Kepeci, No:5129.

223 BA., Kamil Kepeci, No: 5132, p.1, etc.

224 Diyarbakır Şer. Sic., No: 607, p.62.

225 BA., Maliyeden Müdevver, No: 11732, p.114.

b- The Mukataa of Enfiye

This was one of the most important source of income. A firman dated 23 August 1840 expresses that İstanbul Enfiye Mukataa which depended on the treasury has given as *iltizam* to a *zimmi* whose name is Panayot. During the date, a firman has sent to all Enfiye Mukataas including Diyarbakır and it has expressed that Enfiye Mukataas have been given as *iltizam* in all places belonged to *Tanzimat* and should have not done any thing which is not proper to *Enfiye* order. At this time the province of Diyarbakır has not belonged to *Tanzimat* but this firman has showed that Diyarbakır also has been included in this process²²⁶. After including the province of Diyarbakır to *Tanzimat* at 1845, an Emir has been sent to governor of Diyarbakır İzzet Pasha and financial official Mr. Süleyman. This *Emir* expresses that the *mukataa* of "...Maliye Hazinesi'ne bağlı bulunan İstanbul ve tevabi'î Enfiye Mukataası mülhakatından Diyarbakır ve Urfa tevabi'î Enfiyeciliği..." has been given as *iltizam* to a *zimmi* whose name is Panayot during the date between 1846 August and July 1847. Also, the *Emir* has emphasized that all rules should have been followed according to the *Enfiye* order²²⁷. Moreover, an Arz dated 26 August 1846 has indicated that this *Mukataa* has been given as *iltizam* to Panayot during the date between 1846 August and July 1847 by following words "...ma'lûmü'l-mikdâr bedel ile iltizâma tâlib olan el-Hâc İzzet nâm kimesneye..."²²⁸.

c- The Mukataa of Penbe

A firman dated 5 March 1803 shows that "Diyarbakır Penbe Mukataa" has dependent upon Treasury of *İrad-ı Cedid* and it has been awarded between 25 March 1803 and 12 March 1804 to Mehmet Rafi who was *kethüda* of Baghdad²²⁹. Another firman sent to subdivisions of the province, qadis, regents and also Qadi of Amid on 5 March 1803 has expressed that it has been awarded for a year to Mehmet Rafi and 1 *para* for a *kıyye* of *Penbe* and 2 *para* for a *kıyye* of *rişte-i Penbe* and 1 *akçe* for a *kıyye* of *kozalı Penbe* has been paid as a *resm*. This firman indicates that "Diyarbakır Penbe Mukataa" covered all subdivisions of the province²³⁰.

A firman sent to governor of Diyarbakır in March 1823, "Diyarbakır Penbe Mukataa" has dependent upon Treasury of Darphane-i Amire and it has been given as *iltizam* to the governor of the city. Moreover, the same firman indicates that "Diyarbakır Penbe Mukataa" was included all subdivisions of the city by the following words:

"...Diyârbekir eyâletinin hâvî olduğu kazâlardan ve Ma'den-i Hümâyûn'a merbût olan Harput ve Palu ve Çermik ve Eğil ve Ergani ve Çüngüş ve Çarsancak

226 Diyarbakır Şer. Sic., No: 607, p.46-47.

227 Look at Diyarbakır Şer. Sic., No: 352, p.43.

228 Diyarbakır Şer. Sic., No: 352, p.44.

229 Diyarbakır Şer. Sic., No: 356, p.21.

230 Diyarbakır Şer. Sic., No: 356, p.21.

kazâlarından ma'dâ eyâlet-i mezkûrenin..."²³¹. An accountancy record dated 1823 showed that the total annual revenue of "Diyarbakır Penbe Mukataa" was 1225 kuruş²³². This makes true that income of the mentioned Mukataa is less than others.

d- The Mukataa of Kahve Rüsumu

As it was other centuries, in 19th century one of the sources for income was "Mukataa of Kahve Rüsumu".

A firman dated 25 February 1803 shows that "Kahve Rüsumu Mukataa" which was "...kahve-i Halep ve Şam ve tevabi'i mukataası aklâmından..." and dependent upon Treasury of Cedid-i Hümayun, it has been given as *iltizam* in accordance to 30 thousand kuruş between 25 April 1803 and 11 April 1804 to Mehmet Rafi who was *kethüda* of Baghdad²³³. An accountancy record dated 12 April 1804 in treasury of Diyarbakır has indicated that the income of this Mukataa between 16 March 1801 and 4 March 1802 was 27500 kuruş²³⁴. Another record of the Vaivoda shows that the revenue of this Mukataa between 24 March 1822 and 28 February 1923 was 5933 kuruş²³⁵.

According to the an Arz dated 30 May 1810, "Mukataa of Kahve Rüsumu" has given as *iltizam* to Abdullah Arif and although pounding up coffee at houses, shops and etc. was banned some people did not order this rule so Abdullah Arif has made a complaint against these people. This document also shows us that the total income of the mukataa 12.000 kuruş and at this date 8813 kuruş was paid as *muaccele* for *iltizam*²³⁶. On 28 May, 1823 kahve mukataa of "...kahve-i Halep ve Şam ve Tévabi'i mukataası aklamından olan Diyarbakır eyaletinin havi olduğu mahallelerin..." has been given as *iltizam* to Mehmed Pahsa who was the governor of Diyarbakır. At the same time Diyarbakır kahve mukataa was dependent upon Treasury of Darphane-i Amire²³⁷.

There are also some mukataas which have incomes in different amounts except Mukataas of Kahve Rüsumu, Enfiye, Penbe such as Diyarbakır Tiftik ve Kökboya ve Mazu ve Rüsumatı Mukataa²³⁸, Diyarbakır Defterdarı ve Defter Kethüdalığı

231 Diyarbakır Şer. Sic., No: 351, p.11.

232 Diyarbakır Şer. Sic., No: 351, p.7.

233 According to this firman, the places given as *iltizam* and covered Diyarbakır kahve Mukataa were Halep, Antep, A'zaz, Kilis, İskenderun, Suveyd, Beylan, Payas, Antakya, Şuur, Reyhan, Evbil, Sidmin, Rakka, Birecik, RumCastle, Sivricek, Suruç, Harran and subdistricts of Diyarbakır. Look at Diyarbakır Şer. Sic., No: 356, p.16.

234 BA., D. BŞM.DBH. No: 16800, p.7.

235 Diyarbakır Şer. Sic., No: 351, p.7.

236 BA., Cevdet Maliye, No:5636

237 Diyarbakır Şer. Sic., No: 351, p.16.

238 A document dated 4 April 1797, when it mukata'a is understood to be dependent on the İrad-ıCedid Treasury. This Muqâtaa, 1796 year in Diyarbakır Noah was given voivodship. Look at BA., Cevdet Maliye, No:14141.

Mukataa²³⁹, Kethüdalık-ı Çavuşan-ı Diyarbakır Mukataa²⁴⁰.

As it was seen that in that time the Mukataas were most important source of the incomes for the state. Managing the stateowned land by Mukataa was the clearest characteristic of the time. So, it is usual in Diyarbakır. Mukataa system is seen where the classical Ottoman regime is. However, this system is not widespread all over the Ottoman lands as it was Hicaz, Yemen, Egypt. Therefore, there were not any Mukataa such places. Moreover, at the sanjaks of Yurtluk- Ocaklık and Hükümetlik, there were not Mukataas. Therefore, paralleling with the stateowned Mukataas to land, the system of managing the stateowned land was widespread.

PRODUCTION AND TRADE

Diyarbakır has an important place in caravan trade because of its position which was intersection of the east-west and north-south caravan ways since old years (See for a detailed information Addition I: Map for Trade Ways during Ottomans). At this part of the paper, it is discussed that the importance of the city at trade and production.

Production in Diyarbakır

After the conquest of Ottomans, it is seen that Diyarbakır have important foundations such as *darphane*, *kirişhane*, *macunhane*, *boyahane*, *tabakhane*, *başhane* and *şemihane* and also the city have great role especially in the production of cotton. During this time, yarn colored by red madder in Diyarbakır was known well in Europe²⁴¹.

It was known that Diyarbakır was at the intersection of Iran- Iraq and Azerbaijan roads, especially in 17th century it was a center on the trade routes of Aleppo and Baghdad. In 17th century, the visitors recorded that the high development in the production of red cotton cloth and leather²⁴². On the other hand, in 17th century there were in high amounts animal export in addition to this silk industry also has developed during the time²⁴³. In 19th century, the city has still a great role in the production of silk and cotton. According to J. S. Buckingham who visited the city in 1815 has expressed that the production of cotton and leather

239 Diyarbakır and book the revenue Chamberlain mukataas in 1802 as one-half of the shares until the end of 1820, to Abdi and Ali Aga ber-vechi-i malikane had been conferred. (Look at BA., **Cevdet Maliye**, No:18809, BA., **Kamil Kepeci**, No:5129, p.1). On 19 February 1839, this mukataa depended on Hazine-i Amire (Look at BA., **Cevdet Maliye**, No:20547).

240 In 1836, Salih Efendi was the owner of the mukataa which brings 1000 kuruş (Look at. BA., **Maliyeden Müdevver**, No:8195).

241 Nejat GÖYÜNÇ; “16. Asrın İlk Yarısında Diyarbakır”, p.79-80; Halil İNALCIK; “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979-1980, p.27.

242 Jean Babbiste TAVERNIER; **ibid**, p.81; Evliya Çelebi, **ibid**, p.39; Martin Van BRUINESEN; **ibid**, p.36.

243 Martin Van BRUINESEN; **ibid**. p.41-42.

have significant place in 19th century in Diyarbakır by the following words:

“...the raw material for producers is silk and cotton. In the city, the artisans make shawl, hand materials, colorfull pipes, gold and silver layer. There are many looms for the production for example 1500 looms for shawl, 500 looms for cotton, 300 producers for leather, 100 ironworkers and 50 maker of pipes...”²⁴⁴.

In the second half of the 19th century, some sources show that the materials for export composed of the products of grain and livestock together with the products of cotton, gallnut and weaving²⁴⁵.

According to the an Arz dated 3 April 1797, there were looms as it was expressed by the following words :“...Diyarbakir derununda devam üzere alaca ve beazlı ve kutni ve gazi ve atlas beş adet emti'a dezgahları...”²⁴⁶. The weavers were better than other artisans in terms of economy during the time in Diyarbakır. The weavers have producted a cloth known as red Diyarbakir cloth in addition to waist clothes, multi-coloured clothes and *gazi*²⁴⁷. There were colourfull clothes such as white, *gazi*, multi-coloured among these textiles²⁴⁸. *Boyahane*, *Damga* and *Mengene-i Akmişe* were the most important sources of income in Diyarbakır.

In 19th century, the most significant part of the economy was the production of cotton and weaving industry. It is clear that clamphouse was built in 1797 and after this date artisans usually had problems with the state. On the other hand, it was not prevented to be made *perdaht* outside of clamphouse²⁴⁹ and according to the a proposal dated 8 April 1840 about how the *mukataa* has been directed, the clamphouse of Diyarbakır has been closed before this date²⁵⁰. Then, artisans have made their cloths outside the clamphouse “...tekak ta’bîr olunur alet ile...” *perdaht* as it was in old days²⁵¹. Moreover, except the weavers, some people have constructed looms in their houses to weave cloths²⁵². However, it was not common.

As it was mentioned above about the production of cloths, it was emphasized that red cloth was one of the most important cloth in Diyarbakır. In 7 August 1806, it was sent an order to send 10,000 ton red *kirpa* but it was not enough and

“...tîz elden Der-i ‘Aliyye’de mübaya’a olunmak lâzım gelse esnâfda olan kırmızı yolluk ta’bîr olunur kirpasın kumaşı ve rengi matlûb üzere olmayub heyâm-ı inşâsına şâyeste olmadığından başka bahâsı dahî ziyâde...”

244 J. S. BUCKINGHAM; *ibid*, p.215.

245 Şemseddin SAMÎ; *ibid.*, p.2203-2205.

246 **BA.**, *Cevdet İktisat*, No:199.

247 **BA.**, *Cevdet İktisat*, No:199, No:718.

248 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:590, p.9.

249 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:607, p.62.

250 **BA.**, *Cevdet İktisat*, No:697, No:1875, No:347.

251 **BA.**, *Cevdet İktisat*, No:697, No:1875.

252 **BA.**, *Cevdet İktisat*, No:1165.

so it has been desired to write an order to be sent 10,000 ton red *kirpa* from Diyarbakır²⁵³. As it was clear, red *kirpa* in Diyarbakır was higher in quality and more worthy than other cloths. Therefore, exchange of this cloth in various times to be renewed *livas* and uniforms in *Mehterhane-i Amire* has continued permanently. It is possible to have an idea about the production capacity of Diyarbakır looking the documents of this kind of exchanges. The information about the exchange of *kirpas* in the orders between the dates of 1793-1817 following as below²⁵⁴.

The Production of *Kirpas* in Diyarbakır between 1793-1817

Year	Goods	Quantity/Amount
1793	10000	10000
1803	20000	14647
1805	20000	15776
1806	10000	10000
1807	20000	1000
1815	10000	10000
1816	10000	3000
1817	10000	10000

As it is seen on the table that the production of *kirpas* in Diyarbakır over 10,000 in a year. According to the exchange orders, length of each of produced *kirpas* was 9 *ziraa*²⁵⁵, in 20 July 1803 a roll of *kirpas* has been sold 1, 5 *kuruş*²⁵⁶ and in 3 July 1817 2 *kuruş*²⁵⁷.

During the time, although it was not known how much produced; the cotton thread, honey and production of leather was at good level in Diyarbakır. For instance, according to the record of goods exchanging for a soldier on 5 July

253 BA., *Cevdet Askerî*, No:38947.

254 The documents in a chronological order:

BA., *Cevdet Askerî*, No:43644 (1793); *Cevdet İktisat*, No:808; *Cevdet Askerî*, No:12064; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, p.56 (1803); *Cevdet İktisat*, No:817; *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, p.44(1805); BA., *Cevdet Askerî*, No:38947 (1806); BA., *Cevdet Askerî*, No:42079 (1807); *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:509, p.2-3 (1815); No:590, p.19 (1816); BA., *Cevdet Askerî*, No:42729 (1817).

255 BA., *Cevdet Askerî*, No:43644, No:38947

256 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 356, p.56.

257 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 590, p.2-3.

1841, 30,000 kıyye honey, 80,000 kıyye spring wool and 37,000 kıyye cotton have been exchanged from Diyarbakır²⁵⁸. On the other hand, according to the information given by Evliya Çelebi and Şemseddin Sami, the work of jeweler and iron works progressed in highly level in Diyarbakır even so the products have been exported²⁵⁹. Moreover, the visitors in 19th century have recorded that these works had an important role in the production capacity of Diyarbakır²⁶⁰.

B-The Commercial Importance of Diyarbakır

As it was told before that Diyarbakır was on the crossroute in Anatolia since old ages therefore it was so important in terms of trade. Diyarbakır has protected its importance during Ottomans. It was known trade routes lost its importance in Anatolia after that the discovery of new trade routes and loosing its own importance of silkroad. However, these roads functioned as trade routes but not much important as it was old in spite of discovery of new trade routes not completely. So, Diyarbakır has continued its function between the dates 1780-1840 as one of the cities on this old trade route. At this time, Diyarbakır- Baghdad route especially was busy as a bee. On the other hand, the routes coming from Daghestan in Caucasus and Iran going to Istanbul, Aleppo and Baghdad intersects at Diyarbakır.

During Ottomans, *custom* has been established in Diyarbakır where the intersection of trade routes. The mukataa of Custom in Diyarbakır that included in the *mukataa* of Diyarbakır ruled by a Vaivode between 1760-1761 was the most important mukataa of the Diyarbakır Vaivode. This makes clear that Diyarbakır had quite active life in trade. During the time, traders who work Baghdad and Istanbul had to pass over the custom of Diyarbakır. Sometimes, it was existed some problems between traders and custom of Diyarbakır owing to paying customs. In result, as a decision, it was not paid custom for goods in transit but will be paid a tax called as *bâc-ı ubûr*²⁶¹.

In the records of the *bedesten* of Diyarbakır written by Evliya Çelebi, this *bedesten* described as full of life and of strange traders²⁶². In 19th century, there were people from Aleppo, Van, Musul, Iran, Manastır, Gümüşhane and Rakka among the traders who comes to Diyarbakır and settle in different kcaravansaries which is the claim of how the trade was full of life in Diyarbakır²⁶³. On the other hand, traders of Diyarbakır have gone to other cities for trading during the time. For example, on September 1801, a firman sent to Qadi and Mütessellim of Amasya for blocking the sale of the silk which is sent to Istanbul from Amasya every year to the traders of Diyarbakır and Aleppo and to be sending the silk to Istanbul²⁶⁴.

258 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:346, p.9.

259 Evliya Çelebi, **ibid**, p.39; Şemseddin SAMİ; **ibid**, p.2205.

260 J. S. BUCKINGHAM; **ibid**, p.215.

261 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 352, p.2-23.

262 Evliya Çelebi, **ibid**, p.38.

263 **Diyarbakır Şer. Sic.**, No: 631, p.2-22-49-63; No: 377, p.11; No: 600, p.32; No: 347, p.51; No: 376, p.43-56.

264 **BA., Cevdet İktisat**, No:151, No:396.

As it was mentioned at the part of the production, weaving was the most important thing in export trade. Moreover, according to the summary of a drafting dated 23 August 1805, at first multi-coloured cloth of Diyarbakır the weving products had exported to Europe from the port of Samsun and Sinop²⁶⁵. During the time, grain also the most important good in Diyarbakır at exportation²⁶⁶. Another important export was *mazu* which was used to dye leather. According to an Arz dated on 13 June 1797, the price of shoes quite increased because *mazu* has not been sent to Kayseri from Diyarbakır. It was asked blocking for transportation because at *mazu* has exported to Europe from the port of İzmir²⁶⁷. In 1800, because of plague in Diyarbakır, *mazu* has not been sent to Kayseri again and most of them sent to Europe. This makes the artisans of *debbağ* so miserable and it has been asked *mazu* for fair price by firmans²⁶⁸. However, it has not been prevented the export of *mazu* to Europe and in 1815 it was ask a grain of *mazu* for Kayseri by a firman²⁶⁹.

As it was seen above, the weaving industry has quite developed in Diyarbakır especially in the 18th and 19th century, grain, the bestial products and *mazu* were the most important goods in trade. On the other hand, it is a necessity to Express that *Ma'den-i Hümâyûn* was responsible for the mine in Diyarbakır and incomes getting from mining. According to the records there was a *kalhane* in Diyarbakır but it was not contribute to the economy of Diyarbakır and also its incomes directed by *Ma'den-i Hümâyûn*. So it was not the subject here²⁷⁰. However, *kalhane* provided very much aids in trade during the time in Diyarbakır.

265 BA., Cevdet Maliye, No:1678

266 Diyarbakır Şer. Sic., No: 299, p.23.

267 BA., Cevdet İktisat, No:1910. Look at BA., Mühimme, No:209, p.101, Order:380; No:209, p.39, Order:113

268 BA., Cevdet İktisat, No:206, No:2215

269 BA., Cevdet İktisat, No:1741.

270 According to the an order dated 29 Mayıs 1811, there were 15 *Kal Ocağı* at *Kalhane* in Diyarbakır and the artisans wanted to assign one of it to an artisan. Look at BA., Cevdet İktisat, No:1280. Look at also for *Diyarbakır Kalhane*. Diyarbakır Şer. Sic., No:356, p.30; No:631, p.21; Diyarbakır Mutasarrıfı, Varak:42/b; Topkapı, E. No: 2270/1-2.

REFERENCES

I- ARCHIVE RESOURCES

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Tasnifi

Cevdet Askerî, No: 38947 No: 7991 No: 9270 No: 12064 No: 16540

No: 38947 No: 42079 No: 43644

Cevdet Belediye, No: 2415No: 5889 No: 777

Cevdet Dahiliye, No: 2645 No: 9945 No: 13358

Cevdet İktisat, No: 1083 No: 1165 No: 1280 No: 1406 No: 151

No: 161 No: 1741 No: 1875 No: 1910 No: 199 No: 206

No: 2215 No: 313 No: 347 No: 396 No: 543 No: 697

No: 718 No: 808 No: 817 No: 990

Cevdet Maarif, No: 6285

Cevdet Maliye, No: 12181 No: 13864 No: 9578 No: 12181 No: 14141

No: 14426 No: 1678 No: 18809 No:2054 No:21154 No: 22343

No: 25265 No: 26900 No: 28811 No: 2882 No: 5636 No: 6466.

No: 8459 No: 8760.

Cevdet Nafia, No: 959

Cevdet Tımar, No: 5042 No: 6103 No: 6375 No: 8032 No: 464.

No: 4860.

Cevdet Zabtiye, No: 1364

Kamil Kepeci Tasnifi

Defter No: 5129

Defter No: 5132

Mühimme Defterleri Tasnifi

Mühimme, No: 209 No: 211 No: 214

Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi

Maliyeden Müdevver, No: 11732 No: 8195

Bab-ı Defter-ı BaşMuhasebe Defterleri Tasnifi

D. BŞM. No: 6292 No: 6538 No: 6772

D. BŞM.DBH. (Diyarbakir Hazinesi)

D. BŞM.DBH. No: 16799 No: 16800 No: 16802 No: 16803

D. BŞM.NZE. (Nüzul Emini) No: 19013

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Evkaf Defterleri Tasnifi

No: 1768 No: 1959 No: 1961 No: 2103 No: 2142

No: 579 No: 595 No: 605 No: 611 No: 616

No: 628 No: 16 No: 1760 No: 1766 No: 581

Diyarbakır Askerî, No: 423

Topkapı Müzesi Sarayı Arşivi

Topkapı E. (Emir) No: 11745 No: 2770/1-2

Topkapı, D. (Defter) No: 5820.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Diyarbakır İcmal Defteri, Number: 304

Milli Kütüphane Şeriyeye Sicilleri Arşivi

Diyarbakır Şeriyeye Sicilleri No:

No: 299 No: 310 No: 346 No: 347 No: 351 No: 352

No: 355 No: 356 No: 363 No: 367 No: 376 No: 377

No: 509 No: 590 No: 594 No: 600 No: 603 No: 607

No: 626 No: 631

Harput Şeriyeye Sicilleri No:

No: 396 No: 398

Diğer Arşiv Kaynakları

Abdulgani BULDUK; **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, Undated Writing, Abdussettar Hayati Afşar's private library.

Arifi Paşa; **Arifi Paşa Seyahatnamesi**, p.13. Archive of Türk Tarih Kurumu No:Y.122

Elazığ Museum, **Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları**, Record number: 137

Diyarbakır Salnâmesi H. 1316 **Milli Kütüphane**

Diyarbakır Salnâmesi, H.1319-1321 **Milli Kütüphane**

RESEARCH AND GENERAL WORKS

AKDAĞ, Mustafa, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", **TAD**, c. IV/6- 7, p. 207-247

AKDAĞ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Ankara, 1975

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, Volume: 1, Ankara, 1979

Ali Emiri Efendi; **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi**, Dersaadet, H.1301-1309.

ANDRESYAN, Hrand D., **Polanyalı Simeon'un Seyahatnamesi**, İstanbul, 1964

ARAMON, M.D. **La Voyage De M.D'Aramon**, Paris, 1964

AYN-İ ALİ EFENDİ, **Kavânin-i Al-i Osmân Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Deffer-i Divân**, İstanbul, 1280,

BARKAN, Ömer Lütfü, "(1527- 1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV, (1953- 1954), İstanbul, p. 251-329.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul, 1963

BRUINESEN, Martin Van, "Economic Life in Diyarbakir in the 17th Century", **Evlıya Çelebi in Diyarbakir**, Leiden, 1988,p.36-44

BUCKINGHAM, J. P., **Travels in Mesopotamia**, London, 1827

ÇADIRCI; Musa, **Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi**, AÜDTCF. Unpressed Thesis of Doctorate, Ankara, 1972

ÇAĞATAY, Neşet, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Theology Faculty Publications, Ankara, 1975.

CEZAR; Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İstanbul, 1986

CONARD M. – CAHEN. Cl., "Diyarbakır", **The Encyclopedia of Islam**, Volume II, p.343-345

DARKOT, Besim, "**Diyarbakır**", İA, Vol. III, p.601-605

ETİ, Osman, "Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa ve Eserleri", **Karacadağ Dergisi**, C.I, P.2, p.9-12

EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahat-name**, Ahmed Cevdet Tabı, Volume: IV, Der-Saadet, 1314

GABRIEL; Albert **Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale**, Paris 1940

GÖYÜNÇ, Nejat " XVI. Asrın İlk Yarısında Diyarbakır", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Volume: VII, p. 76- 80;

GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", **TD**, P. :23, Mart 1969, p. 23-34

HEUDE, William **Voyage de cote Malabor á Constantinople**, Paris, 1820

HEYD, W., **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, (Translator: Enver Ziya Karal) Ankara, 1975

HONIGMANN, Ernst, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Translator: Fikret İŞILTAN, İstanbul, 1970

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979- 1980, Specifed Number, p. 1-54

KILIÇ, Orhan, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı - Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Elazığ 1997

KONYAR, Basri, **Diyarbakır Yıllığı**, Volume: III, Ankara, 1936

Nasır-ı Hüsrev, **Sefer-name**, Translatör: Abdulvehap Tarzi, İstanbul, 1950

NIEBUHR, Carsten, **Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern**, Editör: Dietar Henze Graz Austria, 1968

ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü**, İstanbul, 1963

ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, İzmir, 1984

ÖZDEMİR, Rifat, XIX. **Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara, 1986

ÖZTÜRK Mustafa-YILMAZÇELİK, İbrahim, Arifî Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahatı, **Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi**. Volume: 22, p.91-110.

ÖZTÜRK, Mustafa, **Orta Anadolu'da Fiyatlar**, AÜDTCF. Unpressed Thesis of Doctorate, Ankara, 1985

Petermann, Heinrich, **Reisen im Orient 1852-1855**, Amsterdam, 1865

ŞAHİN; İlhan, "Tımar Sistemi Hakkında bir Risale", **TD.**, P.32, March 1979, p.905-935.

ŞEMSEDDİN SAMİ; **Kamus'ül Alam**, C.III, İstanbul, 1308, s. 2203-220

SÖZEN, Metin **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul, 1971

TAVERNIER, Jean Baptiste, **Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie en Perse et aux Index**, Paris, 1677

TURAN, Şerafettin " XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı (H. 1041) M. 1631-32 Tarihli bir İdarî Taksimat Defteri", **Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı**, Erzurum, 1963, p.201-232

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaleti'ne Tabi Sancakların İdarî Statüleri", **Ziya Gökalp Dergisi**, p.44 (January 1986), p.31-40

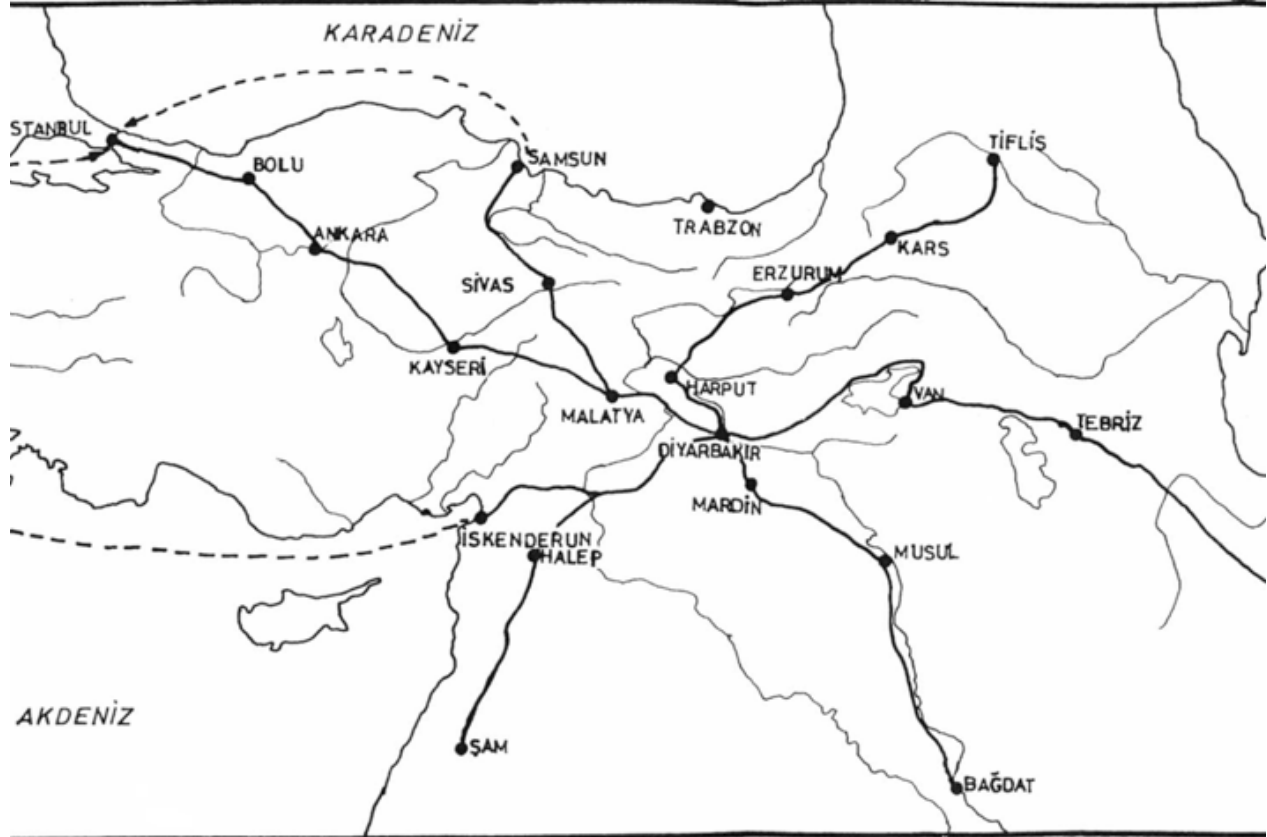
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri Tarihi**, Ankara, 1964

Yılmaz KURT; "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Volume V, p. 191- 200.

YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790- 1840)**, Ankara, 1995

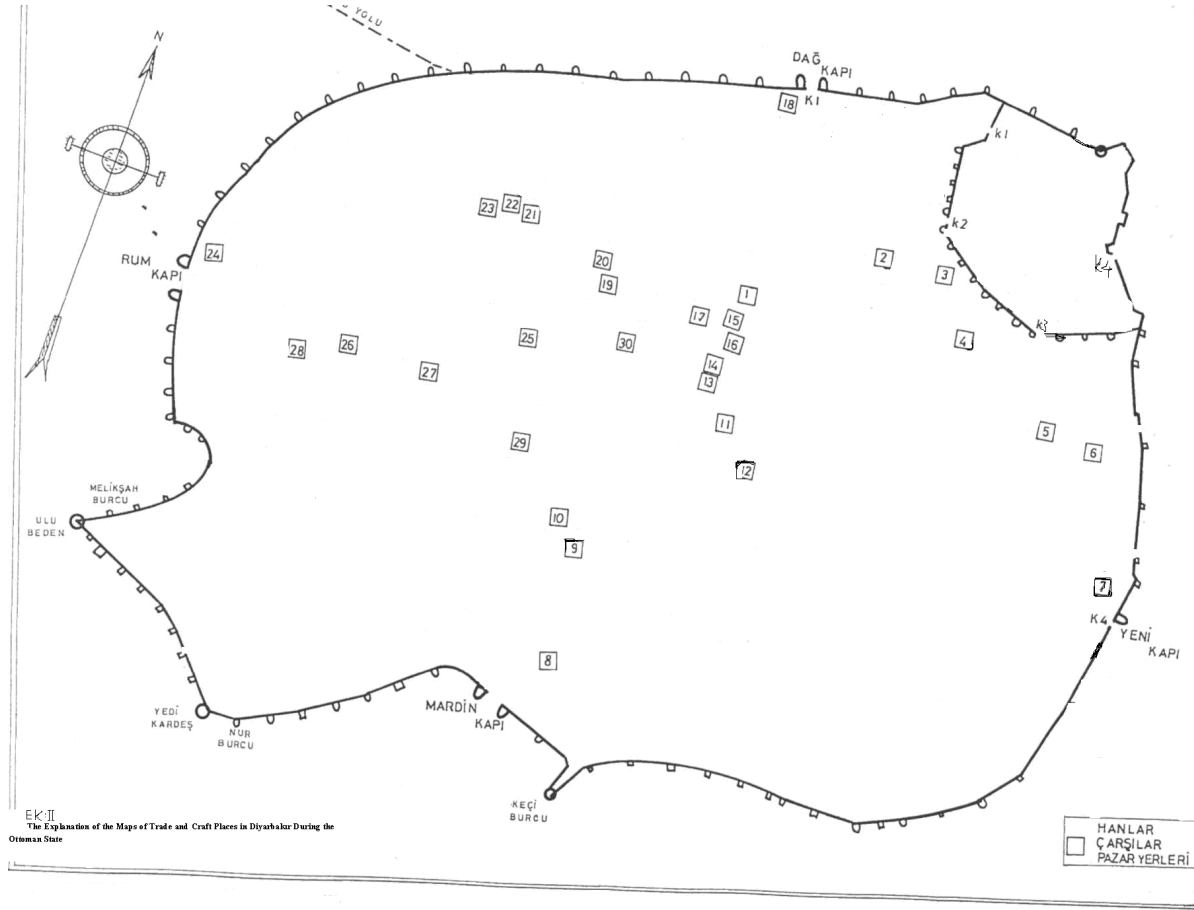
YINANÇ, M. Halil, "Diyarbakır", The Encyclopedia of Islam, Volume II, p.345-346

EK: I Ottoman Empire Period Trade Routes (Map Of Trade Passing through Diyarbakir)

Map Of Trade Passing through Diyarbakir

EK: II The Explanation of the Maps of Trade and Craft Places in Diyarbakır During the Ottoman State

EK: II/A The Explanation of the Maps of Trade and Craft Places in Diyarbakır during the Ottoman State

Caravansaries-Open Places and Bazaars

1-Hasan Pasha Caravansary	16-Çifte Caravansary
2-Kitapçılar Open Place	17- Open Place
3-Kaledibi Open Place	18-Semerciler Open Place
4-Yeni Open Place	19-Sipahi Bazaar
5-Yoğurt Open Place	20-Bedesten
6-Kılıççılar Open Place	21-Kayseriye Caravansary

- 7-Rüstem Pasha Caravansary   22-İpekoğlu Caravansary
8-Deliller Caravansary   23-İplik Open Place
9-İbrahim Pasha Caravansary   24-Semerciler Open Place
10-Tütün Caravansary   25-Sinek Bazaar
11-Karakaş Caravansary   26-Melek Ahmed Open Place
12-Palancılar Open Place   27-Uzun Open Place
13-Meyveciler Open Place   28-Melek Ahmed Pasha Caravansary
14-Kılıççılar Open Place   29-Caravansary of Cedîd
15-Hasan Pasha Open Place   30-Kitapçılar Open Place

Dr.

Mehtap BAŞARIR

Harran Üniversitesi, Birecik MYO
basarirmehtap@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6317-7469>

Eser Geçmişi / Article Past: 22 Eki 2018 / 8 Ara 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.473303>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Gerçekleştirilen Esir Değişimlerinin Dönemin Basınında Sunumu

*The Appearance of Prisoner Exchange in Turkey in the Press
during the World War II Period*

Öz

Bu çalışma, İkinci Dünya Savaşı'nın grupları Müttefik ve Mihver arasında başlatılan esir değişimi müzakereleri kapsamında özellikle Doğu Afrika'da yaralanan ve esir düşenlerle, fiziksel veya akıl sağlığını yitirenlerin, kendi ülkelerine dönmeleri amacıyla gerçekleştirilen esir değişimlerine odaklanmaktadır. Bu odaklanma neticesinde çalışma, mezkûr dönemde Türkiye'nin Cenevre Sözleşmesi uyarınca, savaşın tarafsız devleti sıfatı ile kendi sularında gerçekleşmesine müsaade ettiği 1942 ve 1943 yıllarının muhtelif tarihlerinde yapılan 5 adet esir değişim programlarının kamuoyuna sunumunun tespitini amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, belge tarama metoduyla, dönemin basınında esir değişimine ilişkin çıkan haberlerde yer alan demeçler, değerlendirmeler, yorumlar ve devlet arşivlerinden ulaşılan belgeler üzerinden elde edilen bilgilerle, sürecin işleyişi aktarılmaktadır. Sonuçta anlaşılmaktadır ki, İngiliz ve İtalyan esirlerinin kendi ülkelerine dönmelerinde inisiyatif alan Türkiye, Kızılay Cemiyeti'nin İzmir ve Mersin Limanlarında esirlere sergilediği insani yardım faaliyetleri vasıtasıyla, hem kendisine yönelik bir takdirin kazanılmasını sağlamış hem de meselenin uluslararası boyuta taşınmasında katkı sunmuştur. Çalışma esir değişimini dönemin basını üzerinden anlatmasıyla alan yazında benzerlerinden ayrılan bir özgünlüğü barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Esir mübadelesi, Türk Basını, Kızılay

ATIF: BAŞARIR Mehtap, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Gerçekleştirilen Esir Değişimlerinin Dönemin Basınında ” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4/3 (Aralık-2018), s. (81-105)

CITE: BAŞARIR Mehtap, “The Appearance of Prisoner Exchange in Turkey in the Press during the World War II Period” **Journal of History and Future**, 4/3 (December- 2018), pp. (81-105)

Abstract

This study focuses on prisoner exchange; in the context of negotiations launched on prisoner exchange between the groups of World War II, Allied and Axis; in purpose of providing the prisoners to return to their home countries; especially, who have been injured and those who have lost their physical or mental health in East Africa. As a result of this focus, the study aims to determine the presentation of 5 prisoner exchange programs made on various dates of 1942 and 1943 to public; which Turkey; in accordance with the Geneva Convention as a neutral country, allowed to take place in its own waters in the period mentioned above. For this purpose, by using document scanning method; the statements, the assessments, the comments and the information which obtained from the documents reached from the state archive; which were in the news of the press of that period, about prisoner Exchange, the mechanism of the process is being stated. Consequently, it is understood that; by taking initiative to provide British and Italian prisoners to return to their countries, through the humanitarian activities for the prisoners, which carried out by the Red Crescent Society in Izmir and Mersin Ports; Turkey; not only achieved an appreciation for itself but also contributed to the internationalization of the issue. As the study put forth the prisoner exchange through the press of that period, it contains originality that differs from its counterparts in the literature.

Keywords: World War II, Prisoner Exchange, Turkish Press, the Red Crescent

Giriş

1 Eylül tarihinde Hitler'in Polonya sınırını geçmesinin ardından, Avrupa'da başlayan İkinci Dünya Savaşı giderek bir dünya savaşı haline geldi¹. 1939 ve 1945 yılları arasında yeni bir politik dinamizm ve politik gerçeklik paradigması yaratan İkinci Dünya savaşı tüm savaşlardan hatta Birinci Dünya Savaşı'ndan bile daha yıkıcı, travmatik ve acımasızdı.².

Savaşın patlak vermesiyle Türkiye de diğer tüm devletler gibi, hareket alanını genişletmek için muhtelif manevralar yaptı. Türkiye Batılı güçlerin kendileriyle hizalanma önerilerini kabul etti ve bu konuda onlarla görüşmeye başladı. Ne var ki bu esnada İngiltere ve Fransa ile karşılıklı yardım antlaşması görüşmelerini yapan Türkiye aynı zamanda Rusya ile mevcut genel dostluk politikasına sadık kalarak Moskova'yı bu müzakerelerden haberdar etme yolunu³ izleyerek bitaraf kalmaya gayret etmiştir.

Bu gelişmeler, Türkiye'nin 12 Mayıs'ta İngiltere, 23 Haziran'da Fransa ile ortak deklarasyonu, 19 Ekim 1939'da Karşılıklı Yardım Antlaşması'nın hazırlanmasına yol açtı. Türkiye Müttefikler safında konumlanırken, Türk yetkililer ikinci protokolle doğ-

1 Basil Liddell Hart, İkinci Dünya Savaşı Tarihi, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 3.

2 Hakan Özden, "The Diplomatic Maneuvers of Turkey in World War II", **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2013, S. 37, s. 92.

3 Necmeddin Sadak, "Turkey Faces The Soviets", **Foreign Affairs**, 1948-1949, Vol. 27, p. 452.

rudan savaşa katılmaktan kaçınmak için önlemler aldı. Bu protokol, Türkiye'nin hiçbir şekilde Sovyetler Birliği'ne karşı silah kullanmayacağını bir göstergesi biçiminde yorumlanırken, Türkiye'nin etkin işbirliğini de garanti etti. Buna rağmen Türk dış politikası, Türk yetkililer tarafından ülkeyi çatışmanın dışında tutmak üzere konumlandırıldı. Bunu başarmak için Türk devlet adamları zaten var olan Alman etkisinin sınırlı olduğunu biliyorlardı⁴.

Ancak beklenilenin aksine, 1940 yazında Almanya'nın Fransa'yı işgal etmesi üzerine artık Fransa, Türkiye açısından kendisine destek sağlayabilecek bir Batılı müttefik olma özelliğini kaybedince bu durum Türkiye'nin dış politikasına önemli oranda yön verdi. Özellikle savaşın etki alanının Balkanlara ve Ege'ye kadar yayılması üzerine Türkiye⁵, Almanya'nın kendisine önerdiği saldırmazlık paktını kabul etmiştir. Bir an önce Rusya'ya karşı harekâta geçmek isteyen Hitler'in önerisini kabul eden Türkiye ise, kapısına kadar gelen savaş tehlikesini ortadan kaldırmayı hedeflemek istemesinin yanı sıra, hem Almanya'nın kendisine saldırmasını ertelemek hem de bu zaman zarfında kendi güvenliği açısından İngiltere'den gerekli yardımı sağlamak adına zaman kazanmak istemiştir. Böylece 18 Haziran 1941'de iki devlet arasında Saldırmazlık Paktı ortaya çıkmıştır. Türkiye bu pakta, "mevcut yükümlülüklerinin" gereklerinin geçerliliğini kaybetmediğini açıkça belirterek, İngiltere ile imzaladığı ittifaka bağlı kaldığını teyit ettirmiştir⁶. Böylece hem Müttefikler hem de Mihver ile ilişkilerini kesintiye uğratmayan Türkiye "aktif bir ülke" olarak tanımlanırken, savaşın dışında kaldığı için de "tarafsız" ülke biçiminde kabul edilmektedir⁷.

Bu ihtiyatla sürdürülen temel dış politika, siyasal alanda "savaş dışılık-aktif tarafsızlık"; biçiminde tanımlanırken, ekonomik alana, "savaş ekonomisi" uygulamaları şeklinde yansımıştır. Dolayısıyla buradan hareketle, halkın gündelik yaşamı da, savaş şartlarına uygun konumlanırken, bir taraftan savaş dışı kalmaya özen gösteren Türkiye, diğer taraftan, herhangi bir saldırı karşısında gerekli askeri ve siyasi tedbirlerini zamanında almaya gayret etmiştir. Yani savaş döneminde seyredilen savaş dışı kalma politikasıyla Türkiye kendi sınırları içerisine kapanarak edilgen bir tarafsızlık siyaseti takip etmemiş aksine, savaş süresince ortaya çıkabilecek olası her türlü tehlikeye karşı uygun tedbirler almıştır⁸. Bu ahval içerisinde ülkede gerekli tedbirleri alarak toplumu savaşın etkilerine göre hazırlayan en önemli kurumlardan birinin Kızılay Cemiyeti olarak belirginleştiğini ifade edebiliriz.

Kızılay Cemiyeti savaş sırasında Türk halkını bilinçlendirmek üzere pasif koruma tedbirleri ile savaş hazırlıklarına katılmış, yurt içinde meydana gelen her türlü doğal afetten zarar gören yardıma muhtaç insanlara yardım eli uzatmış ve yine açtığı çeşitli okullarda toplum yararına eğitsel ve sihi dersler vermiştir. Hizmetleri

4 Ayşegül Avcı, "Winning the war of perception: american attempts to counter Germany's military influence in Turkey during World War II", *Turkish Studies*, Vol. 17, No. 1, 2016, p. 203.

5 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 899.

6 Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2016, s. 152.

7 Cenap Çakmak, "Turkey In The Second World War: "Evasive" Or "Active" Neutral?", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 26, 2005, p. 61.

8 Seher Boykoy, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Sosyo – Kültürel Yapısı", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2008, s. 2. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

yurtiçiyle sınırlı kalmayan Kızılay Cemiyeti, savaş sırasında yabancı esirlere, harp sonu kurtarılan ülkelerdeki muhtaç kimselere, mülteci ve göçmenlere, gıda kıtlığı yaşayan ülkelere, felaketedelere ve salgın hastalıklarla mücadele edenlere, uluslararası Kızılhaç teşkilatlarına birtakım yardımlarda bulunmuştur⁹. Savaş döneminde muhariplerin yaralı ve malul esirlerinin değiştirilmesinde de Kızılhaç teşkilatıyla birlikte hareket eden Kızılay Cemiyeti, kendi ülkesinin sularında yani İzmir Limanında dört ve Mersin Limanında bir kez olmak üzere toplamda beş kez esirlerin ülkelere gönderilmesinde dünya çapında insani yardım örneği sergilemiştir.

Bu minvalde, İkinci Dünya Savaşı devam ederken muharipler hem yaralıların hem de esirlerin değiştirilmesine yönelik birtakım girişimlerde bulundular. Türkiye’de bu girişimlere tarafsız devlet konumuyla olumlu cevap vermiştir. Yalnız bu süreçte, muhariplerin, esirlerin değiştirilmesi hususunda anlaşmaya varmaları da pek kolay olmamıştır.

Unutulmamalı ki 10 Haziran 1940’ta Almanya tarafından savaşa dâhil olan İtalya her zaman İngilizler tarafında Mihver ittifakının küçük ortağı biçiminde algılanmasına rağmen, İtalya’nın savaşa girişi, yeni savaş bölgeleri yaratmasının yanı sıra Mısır ve Süveyş Kanalı’nın güvenliği ile Akdeniz’in navigasyonu ile ilgili İngiliz emperyal çıkarlarına ek tehditler yarattı. İki güç arasında başlangıçta az sayıda askeri çarpışma yaşandığı için her iki tarafta az sayıda esir elde etti. Ancak ilerleyen zamanlarda İngiltere’nin Libya’dan Mısır’a doğru genişlettiği askeri çarpışmalarda İngiliz kuvvetleri binlerce İtalyan esir ele geçirdiler¹⁰.

Yani İtalyanların Doğu Afrika’da 200.000 askeri mevcutken, 1 Nisan 1941’de Eritre seferi tamamlayan İngilizler, sadece bu bölgede İtalyan varlığına son vermekle kalmamış aynı zamanda 230.000 civarında İtalyan esirini de ele geçirmiştir. Bu durum karşısında 1941 yılına gelindiği zaman iki tarafın da ellerindeki esirlerin bakımları her iki ülkeye de yük getirmeye başlamış olması münasebetiyle bunların yurtlarına iadesi gereği dillendirilerek tartışılmıştır¹¹.

Aslında daha önce de İngiltere ve İtalya arasında benzer esir değişimi üzerine müzakereler başlamış fakat 1940’ın sonunda çok sayıda İtalyan esirin İngilizlerin eline düşmesi, İtalyanlar açısından, meseleye aciliyet kazandırmıştır. Ancak müteakip tartışmalarda Cenevre Sözleşmesi kapsamı dışındaki bazı konular kaçınılmaz olarak İngiliz ve İtalyan makamlarının ikili müzakerelerine bırakılmıştır¹².

Hatta bu bağlamda, İtalya 1941 yılı Eylül ayından itibaren çalışmakta olan “Karma Sağlık Komisyonu”, esir değişimlerine dâhil edilecek İngiliz personelinin

9 Makbule Sarıkaya, “Kızılay Dergisinde İkinci Dünya Savaşı Yansımaları”, *Atatürk Dergisi*, C. 5, S. 4, 2007, s. 112.

10 Bob Moore, “British Perceptions of Italian Prisoners of War, 1940-7”, *Prisoners of War, Prisoners of Peace (Captivity, Homecoming and Memory in World War II)*, Edit: Bob Moore and Barbara Hatley-Broad, Berg, New York 2005, p. 27.

11 <http://www3.sympatico.ca/tilleyfarm/esir1.htm>. (İGT: 09.10.2018)

12 Bob Moore, “The Treatment of Prisoners of War in the Western European Theatre of War, 1939-1945”, *Prisoners in War*, Edit: Sibylle Scheipers, Oxford, New York 2010, p. 111.

tespiti çalışmalarını sürdürmüştür. Aynı şekilde İngiltere'de de faaliyet gösteren komisyon da, Orta Doğu ve Birleşik Krallık'taki İtalyanların durumu üzerinde çalışmıştır. Netice itibariyle esir olan diğer vatandaşların bakımlarını sağlayacak herhangi bir himayeli personeli alıkoyacak bir anlaşmaya hem İngiltere hem de İtalya 1941'in sonunda vardılar. Böylece sihiye gurubundaki himayeli (medical personel) esirlerin vatanlarına iade edilme hakkı kendi iradeleri yerine onları esir eden devletin kararına bırakılmış oldu¹³. Bu aşamadan sonra yapılan açıklamalarla kesilen ve çıkmaza giren esir değişimi görüşmeleri savaşa dâhil olmayan ve her iki taraf açısından da güvenilir kabul edilen Türkiye'nin ve Kızılay'ın inisiyatif almasıyla¹⁴ daha sonraki süreçte Türkiye'nin sakin sularında gerçekleşebileceklerdir. Yani muharip ülkeler açısından "... tarafların menfaatlerini himaye etmeyi üzerine almış bir ülke ..."¹⁵ konumunda bulunan Türkiye, iş bu özelliğinden dolayı oldukça iyi bir seçenek görülecektir.

Zaten Türkiye'de esir mübadelesini uluslararası antlaşma olan Cenevre Sözleşmesi'ne uygun hareket ederek İngiliz ve İtalyan hastalarının ve yaralılarının ülkelerine geri gönderilmesinde inisiyatif alacaktır. Nitekim ilgili hususta İçişleri Bakanı Hilmi Uran tarafından Başbakanlığa yazılan yazıda, Cenevre Sözleşmesi'nin esir mübadelesine dair olan 68. Maddesi hükümlerine göre İtalyan, Alman ve İngiliz Hükümetleri arasında Türk hükümetinin yardımı ve aracılığı çerçevesinde yapılan anlaşma üzerine hasta ve yaralı esirlerin hangi tarihlerde mübadele edileceği belirlenmiştir¹⁶.

13 İtalyanların elinde bulunan İngiliz esirlerinin az sayıda olması nedeniyle himayeli personelin İngiliz esirlerinin bakımında büyük ölçüde kullanılması mümkün olmamıştır. Ancak buna rağmen, İtalya'da çok sayıda bulunan Yeni Zelandalı himayeli sağlık personelinin sadece dört en kıdemlisi ile onların emrinde hizmet veren bir avuç emir eri İtalyanlar tarafından değişime tabi tutulmuşlardır. W. Wayne Mason, **Prisoners of War**, Historical Publications Branch, Wellington 1954, p. 125. Ayrıca aynı mevzu Avam Kamarası kayıtlarında da söz konusudur. Bu konuda, İngiliz Parlamentosu'nda Sir A. Knox Dışişleri Bakanlığı'ndan şu anda İtalya ile devam eden savaş esirlerinin ülkelerine geri gönderilmesi konusunda bir açıklama yapıp yapmayacağını sorması üzerine Sir James Grigg söz alarak, söz konusu mahkûmların ülkelerine geri gönderilmesi hususunda hazırlanan resmi bir raporu parlamentoya sunmuştur. Bu rapor aşağıdaki gibidir:

"Cenevre Sözleşmesinin 68. maddesinin ilk bölümü şöyledir: Savaşan devletlerin (uluslararası hukuk tarafından tanındığı gibi savaş veya çatışma yapan bir ulus veya kişi) rütbe veya numaraları göz önünde bulundurulmadan, ciddi şekilde yaralanan hasta veya yaralıların taşınması için uygun şartlar sağlandıktan sonra kendi ülkelerine geri göndermesi gerekmektedir. İngiliz ve İtalyan hükümeti, hangi mahkûmların ülkesine geri gönderilme hakkına sahip olduğuna karar vermek için yukarıda adı geçen Cenevre Sözleşmesinin 69. Maddesi uyarınca Karma Tıbbi Komisyonlar kurdu. Böylece mevcut değişimler Mayıs ayı sonunda tamamlandığında, bu komisyonlar tarafından geçirilen tüm savaş esirleri ülkelerine geri gönderilmelidir. İtalyan makamları bu noktada güvence verdiler. Bu rakamlara göre mübadele edilecek esir sayısı en az 700 İngiliz ve 2.370 İtalyan'dır. Alandaki ordularda yaralı ve hasta durumunun iyileştirilmesine ilişkin yani papazlar, doktorlar, medikal emir erleri ve özellikle hasta ve yaralı bakımıyla ilgilenen diğer korunan personeli ortaya seren uluslararası sözleşme, savaşanları ait oldukları yere geri gönderebilir. Savaş esirlerinin tedavisine ilişkin Cenevre Sözleşmesinin 14. Maddesi uyarınca, özel antlaşmalar yoluyla, savaşan taraflar karşılıklı olarak, kamplardaki doktorları ve tutsak yurttaşlarına bakmak için görevli medikal emir erlerini, yetkilendirebilir. İtalyan hükümeti ile mahkûmların ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli sayıda personelin tutulması gerektiği konusunda anlaşmaya varılmıştır. Mevcut geri dönüşler tamamlandığında bu kategoride en az 940 İngiliz ve 4.370 İtalyan geri gönderilebilecek. Bu rakamlar ülkelerine geri gönderilme hakkına sahip olanları içermeli ve mahkûmlara bakanları içermemelidir. Şimdiye kadar yürütülen geri dönüşlerin başarısı büyük ölçüde Portekiz ve Türk hükümetinin yararlı makamları ve bu makamlar tarafından büyük çapta verilen yardımlardır. Bu makamlar Portekiz Kızılağacı ve Türk Kızılayı'dır." HC Deb 11 May 1943 vol 389 cc460-1.

14 Ulvi Keser, **Kızılay Belgeleri Işığında Yunanistan'da Ölüm, Açlık, İşgal 1939-1949**, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2010, s. 583.

15 Ulus, 5 Nisan 1942, s. 1.

16 BCA 030-10/ 179-236-2; Bun göre: 1. 7 Nisan 1942 tarihinde 919 İtalyan esirle 129 İngiliz esiri İzmir Limanında, 2. 10 Kasım 1942'de 162 Filistinli esirle 305 Alman ve İtalyan esiri İstanbul'da (Bu mübadele, ne BCA kayıtlarında,

Bu çalışma, belli tarihlerde gerçekleştirileceği kabul edilen mübadelelere odaklanmak suretiyle, dönemin basını üzerinden belge tarama metoduyla elde ettiği verilere dayanarak aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aramak üzerine inşa edilmiştir;

i. Mezkûr mübadelelerle ilgili dönemin basınında hangi malumatlarla aktarılmaktadır?

ii. Mübadeleler kamuoyuna hangi yorumlarla sunulmaktadır?

iii. Mübadelelerle alakalı yurt dışında yapılan değerlendirmeler hangi yönden ele alınmaktadır?

1) 7 Nisan 1942 İzmir Limanı: 1. Esir Mübadelesi

İngiltere ve İtalya'da faaliyet gösteren Karma Sağlık Komisyonu, ülkelerine iade edilecek esirlerin değiştirilmesi üzerine faaliyet yürüttüler ve 1942 yılının Mart ayının sonlarında İtalyan makamları seçilen hasta, yaralı ve himayeli personeli esir değişimi noktasında bilgilendirdi¹⁷. Buradan hareketle, AA'nın Londra'dan edindiği bilgiye göre; İngiltere ile İtalya, Orta Doğu'daki yaralı ve malul esirlerin mübadelesine karar vermiş ve bu mübadele için hastane gemilerini yakında İzmir'e hareket edecek şekilde hazırlamaktadırlar. Ajansa göre mübadele, esas itibariyle mübadele olmayıp durumlarının ağır olduğu tespit edilen esirlerin milletlerarası hükümlere dayanarak müsavat aranmaksızın değiştirilmesi hadisesidir¹⁸.

Bu hususta, Yeni Asır gazetesi de 5 Nisan tarihli baskısının, arka sayfasında "makineye verilirken" notunu düşerek ve Reuters'e dayanarak yayınladığı haberinde, hasta İngiliz ve İtalyan esirlerinin mübadele için İzmir'e geleceklerini belirtmekte İngiliz Hükümeti'nin dost bir devlet vasıtası ile bu husustaki anlaşmalardan istifade edebilmek için bir müddettir müzakerelerde bulunduğu dikkat çekmektedir¹⁹.

Türkiye ile yapılan müzakerelerin neticesinde, 1942 yılı Mart ayı sonlarına doğru İtalya'nın muhtelif şehirlerinde bulunan İngiliz hasta, yaralı ve himayeli esirlerden 129 adedi İtalya'nın Bari şehrinde bir araya toplandı ve Gradisca adlı hastane gemisine bindirildi. Yine aynı ayda İngilizlerin elinde bulunan 919 İtalyan esirler İzmir'de yapılması planlanan değişim için İskenderiye limanında bulunan Llandoverly Castle adlı gemiye bindirilmiş ve gemi İzmir'e doğru yola çıkmıştır. Gemiler 7 Nisan günü İzmir Limanı'na gelmişlerdir.²⁰.

ne de gazetelerin mezkûr tarihli haberlerinde yer almamaktadır.), 3. 21 Mart 1943 tarihinde 863 Alman ve İtalyan esirle 863 İngiliz esiri Mersin Limanında, 4. 18 Nisan 1943'te 1205 İtalyan ile 150 İngiliz İzmir Limanında, 5. 8 Mayıs 1943'te 1200 İtalyan ile 200 İngiliz esiri İzmir Limanında, 6. Son olarak 2 Haziran 1943'te 5'i General olmak üzere 2269 subay ve erden oluşan İtalyan esir kfilesıyla 455 İngiliz subay ve eri İzmir Limanı'nda mübadele edilecektir.

17 Mason, p. 125.

18 Vakit, 6 Nisan 1942, s. 1.

19 Yeni Asır, 5 Nisan 1942.

20 Mason, p. 125. Ayrıca, İzmir Valiliği'nin Hükümete sunduğu rapora göre, hastane gemilerine kılavuzluk etmek

Ulus gazetesinin manşetten verdiği habere göre İngiliz, İtalyan ağır yaralı esir mübadelesi İzmir'de 8 Nisan sabahı gerçekleşecektir²¹. Vapurlar İzmir Limanı'na geldikleri gün dışarıdan veya mensup oldukları konsolosluklardan gemilere kimse gitmemiştir. Yalnız heyet halinde Kor Komutanlıktan Kurmay Başkanı ve üç deniz subayı ve bunun müteakibinde Kızılay cemiyetinden bir heyet ile Uluslararası Kızıllaç Ankara Delegeşi Raymond Courvoisier²² gemilere gitmişler ve vaktin geç olması nedeniyle mübadelenin ertesi gün saat 7'de başlamasını kararlaştırmışlardır²³.

Mübadelenin gerçekleşeceği tarih olan 8 Nisan günü, İzmir'den mübadeleye dair bilgiler sunan AA muhabiri, mübadelenin sabah saat 00.7'de "ışık karartma olmadan" 129 İngiliz ile 919 İtalyan esirinin mübadele edilmesine başladığını aktarmaktadır. Esirlerin mübadele edilmesinde yetkili bulunan heyet²⁴ tam saat 7'de mübadelenin öncelikle yapılacağı İngiliz hastane gemisine çıkmış ve kendilerine burada Kızıllaç temsilcisi olarak bulunan ve Kahire'den gelen İsviçreli Dr. Vischer ile bir İngiliz doktoru katılmıştır²⁵. Esirleri nakletmek üzere ise Devlet Denizyollarının Bayraklı Vapuru, iki büyük sal, römorkörler ve motörler hazırlanmıştır²⁶.

Mübadele yapılırken İngiliz sıhhiye erleri, hepsinin göğsünde isim ve esaret numarası yazılı birer kart bulunan İtalyan esirlerini önce sıraya dizmiş, ardından esirlerin göğsündeki isim kartlarını kesmişler ve daha sonra isim kartı kesilen esirlerin isminin Dr. Vischer tarafından okunmasıyla esirler sırayla Bayraklı vapuruna binmişlerdir. İlk katilede Bayraklı vapuruna 400 İtalyan esir bindirilmiştir. Bayraklı vapurundan İtalyan hastane gemisine nakledilen esirler Duçe lehine sloganlar atarak ve faşist marşlar söyleyerek Gradisca'ya yaklaşırken, gemi içerisinde bulunan

---

üzere iki bahriye pilot deniz komutanlığına ait bir motörle Kösten Uzun Ada'ya gönderilmişlerdir. İtalyan hastane gemisi pilot İsmail kaptan ve İngiliz hastane gemisi de pilot Salih kaptanın bu gemilere binmesi ve kılavuzluk etmesi ile körfeze girerek kılla önüne ve açıkta bir diğerine 300 metre mesafe ile demirlemişlerdir: BCA 30-10-0-0/124-881-11, s. 2.

21 Ulus, 8 Nisan 1942, s. 1.

22 Uluslararası Kızıllaç Komitesi'nin Ankara delegeşi M. Courvoisier Türk Hükümetine davet edilerek harp esirleri ve yaralıları ile sivil enterneler hakkında düşman tarafların verdikleri malumatı toplayarak ilgili hükümlere bildirmek işleriyle vazifelidir. Uluslararası Kızıllaç Komitesinin Ankara'ya bir delege göndermesine Türk Hükümetinin kabul etmesiyle mezkûr delege Kızıllaç Cemiyeti ile teşriki mesai etmekle görevli olacaktır. Ayrıca delegenin Türkiye'de gerekli olan yardım ve iş birliğine en geniş ölçüde katılabilmesi için her türlü teşebbüsünü, talep ve temaslarını doğrudan Kızıllaç Başkanlığında yapması gerektiği kendisine bildirilmiştir. Aynı zamanda delege yukarıda zikredilen işlerden başka işlere memur edilmesi durumunda Uluslararası Kızıllaç komitesi ve delegeşi yine Kızıllaç Başkanlığına müracaat etmelidir. Zira Başkanlık kanalıyla gerekli hükümet kararının olması gerektiği kendisine iletilmiştir. BCA 30-10-0-0/179-235-22, s. 1.

23 BCA 30-10-0-0/124-881-11, s. 2.

24 Esirlerin mübadelesinde yetkili bulunan Türk ve yabancı yetkililer ise şu kimselerden oluşmaktadır: Esirleri taşıyan hastane gemilerini belirli bir noktadan alarak İzmir'e getiren ve yine belirli bir noktaya kadar uğurlamak üzere mübadele işini idare eden Garnizon Komutanı General Hakkı Akoğuz fiili tatbikatın sorumlusu İzmir Mayn Grubu Komutanı Yarbay Cevdet Ulutanrı, Yarbay Ulutanrı'nın riyasetinde Deniz Binbaşısı Refet Arnom, bir asker karargâhının subay yardımcısı (mülhak) Deniz Binbaşısı Bahattin Engin, Deniz Üsteğmenleri Mahmut Eraz ve Ekmel Kulen'den oluşan askeri heyetin yanı sıra uluslararası Kızıllaç'ın Ankara temsilcisi Dr. Courvoisier ve Kızıllaç İzmir merkezi üyelerinden ve aynı zamanda Kızıllaç temsilcilerine mihmandarlık yapan Dr. Bayan Saadet Kâğıtçılar ile AA'nın özel muhabiri de vardır. Ulus, 9 Nisan 1942, s. 3.

25 Ulus, 9 Nisan 1942, s. 3.

26 Cumhuriyet, 9 Nisan 1942, s. 1. Ayrıca Mason'ın verdiği bilgiye göre, esir transferi Uluslararası Kızıllaç delegelerinin Türk askeri yetkilileriyle yaptığı düzenlemeler kapsamında, iki gemiye demirlenen şamandıra (duba) yardımıyla limanın ortasında gerçekleşmiştir. Mason, p. 125.

İtalyanlar da “Duçe, Duçe, Mussolini, Mussolini,²⁷” naraları ile esirleri karşılamıştır. Gemide yer alan İngiliz esirleri ise bu durumu soğukkanlılıkla ve gülerek karşılamışlardır.

İkinci katilede, Bayraklı vapuruyla 175 İtalyan esir hastane gemisine nakledilmiş, böylece İtalyanların ikinci kafilesinin nakledilmesiyle İngilizlerin nakillerine geçilmiştir. 129 İngiliz, İtalyan hastane gemisinden Kızılhaç temsilcisi İsviçreli Dr. Adolph Peraut’un gözetiminde Bayraklı vapuruna binmişlerdir. Esirler İngiliz hastane gemisine yaklaşırken milli marşlarını söylemişler, gemideki İngilizler de bu esirleri “hurra” sesleriyle ve attıkları İngiliz sigaralarıyla karşılamışlardır.

İlk İngiliz esirlerinin naklinden sonra hepsi yaralı ve hasta olan 744 kişilik son İtalyan kafilesi Bayraklı vapuruyla taşınmıştır. Bu kimselerin içinde aklını kaybetmiş olanlar ile birçok malul ve sakatlar vardır. Bundan başka sıhhi durumu çok daha ağır olan 37 kimse de sandık içine konulmuş ve bu sandıklar vinçle büyük bir sala indirilmiştir. Muhabir bu olayı şöyle nakletmektedir:

“İngilizler bu sakatlara büyük bir şefkat gösteriyorlardı ve kendilerinin en ufak şekilde incinmesine meydan vermeyecek bir itina ile hareket ediyorlardı. Daha dün dünyanın hiçbir zaman görmediği savaş içinde birbirleriyle boğuşan bu adamların, Kızılhaç’ın ulvi himayesi altında yaptıkları bu müşfik yardım hakikaten göz yaşartacak bir manzara teşkil ediyordu.”

Son İtalyan esirlerin de İngiliz gemisinden indirilmesiyle, toplamda 1048 kişinin vatanlarına iadesi tam 5 saat 45 dakika içerisinde gerçekleştirilmiştir. Son İtalyan esirin İngiliz hastane gemisinden ayrılmasının ardından İzmir İngiliz Büyükelçisi ve eşi gemiyi ziyaret ederek çeşitli hediyeler dağıtmışlar, daha sonra ise 12.30’da Kızılay adına bir heyet her iki gemiyi de ziyaret ederek esirlere dağıtılmak üzere hazırlanan hediyeleri sunmuşlardır²⁸.

Yani 8 Nisan 1942 Çarşamba günü, belirlendiği gibi saat 7’de esirler mübadeleye başlanmış ve mübadele için tahsis edilen Bayraklı vapuruna nakledilen esirlerin mübadelesi saat 13’te sona ermiştir. İngiliz gemisi limandan ayrılırken üç defa düdük çalmak suretiyle şehri selamlamıştır²⁹. Hükümetin İzmir Valiliği’nden aldığı şifreli telgrafa göre, İngiliz hastane gemisi mübadelenin gerçekleştiği gün saat 15.30’da İzmir’den ayrılırken, İtalyan hastane gemisi 9 Nisan 1943 tarihinde Perşembe günü İzmir’i terk etmiştir³⁰. İzmir Valisi’nin raporuna göre, gemilerin limanda bulunduğu süre zarfında hiçbir hadise vuku bulmamış ve kalabalık bir halk kitlesi mübadeleyi kordonda sükûnet ve vakar ile izlemiştir. Vali halkın bu sükûnetini ve vakarını şöyle yorumlamıştır: “Bu mübadelenin yurdumuzda yapılması hüküme-

27 Mübadele esnasında İngiliz hastane gemisinden İtalyan hastane gemisine nakledilen İtalyan harp malulleri İtalyan gemisine yanaştıkları zaman, geminin güvertesine çıkan üç İtalyan, sırasıyla ellerine beyaz, kırmızı ve yeşil mendil geçirmek suretiyle İtalyan bayrağı şeklini verdikleri mendillerle hep bir ağıdan birçok defa “vivo duçe” diye bağırılmışlardır. BCA 30-10-0-0/124-881-11, s. 2.

28 Ulus, 9 Nisan 1942, s. 3; BCA 030-10/ 179-236-2.

29 BCA 30-10-0-0/124-881-11, s. 3.

30 BCA 30-10-0-0/124-881-11, s. 4.

timizin isabetli siyaseti hakkında halkımızın her zaman gösterdiği güven ve sevgiyi bir kere daha tecelli ettirmiştir³¹."

Başarı ile tamamlanan ilk esir mübadelesi üzerine Tasvir-i Efkâr gazetesinde günün yazısı çerçevesinde kaleme alınan başmakale İzmir'de vuku bulan bu gelişmeyi düşmanlar arasında gerçekleşen ilk dostluk hareketi biçiminde kamuoyuna sunmuştur. 2.5 senedir dünyanın birçok coğrafyasında çarpışan düşmanların ilk defa İzmir'de ve dolayısıyla sulhun ve şefkatin temsili olan Türk bayrağının gölgesi altında dostça selamlaşarak mübadele edilmelerini gazete son derece önemsemektedir. Aynı yazı, kanlı savaşın ilk insani hareketi biçiminde değerlendirdiği mübadelenin özellikle İzmir'de yapılmasından dolayı memnuniyetini de gizlememiştir. Nitekim yazar, harbe karışmayarak bitaraflığını muhafaza eden Türkiye'nin sularında gerçekleşen mübadeleyi, bütün muhariplere katkısı biçiminde sunmaktadır. Buradan hareketle gazete Türkiye'nin harp dışında kalmasını aslında bütün savaşan taraflara yaradığının altını çizmektedir.

"Fırtınalı bir denizin ortasında adeta cankurtaran simidi" vazifesi gören Türkiye'nin eskiden beridir yürürlükte olan harp maddesini tatbik ettiğini, birbirleriyle muharip olan iki ülkeyle de Türkiye'nin dost olduğuna dikkat çeken mezkûr gazete İngilizlerle dostluk antlaşması yapan Türkiye'nin İtalya ile de dostluk münasebetlerini sürdürmek niyetinde bulunduğunu öne çıkarmaktadır. Hatta yazar, hem siyasi hem de iktisadi menfaatleri gereğince Türkiye ile dost kalmasını, Akdeniz devleti olan İtalya'ya salık vermektedir. Ayrıca Türkiye'nin barıştan yana olduğuna dikkat çeken makale bu tür buluşmalara mümkün olduğunca fazla sahne olmayı candan arzulayan Türkiye'nin er veya geç dünya barışına sahne olmak ümidini daima koruduğunu belirtmektedir³².

Yine Tasvir-i Efkâr gazetesi, dünya barışına katkı sağlayan Türkiye'nin İzmir'de gerçekleştirdiği bu hadise ile bütün dünyayı kasıp kavuran harp karşısında tarafsız bir bölge olduğunu temin ettiği çıkarımında bulunmasının yanı sıra, İzmir'in sakin havasında gerçekleştirilen mübadelenin bir sulhu doğurması temennisinde bulunmaktan da geri durmamıştır³³. Esir değişimlerinin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesinin ardından mübadil İngiliz esirleri önce İskenderiye'ye ardından da Kahire'ye gönderilmiştir³⁴.

31 BCA 30-10-0-0/124-881-11, s. 3.

32 Tasvir-i Efkâr, 9 Nisan 1942, s. 1, 3.

33 Tasvir-i Efkâr, 11 Nisan 1942, s. 1.

34 Mason, İtalyan hastane gemisinde tedavileri mükemmel yapılan İngiliz esirlerinin Llandoverly Castle hastane gemisinde sıcak şekilde karşılandıklarını fakat 11 Nisan'da İskenderiye'ye ulaşan esirlerin bu kez daha resmi bir karşılama olduğundan bahsetmektedir. Ardından hastane trenine nakledilen İngiliz mübadiller Kahire'ye taşınmış ve engelli Yeni Zelandalılar Yeni Zelanda hastanesine, himayeli personel de uygun kamplara ulaştırılmıştır. Tren yolculuğu esnasında İngiliz Kadınları Kızılhaç'ı mübadillerin konforlarını sağlarken, istihbarat memurları da bu mübadilleri sorgulamıştır. Böylece ilk kez İtalyan ellerinde esir olmuş olan adamlar Müttefik dünyasına, savaş esir kamplarının ve İtalya'daki kampların sansürlü genel bir resmini sunmuşlardır. Mason, p. 125-126.

2) 21 Mart 1943 Mersin Limanı: 2. Esir Mübadelesi

Türkiye sularında yapılan ikinci esir değişimi Mersin Limanı'nda cereyan etmiştir. Burada yapılan esir mübadelesini Kızılhaç organize ederek, yürütmüştür³⁵. Mersin Limanı'nda 21 Mart'ta gerçekleştirilen ikinci esir değişimi için bölgeye gelen hastane gemilerinden Bari'den hareket eden İtalyan gemisinde 833 İngiliz esiri, Cidde'den hareket eden İngiliz vapurunda ise 833'i İtalyan, 25'i Alman olmak üzere toplam 863 Mihver esiri olduğunu Akşam gazetesinin hususi muhabiri kaydetmektedir³⁶.

Nitekim bu mevzuda, İngiliz Parlamentosu'nda görev yapan Mr. Thorne'in Almanya ve İtalya'nın elinde bulunan Kraliyet Donanması savaş esirlerinin değiş tokuşu için yapılan düzenlemelerde en uzun süre mahkûm kalanların bir önceliğinin olup olmadığını sormasını üzerine Dışişleri Bakan Yardımcısı Mr. Law söz alarak birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Bu konuda Mr. Law, Mr. Thorne'nin tekrarlanması muhtemel olmayan bütünüyle istisnai durumlar dışında ortaya çıkan durumlara değindiğini çünkü bu bölgede bundan başka herhangi bir değişim olasılığı olmadığını söylemiştir. Soru üzerine açıklamalarına devam eden Mr. Law, 1942 yılında Kral İbn Suud'un Türk Hükümeti'nden, İngiliz ve İtalyan hükümetine aracılık etmesini istediğini belirtmektedir. Daha sonra ise Cidde'de hapsedilen 800 İtalyan denizcinin ve az sayıda sivilin değişimi ile İtalyanların elinde bulunan İngiliz deniz savaş esirlerinin karşılıklı değişiminin sağlanmasına karar verildiğini ve bununla ilgili İngiltere'nin Cidde'den ulaşım sağlamayı kabul ettiğini söylemiştir. Ancak o zamanlar İtalyanlar elindeki toplam İngiliz deniz personelinin Cidde'deki İtalyan deniz mültecilerinin sayısından daha az olduğunun anlaşıldığını fakat esaretin uzunluğuna dair bir mesele ele alınmadığını aktaran Law, özellikle daha fazla İngiliz deniz personelinin İtalyanlar tarafından ele geçirilmesi durumunda, anlaşmaya varmayı sağlayacak gecikme riski olmaması adına yeni koşullar yaratmanın tavsiye edilemediği bir dönemde, anlaşmayı kolaylaştırmak için yaklaşık 40 İtalyan ve daha az sayıda Alman sivilin, ayrıca çoğunlukla İngiliz sayısına eşdeğer olan deniz tüccarlarının değiştirilmesine karar verildiğine değinmiştir³⁷. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yayınladığı bildirmede, değişimin Mersin'de Türk Hükümetinin aracılığı ile yapılacağını ancak İngiliz esirlerin bir Mısır limanına gelmeden mübadelenin tamamlanmış sayılmayacağını belirtmiştir. Yine bakanlığın verdiği bilgiye göre, bu değişim geçen yıl İzmir'de yapılan değişimin ardından İngiltere ile İtalya arasındaki ikinci esir değişimi olacaktır ve bu münasebetle yapılan görüşmeler İsviçre hükümetinin arabuluculuğunda cereyan etmektedir³⁸.

İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı Mr. Law'ın açıklamalarından anlaşılacağı üzere Kral İbn Suud muharip ülkelerin esir değişimi için Türkiye'nin aracılık etmesini istemiş ve bunun üzerine ikinci esir değişimi Mersin Limanı'nda gerçekleşmiştir. Mübadeleye Deniz Harp Okulu Komutanı Kurmay Yarbay Asım Sınık, Kızılay Genel

35 Keser, s. 583.

36 Akşam, 21 Mart 1943, s. 1.

37 HC Deb 24 March 1943 vol 387 cc 1600-2.

38 <http://www3.sympatico.ca/tilleyfarm/esir1.htm>. (İGT: 09.10.2018)

Müdürü Dr. Remzi Gönenç nezaret etmiş ve her iki gemide de deniz subaylarından ve Kızılay temsilcilerinden teşekkül heyetler hazır bulunmuşlardır. Ayrıca deniz üzerinde de kontrol ve irtibat devriyeleri dolaşmıştır³⁹.

AA'nın Mersin'den bildiren muhabirine göre, ilk mübadilleri subaylar oluşturmuş ve esirlerin birbirine yakın gemilere muvasalatlarında heyecanlı sahneler yaşanmıştır. Mübadele düzenli biçimde devam etmiş ve 863 esir kendi bayrakları altına geçmiştir. AA muhabirine beyanatta bulunan İngiliz, İtalyan ve Alman esirleri tekrar harbe iştirak etme fırsatı yakaladıklarından ötürü gayet memnun ve sevinçlidirler. Özellikle İtalyan esirleri İtalya'nın "hayat memat" harbi yapmakta olduğunun altını çizmiştir⁴⁰.

Bu süreçte gazetecilerin esirlerle görüşmelerine mübadeleden önce izin verilmiştir. Akşam'ın hususi muhabiri Kızıldeniz'deki İtalyan Filosu Başkomutanı Kaptan Andra Gasparini ile görüşme fırsatı yakalamış ve kaptan muhabire, harp esiri olmadıklarını, sadece 3 Nisan 1941'den itibaren gözaltına alınmış bulduklarını netice itibarıyla da İngilizlerin kendilerine iyi muamele eylemiş bulduklarını aktarmıştır.⁴¹

AA muhabiri de öğle yemeğinden hemen önce İtalyan hastane gemisinde bulunan Albay Walter Norman'la görüşmüştür. Albay, Türk Hükümetinin koruyuculuğu sayesinde esaretten kurtulduklarını ve böylece tekrar vatan hizmetine dönme imkânına sahip olmaları münasebetiyle gerek resmi Türk makamlarına ve gerek Kızılay'a hep minnettar bulunacağını aktarmıştır.

İngiliz Deniz Erbaşı Harby de AA muhabirine durumdan çok memnun bulunduğunu aktararak dost memlekette ve İngiliz bayrağının altında bulunduğu için rahat nefes almak imkânına kavuştuğunu söylemiştir⁴².

Mübadelelerin gerçekleştiği 21 Mart günü Londra radyosu ise saat 12.30 da yaptığı Türkçe neşriyatında öncelikle Türk-İngiliz dostluğu hakkında neşriyat yapmış ardından ise Türk-İngiliz dostluğunu pekiştirmek maksadıyla Türk ve İngiliz milli marşlarını yayında çalmıştır⁴³.

Kızılay'ın işbirliği ile başarılı bir biçimde gerçekleşen mübadele akşam saat 18'de tamamlanmıştır. Kızılay'ın idaresinde yapılan mübadele düzen içerisinde gerçekleşmiştir. İtalyan gemisinde hastalanarak ölen bir İngiliz esirin cesedi de İngilizlere teslim olmuştur. Bu ceset karasularımızın dışında merasimle denize atılacaktır⁴⁴.

Böylece mübadele edilenlerin sayısı: Enterne edilmiş 25 İngiliz bahriyelisi ile 42

39 Tan, 22 Mart 1943, s. 1.

40 "Kendi bayrakları altına geçen esirlerin heyecanlı tezahüratları", İkdam, 21 Mart 1943, s. 1

41 "Esir mübadelesi", Akşam, 21 Mart 1943.

42 Tan, 22 Mart 1943, s. 2.

43 "Kendi bayrakları altına geçen esirlerin heyecanlı tezahüratları", İkdam, 21 Mart 1943, s. 1.

44 İkdam, 22 Mart 1943, s. 1.

subay, 106 gönüllü 640 tayfa, 19 ticaret gemisi mensubu 807 İngiliz bahriyesi mensubu ve 31 sivil ile enterne edilmiş 25 Alman ile 42 si subay 106'sı gönüllü 640 tayfa olmak üzere 788 İtalyan bahriyelisi ve 50 sivil İtalyan'dan ibarettir⁴⁵.

Mübadele bittikten sonra AA muhabiri ile konuşan Talma süvarisi kaptan Macdonald: "Mübadele muvaffakiyetle bitti. Bu mühim işi esasında hazırlayan Türk hükümetinin tatbikatta gösterdiği kolaylık şükran hislerimizi son haddine çıkarmıştır. Burada Türk hükümetinin aldığı rolün ehemmiyetini anlamak için iki taraftan iki bine yakın insanın hürriyetine kavuştuğunu düşünmek kâfidir." açıklamalarında bulunurken, Gradisca'nın kumandanı Albay Galeone de: "Türk hükümeti mübadele esaslarının hazırlanmasında olduğu gibi işin tatbikinde de büyük bir muvaffakiyet göstermiştir. Tek sözüm minnettar olduğumuzdur⁴⁶." Görüldüğü üzere mübadele edilen esirler Türklere ve Kızılay'a bu insani hizmetinden dolayı son derece müteşekkir⁴⁷. Ayrıca değişimin 21 Mart'ta Mersin Limanı'nda tamamlandığını teyit etmekten memnuniyet duyan İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı Mr. Law Avam Kamarası'nda bu konuda verdikleri değerli yardımlar için Türk Hükümetine teşekkür etmiştir⁴⁸.

3) 18 Nisan 1943 İzmir Limanı: 3. Esir Mübadelesi

1943 yılının Nisan ayında İtalyan ve İngiliz makamları yeniden esir değişimini kabul ettiler⁴⁹. Türkiye sularında üçüncü defa olmak üzere İngiliz-İtalyan esirleri 18 Nisan 1943'te İzmir'de ikinci kez mübadele edilmiştir. Üçüncü kez gerçekleştirilen bu mübadele, Ulus muhabirinin nazarında: "ihtirasın büyük insanlık duygularını alt ettiği harp yılları içinde mesut barış politikalarından biridir." Çünkü İngilizlere ve İtalyanlara ait iki adet hastane gemisinde büyük insanlık duygusunun sembollerini yani Kızılhaç ve Kızılay işaretini kollarında taşıyan memurlar görev yapmaktadır⁵⁰. İzmir Limanı'na yanaşan bu gemiler içlerinde İtalyan esirlerini taşıyan Talamba ve Tairea⁵¹ adındaki iki İngiliz hastane gemisiyle, yine içlerinde İngiliz esirlerini taşıyan Gradisca ve Arjantina adındaki iki İtalyan hastane gemisidir⁵². *İtalyan esirlerini getiren* Tairea ve Talamba İngiliz hastane gemileri 17 Nisan cumartesi gününü Pazar gününe bağlayan gece Uzun Ada önlerine gelerek demirlemişlerdir. İtalyan vapurları da sabaha karşı aynı mevkiye varmışlardır. Gece limandan bir deniz subayının idaresinde hareket eden kılavuzlar gemilerde vazife almışlardır. Dört gemi saat 7.30'da demirledikleri yerden kalkarak önde Tairea arkasından Talamba sonra Gradisca ve en sonra Arjantina⁵³ olmak üzere bir dizi halinde tam saat 9.30'da

45 Tan, 22 Mart 1943, s. 2.

46 Vakit, 22 Mart 1943, s. 4.

47 Son Telgraf, 22 Mart 1943, s. 1.

48 HC Deb 24 March 1943 vol 387 c 1602.

49 Mason, p. 227.

50 Ulus, 18 Nisan 1943, s. 1.

51 Talamba ve Tairea gemileri: Tonaj bakımından yekdiğerinin aynı olan bu gemilere İngiliz donanmasında ikiz hemşireler denilmektedir. Tan, 19 Nisan 1943, s. 1.

52 İkdam, 19 Nisan 1943, s. 2.

53 Bu gemi askeri hizmette kullanılan kamuflajlı bir posta vapurudur. Geminin Kızılhaç'ın hizmetinde çalıştığını

limana girmişlerdir. Gemiler, Konak iskelesi karşısında kıyıya pek yakın olarak birbirlerine üçer gomina aralıklarla demirlemişlerdir⁵⁴.

İngiliz gemilerindeki İtalyan esirlerin çoğunu, kol ve bacaklarından mahrum kalan sakatlar oluşturmaktadır. Akşam gazetesi muhabirinin öğrendiğine göre, İtalyan Gradisca vapurundaki İngiliz esirleri Bari'den alınmıştır. İtalyan esirlerinin çoğu da Orta Doğu muharebelerinde esir düşmüştür. Bunlar Orta Doğu ve Uzak Doğu'da bulunan İngiliz kamplarından getirilmiştir. Ayrıca İngiliz hastane gemisinin mürettebatı tamamen Hintli sıhiye askerlerinden oluşmaktadır⁵⁵.

İngiliz gemilerindeki İtalyan esirlerinin mevcudu 1.212'dir. Bunlar içerisinde 248 subay ve 958 gedikli erbaş ve er olup 6 doktor bulunmaktadır. İngiliz esirleri de 4'ü İngiliz esiri, 3'ü halis İngiliz biri Amerikalı pilot olmak üzere 2 subay ve 3'ü er olmak üzere 5'te de Gaulle'ci (Degolcü) Fransız ile çoğunluğu Avustralyalı yay ni Yeni Zelendalı, Hintli ve diğer müstemlekeler halkından olmak üzere 350 kişidir. Bunlar yarı yarıya İngiliz hastane gemilerine yerleştirilmiştir.

İçlerinde 307 akıl hastasının bulunduğu İtalyan esirlerinin 350'si Arjantina, 862'si de Gradisca hastane gemisine yerleştirilmiştir⁵⁶. Özellikle Kızılay heyeti İngiliz hastane gemisinde 307 akıl hastası için sıhi bir müdahale ve tedbire lüzum olup olmadığını sormuş, İngiliz hastane gemisi başhekimini de lüzum olmadığı cevabını vermiştir⁵⁷.

Esirler arasında en yüksek rütbeli subay albaydır. Maluller arasında ayaksız, kolsuz pek çok subay ve er ile beş tane kör ve birçok verem hastası vardır. Akıl hastaları bu mübadelenin en ağır yükünü oluşturmaktadır. Ancak mübadele hiçbir arıza ve sekteye uğramaksızın devam etmiştir⁵⁸.

İtalyan esirleriyle görüşmek isteyen Tan hususi muhabirine İtalyan esirleri bir şey söylemek istememişlerdir. Sadece Binbaşı doktor esaret halinde söylenecek bir söz olmadığını ancak İngilizlerin kendilerine iyi baktıklarını aktarmıştır. Bunun dışında sadece de Gaulle'ci (degolcü) Fransızlar konuşmuş ve Parisli olan esir 21 yaşından beri harp ettiğini Bir Hakeim'de esir düştüğünü söylemiş ancak yanında bulunan İngilizlerin ısrarına rağmen ismini vermemiştir⁵⁹.

---

göstermek üzere bordasına beyaz harflerle "Protected" kelimesi yazılmıştır. Ulus, 19 Nisan 1943, s. 3.

54 Yeni Asır, 19 Nisan 1943.

55 Akşam, 19 Nisan 1943, s. 2.

56 Tan, 20 Nisan 1943, s. 1-2.

57 Akşam, 19 Nisan 1943, s. 2.

58 Tasvir-i Efkâr, 19 Nisan 1943, s. 1. Akıl hastaları bu mübadelenin en ağır yükünü oluşturmalarına rağmen, mübadele hiçbir arıza ve sekteye uğramaksızın devam etmiştir. Kızılay temsilcileri, Kızılhaç delegeleri, Türk İngiliz ve İtalyan subay ve erlerinin büyük yardımları ile harp kurbanları en az zahmetle yurtlarına dönmüşlerdir. Mübadelenin sonuna doğru İngiliz ve Amerikan konsolosları ile kolonilerinden birçok kimseler İngiliz gemilerini ve İtalyan konsolosu ile İstanbul ve İzmir'deki faşist teşkilatı başkanları İtalyan gemilerini ziyaret ederek esirlere hediyeler dağıtmışlar ve onların hatırlarını sormuşlardır. Vatan, 20 Nisan 1943, s. 2.

59 Tan, 20 Nisan 1943, s. 1, 2.

Esir gemilerini dolaşan İkdâm gazetesinin muhabiri Talamba'ya vardığında İtalyan esirlerin birçoğunun güneşlenmekte olduğunu ve Tairea da ise özellikle Libya'dan ve El Alameyn'den alınmış esirlerin bulunduğunu aktarmaktadır. Bu esirler arasında asabi hastalığa tutulmuş olanlardan altısı ağırdır ve bunlara mübadele esnasında sakın kalmaları için gemide uyuşturucu iğne yapılmıştır. Bordasında boydan boya İngilizce Protected (Himayede) kelimesi yazılı olan Arjantina'da hummalı bir faaliyet olduğunu aktaran mezkûr gazetenin muhabiri, hemen hemen bomboş olan bu gemiye birazdan 600 İtalyan yerleştirilecek İtalyan esirler için ranzalar yapılarak yataklar hazırlandığını aktarmaktadır⁶⁰.

Tasvir-i Efkâr muhabiri Kandemir ise karaya çıkan bir İngiliz deniz subayına duygularını sorduğunda, subay dönerek yan yana denecek kadar yakın duran gemileri göstermiş ve:

“Bir rüyaya benzemiyor mu? Evet, milyonlarca ve milyonlarca insan için şu manzara bugün hatta bir rüyada görülse bile inanılmayacak bir şeydir. 10 mil ötede birbirleriyle dövüşen insanlar burada yan yana ve sükûn içindedirler. Temiz suları böyle bir hadiseye sahne olan siz Türkler, muharip beşeriyete şu anda rüyasında bile göremeyeceği bir sevinci hakikat yapmış olmakla sonsuza dek öğünebilirsiniz. Biz de böyle bir milletin dostu ve müttefiki olmakla duyduğumuz gururu asla gizlemeyiz.” demiştir.

Yine bir İtalyan subayı da: “ Ne bahtiyarsınız ki, sulh ve huzur içinde yaşıyorsunuz. Bu göğü berrak, suyu sakın, insanları şen toprağa ayak basarken üç yıl evvelki müreffeh ve mesut dünyayı yeniden bulmuş gibi oluyor ve gözlerime inanamıyorum.” diyerek hem Türkiye'ye minnettarlığını hem de barışa özleminin aktarmıştır.⁶¹.

İş bu mübadeleye 19 Nisan sabahı saat 7'de başlanmıştır. Bu nedenle mübadele işinde kullanılacak Efes vapuru ile birkaç şat, römorkörler ve istimbotlar, Kızılay'ın hizmetinde, misafir vapurların yanında vazife almışlardır. Mübadeleyi fiilen idare edecek olan Kızılay erkânı Heyet Başkanı Dr. Remzi Gönençle beraber mübadelenin başlayacağı İngiliz Tairea vapuruna gitmişler, ardından da ilk İtalyan esir kafilesi İngiliz gemisinden ayrılarak şatlara bindirilmiştir. Bu esirlerin omuzlarında birer pusula üzerinde İngilizce “Fit to walk” -“yürümeğe muktedirim” kelimelerinin okunmakta olduğunu aktaran Yeni Asır muhabiri, mübadele sürecine dair şunları aktarmaktadır: “Gemi başhekimi mikrofona esir isimlerini okuyor ve bunlara ait kartları karşısındakine veriyordu. Bu surette muameleleri tamamlanan esir şata ayrılıyordu. Yardıma muhtaç olanlar hemşirelerin veya yardımcılarının himayeleri ile Efes vapurunda birer mevkiye yerleştiriliyordu. Ağır yaralılar ise içine kauçuk yataklar yerleştirilmiş sedyelerle şata bindiriliyordu. Bu surette iki İngiliz hastane gemisinde mevcut hasta, sağlam ve sakat 350 İtalyan Arjantin gemisine nakledildiler⁶²”. Gemiye yanaşan şatlara bir taraftan da esirlerin eşyaları çıkarılmaktadır. Anlaşılacağı üzere öncelikle İtalyan esirleri İngiliz gemilerinden alınarak İtalyan

60 İkdâm, 19 Nisan 1943, s. 2.

61 Tasvir-i Efkâr, 19 Nisan 1943, s. 1, 3.

62 Yeni Asır, 20 Nisan 1943, Vakıf, 20 Nisan 1943, s. 1, 4.

hastane gemilerine nakledilmişlerdir⁶³.

İlk esir kafileleri gemilerin merdivenlerinden inerek şatlara, oradan da kendilerini, kendi gemilerine götürecek olan deniz yollarının körfez vapurlarından olan Efes'e geçmişlerdir. İngiliz gemilerinden Efes'e ilk geçen İtalyan iki sene önce Sidi Barrani'de esir düşen Yüzbaşı Bizesti olmuştur. Efes'e ayak basan Yüzbaşı vapurun direğinde dalgalanan Türk bayrağına doğru elini uzatarak: "ey mesut ve asil insanların bayrağı selam sana" diyerek hızlı adımlarla Efes'e girmiştir.

Kızılay heyeti İzmir'deki İtalyan ve İngiliz gemilerindeki esirlere fındık içi, şekerleme ve sigara hediye etmiştir⁶⁴. İtalyan ve İngiliz hastane gemilerindeki hemşireler ve doktorlar karaya çıkararak şehri gezmişlerdir. Hasta bakıcılar ve doktorlar da şehirde birçok dükkânlara giderek alışveriş yapmışlardır. Akşam muhabiri bir dükkândan çıkmakta olan Gradisca İtalyan gemisinin başhemşiresi ile konuşma fırsatı yakalamış ve hemşire kendisine: " çok şükür ki güzel ve mamur bir şehir gördüm. Hava güzel, tabiat güzel, burada her şey güzel." demiştir.

Bir İtalyan doktoru da "bahtiyar bir memleket hangi memlekettir diye sorarlarsa en başta Türkiye'yi göstermek doğru olur. Sakat esirlerin mübadelesine vasıta olmakla muhariplere büyük ve unutulmaz bir iyilik yapmış oluyorsunuz" demiştir⁶⁵. Bu durumdan hareketle Son Telgraf gazetesinin hususi muhabiri, kendi gemilerine geçen hasta ve yaralı esirlerin hayata yeniden doğmuş gibi mutlu olduklarını kamuoyuna aktarmıştır⁶⁶.

Esir mübadelesiyle ilgili olarak Tasvir-i Efkâr gazetesinin muhabiri Kandemir, mübadele ile ilgili en canlı intibasını kamuoyuna şu şekilde nakletmiştir:

"Gradisca'ya götürülmek üzere İngiliz gemisindeki İtalyan ağır yaralıları Kızılay tarafından hazırlanan sedyelere upuzun yatırılarak geminin vinci ucundaki dibi lastik kenarları çadır bezli yatakta ağır ağır şata indirilirken yanlarında sadece Kızılaylı Mehmetçikler vardır. Yaralıları nakleden şatlarda kolları Kızılaylı Mehmetçiklerimizden başka kimde yoktu. Bu ağır yaralıları, esaretten hürriyete götüren tek şefkatli vasıta onlardı, sedyedekilere yıllarca hasreti çekilen bir sevgili gibi bin ihtimamla sarılıyorlardı. Türk eri yaralı kardeşine de bundan fazla şefkat gösteremezdi⁶⁷."

Özellikle kolları ve bacakları kopmuş insan manzarasından etkilenen Kandemir,

63 Akşam, 19 Nisan 1943, s. 1.

64 11 Nisan 1943 tarihli baskısında Yeni Asır gazetesi, Kızılay Cemiyeti'nin her iki tarafın hastane gemilerine üçer tercüman vereceğini, İngiliz ve İtalyan esirlerine kuru üzüm paketleri ve sigara ikram edeceğini kamuoyuna Kızılay'ın hazırlıkları etrafında aktarmıştır. Bu hazırlıklar etrafında 1.000 paket Serkl Doryan sığarası ve 5.000 kilo üzüm hazırlanmıştır.

65 Akşam, 19 Nisan 1943, s. 1.

66 Son Telgraf, 19 Nisan 1943, s. 1.

67 Tasvir-i Efkâr, 20 Nisan 1943, s. 1. Vakit gazetesinin hususi muhabiri de aynı konuda şunları aktarmaktadır: "Her gemide Kızılay'ın bir mümessili, bir irtibat subayı ve emniyet memurları bulunuyordu. Ağır yaralıları nakleden şatlarda bir başçavuşun idaresinde birer sıhhiye çantası ile 18 sıhhiye erinden oluşan Türk müfrezeleri, hastaları büyük bir özenle ve şefkatle taşıyıp, yerleştiriyorlardı. Vakit, 20 Nisan 1943, s. 4.

bu insani dram karşısında İzmir'e ayak bastığında kapanıp yurdunun toprağını doya doya öpmek istemiştir⁶⁸.

AA'nın Londra'dan edindiği bilgiye göre, Türkiye hükümeti, İngiliz ve İtalyan harp esirlerinin teatisini bir kere daha mümkün kıldığı için Britanya'nın her tarafından, her sınıf halk tarafından minnettarlıkla karşılanmıştır. Ayrıca bütün İngiliz gazeteleri Türk Kızılay'ının nezaretinde olarak İzmir'de gerçekleşen mübadeleye büyük yer ayırmıştır⁶⁹. Netice itibarıyla başarılı bir biçimde ve Uluslararası Kızılhaç Cemiyeti delegelerinin gözetiminde⁷⁰ 19 Nisan'da gerçekleştirilen mezkûr mübadelelerin⁷¹ ardından bir diğer esir değişimi Mayıs 1943'te gerçekleşecektir.

4) 8 Mayıs 1943 İzmir Limanı: 4. Esir Mübadelesi

İzmir Limanı'nda üçüncü, Türkiye sularında dördüncü kez gerçekleşen esir değişiminde yine İngiliz ve İtalyan esirleri mübadele edilmiştir. Üçüncü esir mübadelesi için İngiliz Talamba, Tairea, ve Cap St. Jacques gemileri körfeze girmek için muayyen bir saatten evvel Uzun Ada'ya vardıkları için mevki komutanlığınca kılavuzla limana girmelerine müsaade edilmiştir. Böylece İngiliz gemileri tam saat 21'de dolma iskelesi karşısında demirlemişlerdir. İtalyan Arjantina, Gradisca ve Citta di Tunisi vapurları ise aynı gün akşam geç vakit Ada önüne gelmiş, demirlemiş ve geceyi orada geçirmişlerdir⁷².

İtalyan gemileriyle gelen İngiliz esirlerinin tam sayısı şudur: En büyük rütbelisi bir yarbay olmak üzere 100'ü esir ve 300'ü himayeli erkân olarak 400 İngiliz subay ve eri⁷³. Mübadeledeki İngiliz esirleri Kuzey İtalya'daki kamplardan getirilmiştir ve Bari'den vapura bindirilmişlerdir. Aralarında Hint ve Yeni Zelandalılar da vardır. İngiliz esirlerin en yüksek rütbelisi 4 yarbay doktordur⁷⁴. İngiliz gemileriyle gelen İtalyanların sayısı ise 4'ü general ve diğerleri muhtelif rütbelerde subay ve er olarak 400 esir ve 2.012 himayeli subay ve erdir⁷⁵.

Tasvir-i Efkâr muhabiri Kandemir, İzmir'e gelen İngiliz ve İtalyan hastane va-

68 Tasvir-i Efkâr, 20 Nisan 1943, s. 2.

69 İkdâm, 19 Nisan 1943, s. 1.

70 Uluslararası Kızılhaç Türkiye delegesi Courvoisier ile İngiliz hastane gemileriyle gelen Kızılhaç heyetine başkanlık eden Albay Bon ve İtalyan gemileriyle gelen Doktor Barbey ve muavinleri Benetta ve Proçetyan Kızılay'a azami gayretle yardım ettiler. Vakit, 20 Nisan 1943, s. 4.

71 İngiliz hastane gemileri Talamba ve Tairea evlerine geri dönecek mübadilleri önce İskenderiye'ye ardından Kızılhaç'ın her türlü rahatlıklarını sağladığı trenlerle Kahire Limanı'na götürdü. Birleşik Krallık partisi trenle Lizbon'a gitti ve burada İngiliz hastane gemisi Newfoundland'a binerek 23 Nisan'da İngiltere'ye ulaştı. 300 İngiliz hasta ve yaralıları arasında yer alan 130 kadar himayeli personel içinde de eski kıdemli bir papaz ile Birleşik Krallık'ta akrabası bulunan 14 Yeni Zelandalı vardır. Mason, p. 227. 1211 ağır yaralı İtalyan harp esirlerini getiren iki hastane gemisi de 25 Nisan'da Bari'ye ulaşmıştır. Ulus, 27 Nisan 1943, s. 1.

72 Anadolu, 8 Mayıs 1943. Dün gelen İngiliz vapurlarından sonra bu sabah (8 Mayıs) İtalyan gemileri de limana girmiştir. Mübadele yarın sabah saat 7'de başlayacak ve akşama kadar bitirilecektir. Pazartesi sabah saat 6 ile 8 arasında vapurlar limanımızı terk edeceklerdir. Cumhuriyet, 9 Mayıs 1943.

73 İkdâm, 9 Mayıs 1943, s. 2.

74 Akşam, 8 Mayıs 1943, s. 1.

75 İkdâm, 9 Mayıs 1943, s. 2.

purlarında bu defaki merasimin çok heyecanlı olduğuna dikkat çekmektedir. Nitekim Kurmay Yarbay Hilmi'nin Cumhuriyet ordusu Genel Kurmay Başkanlığı adına "hoş geldiniz" hitabına karşın İtalyan esirlerin en rütbelisi Ordu Komutanı General Gallina Sebastiyani aylar süren bahtsız hayat sonunda Türk sularında Türk bayrağının gölgesinde hürriyete kavuşacakları anda hürriyet kadar saadet veren iltifata nail olmaktan duygulanmış ve titreyen sesiyle: "bir esire bile kucak açacak, iltifat edecek kadar büyük insanlarsınız. Şu anda bütün acılarımı unuttum değerini tamamıyla takdir ettiğim bu eşsiz nezaket ve iltifatın ömrümün sonuna kadar minnettari kalacağım. Yurduma döner dönmez bu kahramanlara yakışan asil hareketi hükümetime bildirmek ilk işim olacaktır." dedi. Gradisca'daki İngiliz esirlerinin en büyük rütbelisi Albay Sinclair⁷⁶ ile en genç yaralı asker de mazhar oldukları iltifattan sonra son derece etkilenmişler ve Türk heyetini tekrar selamlamışlardır⁷⁷.

Ziyaretlerin ardından İngiliz ve İtalyan esirlerin mübadelesine 9 Mayıs sabahı saat 7'de başlanmıştır. Esirler isimleri okunarak önce Efes vapuruna alınmış daha sonra ise gruplar halinde kendi vapurlarına götürülmüşlerdir. Öncelikle dört İtalyan generaliyle yüksek rütbeli diğer esirler alınarak Gradisca İtalyan vapuruna götürülmüştür. Ardından diğer esirlerin nakli devam etmiştir⁷⁸. Son Posta'nın hususi muhabirine göre, her dört General düşünceli ve yeniden savaşımaya azimlidir. Muhabirin edindiği bilgi mucibince gerek esaret hayatında buldukları kampta ve gerek hastane gemilerinde İtalyan generallerine karşı İngilizlerin gösterdikleri alaka ve ihtimam büyüktür. Generaller esaret hayatında buldukları müddetçe bazen kendilerine Londra radyosunun neşriyatı dinletilmiş bazen de İngiliz gazeteleri verilmiştir⁷⁹.

Mübadelede her an gemileri dolaşan Dr. Remzi Gönenç ve ekibinin gayreti sayesinde mübadele çok seri bir biçimde devam etmiştir. Nitekim saat henüz 10.20'de Talamba gemisindeki 600'ü aşkın İtalyan tamamen tahliye edilmiş, Tairea da öğle vakti tahliye işini bitirmiştir. Son İngiliz hastane gemisi olan Cap St. Jacques de içindeki İtalyanları tevdi edilmek üzere Efes vapuruna nakletmiştir. Bu defaki mübadelenin bu kadar intizam ve süratle cereyanında bir başçavuş idaresinde ağır yaralıların nakline yardım eden Türk askeri sıhhiye ekibinin büyük gayretini belirten Ulus gazetesi, Türk erlerinin vatanları uğrunda sakat kalan bu askerleri adeta kardeş gibi kucaklayarak, dikkatli bir biçimde şefkatle taşıdıklarına dikkat çekmektedir. Gazete dikkate çeken noktayı şu şekilde dile getirmektedir: "Dün birbirleriyle boğuşan bu iki ordunun sıhhiye erleri düşman yaralılarına kendi yaralıları kadar şefkat ve özen gösteriyorlar. Kızılay'ın ulvi himayesi mesut Türk sularında muhasım-

76 İtalyan esirlerini telaşa düşüren Tunus zaferi Albay için ufak bir olaydır. Bu konuda Albay Sinkler: "Zafer bizimdir ve bu harp bir daha tekerrür etmeyecek şekilde bitirilecektir. İtalyan gemisinde bulunduğumuz sırada, Tunus zaferinden dolayı bizi tebrik edenler oldu. Fakat sulh için daha birçok zaferler lazımdır." dedi. Akşam, 10 Mayıs 1943, s. 1.

77 "Binlerce Harp Esiri Bugün Türk Bayrağının Gölgesinde Hürriyetlerine Kavuşacaklar", Tasvir-i Efkâr, 9 Mayıs 1943, s. 1, 3.

78 Akşam, 8 Mayıs 1943, s. 1.

79 Son Posta, 9 Mayıs 1943, s. 3.

ların düşmanlık duygusunu sanki örtmüştü ve kapatmıştı⁸⁰."

Bu esnada yüksek rütbeli bir İtalyan esiri ile konuşan Akşam muhabiri, Türk hükümetinin ve Kızılay'ın mübadeleye vasıta olduğunu duyunca esirin çok sevindiğini ve bu iyiliği hayatı boyunca unutmayacağını, aktarmaktadır. Gemideki esirlerin naklettiklerine göre İngiliz ve İtalyan neşriyatının esirler tarafından dinlenmesine izin verilmiştir. Böylece İtalyan esirleri Tunus ve Bizerte'nin düştüğünü radyodan öğe renişlerdir⁸¹.

Akşam'ın hususi muhabiri, İtalyan esirlerinin getiren İngiliz hastane gemilerindeki idarecilerin Bizerte ve Tunus hezimetinden dolayı İtalyan esirlerinin son derece üzgün olduklarını, hatta artık Mihver'in harbe devam etmesinde bir lüzum olmayacağı yorumunda dahi bulduklarını aktarmaktadır. Buradan hareketle bir İtalyan Yüzbaşı: "Tunus harbi ile her şey bitti demektir. Madem Tunus harbini kaybettik, artık boşuna savaşıyoruz. Başka söze gerek yoktur." sözleriyle adeta birçok esirin hisselerine tercüman olmuştur. Bunun dışında esirler arasında dört generalin bulunduğunu aktaran muhabir, bunların resimlerini almak istemiş ancak generaler kabul etmeyince resimleri izinsiz şekilde çekilmiştir. Fotoğraf çekilmemek şartı ile muhabirle konuşan İtalyan Generali Gallina: "Ben askerim. Vatan her şeyin üstündedir. Vazifelerimizi yapmak ve başarmak baş şarttır. Şimdi İtalya'ya dönüşümden dolayı çok memnunum. Türk hükümetine ve Kızılay'a nasıl teşekkür edeceğimi bilmiyorum⁸²." sözleriyle vatani uğruna mücadeleden vazgeçmeyeceğini aktarmıştır. Ayrıca İngiliz hastane gemilerinde muhabirin dikkatini çeken husus, İngiliz yüksek aile kızlarının bu gemilerde hemşirelik yapmalarıdır. Bunlardan birisi İngiliz valilerinden Malkolm Mac Donald'ın kızı Emeri'dir ve Talamba hastane gemisinde görevini ifa etmektedir⁸³.

Diğer taraftan, mübadele esnasında denizyollarının Efes vapuru ile römorkörlerin çektiği şatların birbiri ardı sıra taşıdıkları İtalyan esirlerinin kendi gemilerine vardıkları zaman bütün neşelerini kaybettiklerine tanıklık eden Tasvir-i Efkâr gazetesinden Kandemir, bu kimselerden birinin neşesini yerine getirmek üzere, esaretin sona erdiğini hatırlatmak maksadıyla İtalyanca "è finita" yani "Bitti artık" demiş ve esir acı acı gülümseyerek "evet bitti, Afrika bitti." cevabını vermiştir. Bu sırada muhabire yaklaşan Binbaşı Torello DiVilyani o anda 2 bin İtalyan esirinin duygusunu anlatmak maksadıyla ve hazin bir eda ile: "İnsanlığın çektiği azap ve felaket yeter, cehennemi söndürmek zamanı gelmiştir artık" demiştir. İtalyan esirlerinin bu gamlı havasını dağıtmak üzere İtalyan gemilerine gelen İzmir'deki İtalyan kızlar da tatlı sözlerle İtalyanlara çikolata ve sigaralar dağıtmışlardır.

İtalyan hastane gemisinin ardından İngiliz Talamba hastane gemisine de çıkan Kandemir süvariye, program gereğince neden cumartesi sabahı değil de cuma akşamı geldiklerini sormuştur. Süvari centilmen bir eda ile gülerek: "sulh ve

80 Ulus, 10 Mayıs 194, s. 3.

81 Akşam, 8 Mayıs 1943, s. 1.

82 Akşam, 10 Mayıs 1943, s. 1.

83 Akşam, 10 Mayıs 1943, s. 1.

sükûn içindeki Türk sularına bir an evvel kavuşmak arzumuzu çok mu görüyorsunuz” demiştir. İtalyan hastane gemisinde bulunan Kandemir’in en önemli izlenimi, kar gibi kısacık beyaz pantolonlar, kolsuz gömlekler giyinmiş genç denizcilerden, sakalları itina ile taranmış Hintli erlere kadar herkesin keyifli ve yine herkesin şen olduğudur. Hatta İngiliz esirlerinin hiçbiri yurduna dönemeyeceklerini, İzmir’den İskenderiye’ye oradan da Orta Doğu ve Hindistan’daki birliklerine gönderileceklerini bildikleri halde neşelidirler⁸⁴.

Mübadele bitince İzmir Kızılay Reisi Avukat Baha’nın başkanlığında bir heyet vapurlara ayrı ayrı giderek, Kızılay’ın hediyelerini esirlere dağıttılar. Kızılay Heyeti Başkanı Remzi Gönenç 9 Mayıs gecesi mübadele yapan İngiliz vapurlarıyla gelen Uluslararası Kızılhaç temsilcileri adına İzmir Palas’ta bir ziyafet vermiştir. Bu vesile ile Kızılay ve Kızılhaç erkânı arasında çok samimi konuşmalar yaşanmıştır⁸⁵. İngiltere’nin Ankara sefiri Augesson İzmir’deki İngiliz gemilerine gönderdiği bir mesajda esaretten kurtulanları Britanya hükümeti adına selamlamış ve bu mübadelede Türk hükümetini ve Kızılay’ın yardımlarına teşekkür etmiştir⁸⁶.

5) 2 Haziran 1943 İzmir Limanı: 5. Esir Mübadelesi

Türkiye sularında beşinci, İzmir Limanı’nda dördüncü İngiliz ve İtalyan esirleri mübadelesine 2 Haziran günü başlanmıştır. Mübadele edilecek olan 2.673 İtalyan ve 435 İngiliz esirini getiren vapurlar 1 Haziran öğleye doğru İzmir limanına gelmiş ve kışla önünde demir atmışlardır⁸⁷. Limana gelen gemiler yani kafileler, Komutanlık Deniz Binbaşı Bahattin Engin’in başkanlığındaki Deniz Yüzbaşı Mahmut Erasdeniz tarafından karşılanmışlardır.

Türk mihmandarlar gece yarısına doğru İngiliz gemilerine yanaşarak, geceyi kendi römorkörlerinde geçirmek istemişlerdir. İngiliz kafilesinin baş gemisi olan Tairea’nın süvarisi Türk denizcilerinin rahatsız bir gece geçirmelerine rıza göstermemiş ve kendilerini Tairea’da hazırlattığı kamaralarda misafir etmiştir. Üç İngiliz ve iki İtalyan gemisi daha önceki mübadelelerde de Türkiye sularına gelmiş olan gemilerdir sadece üçüncü İngiliz gemisi olan Sontay ilk defa olarak İzmir Limanı’na gelmiştir. Bu gemi İngiliz hizmetinde bir Fransız gemisi olup bordasında İngiliz ve Fransız bayrakları resmedilmiş olduğu gibi bayrak direğinde de aynı bayraklar Kızılhaç bayrağıyla beraber dalgalanmaktadır⁸⁸.

Bu mübadelede 2 Haziran günü değiştirilecek olan esirler 444’ü malul, 2.229’u himayeli 2.673 İtalyan ile 58’i subay 107’si er olmak üzere 115 malul İngiliz ve 11’i su-

84 Tasviri Efkâr, 10 Mayıs 1943, s. 1, 3. Nitekim bu İngiliz hastane gemileri, 13 Mayıs’ta İskenderiye’ye geri döndüler. 12 Yeni Zelendalı dâhil yaklaşık 150 İngiliz hasta ve 96 Yeni Zelendalı dâhil 350 himayeli personelin yanı sıra, sağlık birimlerinde görevli bazı Yeni Zelendalı ulaşım şoförleri bu değişime dâhil edilmiştir. Mason, p. 227.

85 Tasviri Efkâr, 10 Mayıs 1943, s. 1, 3.

86 Son Posta, 9 Mayıs 1943, s. 3.

87 Akşam, 2 Haziran 1943, s. 1.

88 Ulus, 2 Haziran 1943, s.1, 3.

bay 304'ü er olan toplam 435 İngiliz'den ibarettir⁸⁹. İngiliz ve İtalyan esirlerinin mübadelesine 2 Haziran sabahı saat 7'de başlanmış ve mübadele saat 15'te nihayet bulmuştur⁹⁰. Mübadele işi oldukça muntazam ilerlemiştir. İngiliz esirleri saat 9.30'da Tairea ve Talamba hastane gemilerine nakledilmişlerdir. Saat 10.30 da Gradisca da bir generalden başka İngiliz esiri kalmamıştır.

İngiliz gemilerindeki İtalyan generallerinden Martini, Masserano, Oggero, Beghi⁹¹ ve Bendendo Gradisca'ya nakledilmişlerdir. Generalleri İngiliz gemilerinde başhekimler ve süvariler şat üzerine kadar uğurladılar. Generaller kendi gemileri Gradisca'da da askeri merasimle karşılandılar. İtalyan gemisindeki İngiliz Generali Fraowen de İzmir motorü ile Tairea'ya nakledildi. General, Gradisca başhekimini tarafından ihtimamla uğurlandı. Ardından General kendi gemisi Tairea'da başhekim ve süvari tarafından muhabbet ve hürmetle karşılanmıştır⁹².

Bir başçavuş kumandasında 18 sıhiye erinin ağır hastalara gösterdikleri ihtimamdan dolayı İtalyan Başhekim, Uluslararası Kızılhaç mümessili Türk hükümetine teşekkür etmişlerdir. İngiliz esirleri arasında ağır hasta yoktur. Fakat buna mukabil kol ve bacaklarını kaybedenler mevcuttur. İtalyan esirleri arasında da böyleleri olduğu gibi 140 kadar akıl hastaları vardır ki, mübadele esnasında bunların 27 tanesine kamış gömlek giydirilmiştir. Bu kimselerin nakli zor olmuştur. İtalyan esirler kendi vapurlarına giderlerken Faşist marşını söylemişlerdir. Ardından esirler ve İtalyan gemisi mürettebatı karşılıklı "Yaşasın İtalyan bahriyesi, kara ordusu, Kral Duçe" diye üçer defa bağırışlardır, Yüksek rütbeli subaylar heyetimizin refakatinde motörlerle taşınmışlardır. Bu subaylar gerek esarettten ayrıldıkları ve gerekse kendi gemilerine vardıkları zaman ihtimamla uğurlanmış ve karşılanmışlardır⁹³.

Netice itibariyle 2 Haziran'da gerçekleştirilen mübadelede Kızılay ve Türk askeri yetkililer üzerine aldıkları sorumlulukları yerine tam olarak getirdikleri için üstelik evvelki mübadelelere nazaran çok fazla sayıda esir olmasına rağmen, esirler çok seri biçimde değiştirilebilmiştir⁹⁴. Böylece bütün esirler hükümetimize ve Kızılay'a müteşekkirdir. Heyetlerimiz mübadeleden sonra vapurlara gidip esirlere sigara ve incir ikram etmiştir. Vapurlar 3 Haziran sabahı saat 5'te limanımızı terk edecekler⁹⁵. İngiliz Yakın Şark Orduları Başkomutanı, Komutanlığa ve Kızılay riyasetine birer

89 İkdâm, 2 Haziran 1943, s. 2.

90 Yeni Sabah, 3 Haziran 1943, s. 1.

91 Esir 5 İtalyan generali arasında Kenya'da esir düşen General Beghi kumanda ettiği İtalyan tümeninin vazifesini noksansız yaptığını söylemiş ve şöyle devam etmiştir: "İnsanlar harbi bir zaruret olarak kabul ettikleri takdirde diyecek yoktur. Fakat bunun aksi gerçekleştiğinde harbin önünü almak imkânsızdır. İtalya zaruri olarak harbe girmiştir. İmparatorluğu korumak vazifesini yapmaktadır." General, harbin bugünkü şeyleri hakkında konuşmamış "işler bizim için daha iyi gidecektir." demiştir. Son Posta muhabirinin dikkatini çeken nokta ise şudur: "Hem İtalyanlar hem de İngilizler harbin fecaatini belirtiyorlar ve sonucunun bir an evvel gelmesini gönülden temenni ediyorlar. Harbin tesirleri kısa cümlelerle ifade ediliyor ve salonda adeta bir aile samimiyeti havası esiyordu.": Son Posta, 2 Haziran 1943, s. 3.

92 Tan, 3 Haziran 1943, s. 2.

93 Yeni Sabah, 3 Haziran 1943, s. 1.

94 Tan, 3 Haziran 1943, s. 2.

95 Tasvir-i Efkâr, 3 Haziran 1943, s. 3. Mezkûr tarihli baskısında, Anadolu Gazetesi esirlerin değişiminin tamamlandığı haberi yayınlanmıştır. Bu değişim ile Türkiye'de yapılan değişimler sona ermiştir. Kayıtlara göre her iki tarafın

mektup göndererek geçen mübadelede Komutanlık ve Türkiye Kızılay Cemiyeti tarafından esirlere karşı gösterilen şefkat ve hastaların naklinde yapılan kolaylık ve itinalardan dolayı gerek esirler, gerek Yakın Şark Ordusu namına teşekkürlerini bildirmiştir⁹⁶.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'ı ilerledikçe süreç içerisinde esir edilen kişilerin, taraflarca yük olarak görülmeye başlanmasıyla esir değişimi mevzusu da muharip ülkelerce tartışılmaya başlanmıştır. Ekim 1941 'de İngiltere ile Almanya arasında bu konuda başlayan görüşmeler başlangıçta çıkmaza girmiştir. Müzakerelerin neden çıkmaza girdiğine dair, esir değişimi müzakerelerine katılan Lord Newton Avam Kamarası'nda söz almış ve bu konuda parlamentoya bilgi sunmuştur. Newton, bilgilendirmesinde Alman hükümetiyle, hasta ve yaralı esirlerin ülkelere geri gönderilmesiyle ilgili olarak devam eden müzakerelerin başarısızlığını belki de uluslararası meselelerde meydana gelen en katı olaylardan biri olduğunu belirterek Almanların tamamen bu değişimi sayısal değişim biçimine sokmak gibi beklenmeyen talepleri nedeniyle müzakerelerin sonuçsuz kaldığına değinmektedir⁹⁷. Buna karşın yine Kızılhaç, Kızılay örgütlenmelerinin ve tarafsız devletlerin de araya girmesiyle savaş döneminde Türkiye'de esir mübadelelerinin yapıldığı bir durum ortaya çıkmıştır. Sonucunda da, İkinci Dünya Savaşı yıllarında beş ayrı tarihte çok büyük hastane gemileri, savaşın tarafsız devleti konumunda bulunan Türkiye'nin İzmir Limanı'nda dört ve Mersin Limanı'nda bir kez olmak üzere İngiliz ve İtalyan esirlerin mübadelesini gerçekleştirmiştir.

Birinci araştırma sorusu bağlamında, dönemin gazetelerinde konunun heyecanlı bir tarzda izlendiği görülmektedir. Öyle ki, limana esir değişimi yapmak için gelen gemilerin isimlerinden, nereye geldiklerine, gemilere hangi komutanın mihmandarlık yapacağından, karşılayan heyette yer alan temsilcilerin adına kadar malumatların verildiği belirmektedir. Bunların dışında gemide dağıtılan, jelatine sarılmış incir, üzümünden başka, vermut ikramı gibi detaylara da yer verildiği dikkat çekmektedir. Bu husus, haber yazmanın temel ilkesi olarak değerlendirilebileceği gibi, dönemin savaş şartlarında bitaraf kalma politikasına bağlılık gösterme saikiyle ve basın üzerinde hükümetçe bir kontrolün yapıyor olması sebebiyle hadisenin

---

da yüksek rütbeli subayları son değişime bıraktıkları görülmektedir. Bu değişimde: Doktor Korgeneral Giulio Masserano, Doktor Tümgeneral Oggero, Tümgeneral Martini, Askeri hâkim Tümgeneral Bendendo ve Tüm komutanı Tümgeneral Aldo Beghi olmak üzere 5 İtalyan generali hürriyetlerine kavuşmuşlardı. Bunlar ile ilgili gazete haberleri şöyledir: "İngiliz gemilerindeki İtalyan generallerden Martini ve Masserano ve Oggero, Kızılay Genel Müdürü Doktor Remzi Gönenç ve İzmir Merkez Başkanı Baha Nasuh Yörük tarafından alınarak İzmir Heyeti Başkanı Binbaşı Bahattin Engin'in refakati ile Gradisca'ya nakledildiler. Generalleri İngiliz gemilerinde başhekimler ve süvariler şat üzerine kadar inerek uğurladılar. Gradisca'da da merasimle karşılandılar. İtalyan askeri hâkim Tümgeneral Bendendi yedi senedir İtalya'yı görmemiş o zamandan beri Afrika'da ve bilhassa Habeşistan'da vazife görmüş, oldukça ihtiyar bir zabitti. Son değişimdeki tek İngiliz generali Tümgeneral John Harold Frowen idi. Tümgeneral Frowen gazetecilere yedi senedir vatanından uzak bulunduğunu kaydeden general esaretinin on ay evvel vuku bulduğunu beyan etti General Gradisca başhekim tarafından ihtimamla uğurlandı. Kızılay heyetimiz tarafından İzmir motoru ile Tairea gemisinde başhekim ve süvari tarafından hürmetle karşılandı.", Anadolu Gazetesi, 3 Haziran 1943.

96 Ulus, 2 Haziran 1943, s.3.

97 Ayrıntılı bilgi için bakınız; HL Deb 15 October 1941 vol 120 cc-260-266.

siyasi ve hukuki yönlerine değinil(e)memesinden kaynaklı görülebilir. Öte yandan gazeteler üzerinden değerlendirildiğinde gerçekleşen mübadelelerde toplam 8253 esir değişimi yapıldığı görülmektedir.

İkinci araştırma sorusu kapsamında gazetelerde yer alan söylemlere baktığımızda, bitarafılık, işin kotarılması ve barışa öykünme üzerinden bir anlatımın kamuoyuna yansıtıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin izlediği bitarafılık politikası çerçevesinde esir değişiminin gerçekleştirileceği yer olarak seçilmesi vurgulanmakta, Kızılay'ın ise bu vazifede sorunsuz çalıştığı aktarılarak, barışa sağladığı katkıya dikkat çekilmektedir. Aynı zamanda mübadeleyi izleyen gazetecilerin, mübadelede yer alanlarla yaptıkları söyleşilerde Türkiye'de mevcut olan barış ortamına öykünmeleri ön plana çıkarttıkları, ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü araştırma sorusu kapsamında ise Türkiye'nin mübadelede üstlendiği rolden dolayı ilgili ülkeler tarafından takdir edildiği ve bu husustaki gayretlerinden ötürü teşekkürlerin sunulduğu görülmektedir.

Nitekim mübadelenin ardından, İngiltere Büyükelçiliği, İzmir'de yapılan İngiliz-İtalyan malul harp esirlerinin mübadelesi neticesinde İngiliz ağır yaralılarla, bunların tedavisine bakan kimselerin ülkelerine iadeleri hususunda Türk Hükümetinin çok kıymetli yardımlarından dolayı sadece Birleşik Krallık hükümetinin minnettarlık duygusunu değil aynı zamanda Dominyon Hükümetleri ve Hint Hükümetinin de minnettarlık duygularını Türk Hükümetine gönderdiği mektup vasıtasıyla sunmuştur. Yine, İtalyan Büyükelçiliği, hükümete, 8 Nisan 1942 tarihinde gönderdiği mektupta, İzmir'de gerçekleştirilen İtalyan-İngiliz malul harp esirlerinin mübadelesinde, İzmir'de mahalli, askeri ve mülki memurların gösterdikleri sınırsız yardımından ve Kızılay Cemiyeti yetkililerinin yorucu mesaisi sayesinde mübadelenin düzenli bir biçimde ve muvaffakiyetle gerçekleştirilmesinden dolayı İtalya Hükümeti adına Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine teşekkür etmiştir. Mektup, ayrıca görevli Türk memurlarının yüksek insani duygularla hareket ettiğini dolayısıyla bu durumun Türk milletinin ananevi asaletini bir kere daha teyit ettiğini açık bir biçimde belirtmiştir. Mezkûr mektupta ayrıca kıymetli yardımlarından dolayı mülki ve askeri⁹⁸ bütün memurlarla İtalyan malullerine gerek makbule geçen hediyeler dağıtan ve gerekse şefkat gösteren Kızılay Cemiyeti'ne de, İtalyan hükümeti ayrıca teşekkür etmektedir. Hükümete iletilen mektuptan başka İtalyan Büyükelçisi refakatinde Büyükelçi Ataşenavali, Vekâlete gelerek yine İzmir'de cereyan eden İtalya ve İngiliz malul harp esirleri mübadelesine ait işlerde askeri ve mülki makamların ve Kızılay'ın gösterdiği büyük kolaylıklardan ve yardımlardan dolayı hem Büyükelçiliğin derin teşekkürlerini iletmış hem de mezkûr yardımların Roma'da da memnuniyet ve takdir uyandırdığını ilave etmiştir⁹⁹. İtalyan Büyükelçisi hükümete gönderdiği mektupta, 9 Mayıs ve 2 Haziran 1943 tarihlerinde, İzmir'de yapılan İngiliz ve İtalyan yaralı ve hasta harp esirlerinin mübadelesinde Türk makamlarının gösterdiği etkileyici yardım dolayısıyla İtalyan hükümetinin, hem hükümete hem de İzmir makamlarına

98 BCA 30-10-0-0/235-587-15, s. 1.

99 BCA 30-10-0-0/235-587-15, s. 2, 3.

teşekkürlerini iletmiştir¹⁰⁰. Son olarak İngiltere Büyükelçiliği'nden alınan bir notada da 18 Nisan, 9 Mayıs ve 2 Haziran 1943 tarihlerinde İzmir'de yapılan İngiliz ve İtalyan yaralı ve hasta harp esirlerinin mübadelesinde Türk makamlarının ve Dr. Remzi Gönenç idaresinde Kızılay'ın gösterdiği ve bu uğurda harcadığı mesaiye ortaklık eden bütün herkese dostane işbirliklerinden dolayı İngiltere Hükümetinin teşekkürleri iletilmiştir¹⁰¹.

Kısacası, İkinci Dünya Savaşı sırasında, esir edilen kişiler taraflara yük olmaya başladıklarında, mübadele edilmeleri söz konusu edilmiş ve Türkiye o ana kadar izlediği bitaraflik politikasından dolayı mübadelenin yapılacağı uygun yer olarak tespit edilebilmiştir. Zamanın hükümeti de Cenevre Sözleşmesi hükümlerince mezkûr hadisede inisiyatif alarak Kızılay vasıtasıyla esirlerin değişiminde başarı sağlamış ve muhataplarınca takdir edilmiştir. Aynı zamanda dönemin basını da bu hadise üzerinden kamuoyuna, sulhun güzelliği ve savaşa girmemiş olmanın kazanımları üzerinden bilgi sunmuştur. Çalışma ilgili konuyu sadece Türkiye'deki basın üzerinde sunmaktadır. Aynı konu, dönemin yabancı basını tarafından sunumu üzerinden de değerlendirilerek genişletilebilir bir yapı arz etmektedir.

100 BCA 0-30-10-0-0/179-236-4, s. 1.

101 BCA 0-30-10-0-0/179-236-4, s. 2.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA);

BCA 030-10/ 179-236-2.

BCA 0-30-10-0-0/179-236-4.

BCA 30-10-0-0/124-881-11.

BCA 30-10-0-0/179-235-22.

BCA 30-10-0-0/235-587-15.

B. Resmi Yayınlar

İngiliz Avam Kamarası Zabıtları;

Repatriation Of Prisoners Of War: HL Deb 15 October 1941 vol 120 cc 260-266.

Prisoners Of War And Nationals (Exchange): HC Deb 24 March 1943 vol 387 cc 1600-2.

Repatriated Prisoners Of War: HC Deb 11 May 1943 vol 389 cc 460-1.

C. Süreli Yayınlar;

Akşam, Anadolu, Cumhuriyet, İkdam, Son Posta, Son Telgraf, Tan, Tasvir-i Efkâr, Ulus, Vakit, Vatan, Yeni Asır, Yeni Sabah.

D. Tetkik Eserler: Kitap ve Makaleler;

Avcı, Ayşegül: "Winning the war of perception: american attempts to counter Germany's military influence in Turkey during World War II", **Turkish Studies**, Vol. 17, No. 1, 2016, pp. 202-219.

Çakmak, Cenap: "Turkey In The Second World War: "Evasive" Or "Active" Neutral?", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S. 26, 2005, pp. 61-78.

Hart, Basil Liddell: **İkinci Dünya Savaşı Tarihi**, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Keser, Ulvi: **Kızılay Belgeleri Işığında Yunanistan'da Ölüm, Açlık, İşgal 1939-1949**, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2010.

Mason, W. Wayne: **Prisoners of War**, Historical Publications Branch, Wellington 1954.

Moore, Bob: "British Perceptions of Italian Prisoners of War, 1940-7", **Prisoners of War, Prisoners of Peace (Captivity, Homecoming and Memory in World War II)**, Edit: Bob Moore and Barbara Hately-Broad, Berg, New York 2005, pp. 25-41

Moore, Bob: "The Treatment of Prisoners of War in the Western European Theatre of War, 1939-1945", **Prisoners in War**, Edit: Sibylle Scheipers, Oxford, New York 2010, pp. 111-127.

Özden, Hakan: "The Diplomatic Maneuvers of Turkey in World War II", **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2013, S. 37, s. 92-110.

Sadak, Necmeddin: "Turkey Faces The Soviets", **Foreign Affairs**, 1948-1949, Vol. 27, pp. 449-461.

Sander, Oral: **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2016.

Sarıkaya, Makbule: "Kızılay Dergisinde İkinci Dünya Savaşı Yansımaları", **Atatürk Dergisi**, C. 5, S. 4, 2007, s. 107-138.

Uçarol, Rifat: **Siyasi Tarih (1789-2014)**, Der Yayınları, İstanbul 2015.

E. Tezler;

Boykoy, Seher: "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Sosyo – Kültürel Yapısı", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2008, s. 2. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

F. İnternet Kaynakları;

<http://www3.sympatico.ca/tilleyfarm/esir1.htm>. (İGT: 09.10.2018)

Araş. Gör.

Ercan GÖRDEGİR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9661-196X>Batman Üniversitesi Tarih Anabilim
Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
ercan.gordegir@batman.edu.tr

Doç. Dr.

Süleyman ÖZBEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4358-9700>Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı.
sozbek@gazi.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past: 16 Kas 2018 / 2 Ara 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.483915>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Moğolların Mardin Kuşatması ve Hülagü'den Olcaytu'ya İlhanlı Artuklu Münasebetleri*

*The Mongol Siege of Mardin and Ilkhanid-Artuqid Relations from
Hulagu to Öljeitü*

Öz

Cengiz Han devrinde batıya yönelen Moğollar Harezimlilere ilk darbeyi vurarak karşı konulamaz ordularına İran ve yakın doğu yolunu açtılar. Cengiz Handan sonra torunu Hülagü 1250 tarihinde bütün Moğolların beşte biri büyüklüğünde bir ordu ile tekrar Maverünnehir ve İran topraklarını istila etti. 1256 yılında Alamut'u alarak başkenti Tebriz olan İlhanlı devletini kurdu. Hülagü 1258 yılında Bağdat'ı kuşatmayla alarak Abbasi devletini ortadan kaldırdı. Böylece Hülagü üç hedefinin ikisine ulaşmış oldu. Moğolların üçüncü hedefi ise Memlukleri ortadan kaldırarak sınırlarını Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e kadar genişletmekti.

Bu dönemde Mardin ve çevresine hâkim bulunan Artuklular, Moğollar için yukardaki amaçlarına hizmet edebilecek bir coğrafyaya sahiptiler. Bundan dolayı Hülagü Han Mardin kalesinin alınmasına çok büyük önem vermekteydi. Bu nedenle Hülagü Mardin kalesinin muhasarası yaklaşık iki sene sürmesine rağmen Moğol ordusunu geri çekmedi. Ancak Mardin'i Moğollara karşı savunan Mardin Artuklu Hükümdarı I. Necmeddin Gazi'nin ölmesi üzerine onun yerine geçen oğlu Kara Aslan şehri Moğollara teslim etmek için Hülagü ile yazışmış neticede şehir Moğollara teslim edilmiştir. Buna karşılık olarak Kara Aslan'a Diyarbakır,

* Bu makale Olcaytu Han Dönemi İlhanlı Tarihi adlı doktora tezinden türetilerek yazılmıştır. Bu vesile ile tez danışmanım Sn. Doç. Dr. Süleyman Özbek'e ve değerli dostum Yusuf Ötenkaya'ya katkılarından dolayı teşekkür ederim.

ATIF: GÖRDEGİR Ercan, Süleyman Özbek, "Moğolların Mardin Kuşatması ve Hülagü'den Olcaytu'ya İlhanlı Artuklu Münasebetleri" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4/3 (Aralık-2018), s. (106-118)

CITE: GÖRDEGİR Ercan, Süleyman Özbek, "The Mongol Siege of Mardin and Ilkhanid-Artuqid Relations from Hulagu to Öljeitü" **Journal of History and Future**, 4/3 (December- 2018), pp. (106-118)

Elcezire ve çevresinin hâkimiyeti verilmiştir. Böylece Moğollar kendileri için her bakımdan stratejik bir müttefik edinirlerken Artuklular da İlhanlılar gibi dönemin süper gücü konumundaki bir devletin desteğini kazanmışlardır.

Bu da Moğolların Mardin'e nasıl ve ne amaçla geldiklerini, bölgenin siyaset ve kültürünü nasıl etkilediklerini, bölgenin birliğine ne gibi etkide buldukları gibi soruları cevaplandı. Yine savaş ve çatışma ile başlayan İlhanlı Artuklu ilişkilerinin ne şekilde dönürlük ile sonuçlandığı konusunun üzerinde de duruldu.

Anahtar kelimeler: Mardin, Moğollar, İlhanlı, Artuklu

Abstrakt

The Mongols, who headed westward during the period of Genghis Khan, struck the first blow to the Khwarazm Shahs and opened their way to Iran and the Near East. After Genghis Khan, his grandson Hulagü invaded Maverânnehir and Iranian territory again in 1250 with an army of five-fifths of all Mongols. He founded İlhanlı State, the capital city of Tabriz after captured Alamut in 1256. In 1258, he took the siege of Baghdad and abolished the Abbasid state. Thus, Hulagü reached two of his three goals. The third goal of the Mongols was to extend the borders from the Great Ocean to the Mediterranean by eliminating the Mamluks.

The Artukids, who dominated Mardin and its environs during this period, had a geography that could serve the Mongols for the above purposes. For this reason, Hulagü gave great importance to Mardin Castle. That is why Hulagü did not retreat the Mongol army although the siege of Mardin castle lasted about two years. However, when Mardin was ruled by the Artuk ruler Necmeddin Ghazi, who defended Mardin against the Mongols, his son Kara Aslan, who had replaced him, had written with Hulagü to hand over the city to the Mongols and eventually the city was delivered to the Mongols. In contrast, Kara Aslan was given the dominance of Diyarbakır, el-cezire and its surroundings. Thus, the Mongols acquired a strategic ally in all respects, while the Artukids, like the İlkhaniens, gained the support of a state which was the superpower of the period.

In this study, we will answer the questions of how and what the Mongols came to Mardin, how they affected the politics and culture of the region and what effect they had on the unity of the region. In addition, we studied that relationship between İlhanlı and Artuklu, which started with war and conflict, ended with kinship.

Key Words: Mardin, Mongols İlkhaniid, Artukids

Giriş

Mardin şehri doğal korunaklı stratejik konumu sayesinde eski-çağ ve ortaçağ devletlerinin ilgilerini çeken bir şehir olmuştur. Şehre sırası ile Persler, Büyük İskender, Roma ve Bizans hâkim oldu. Şehrin surları da Bizans hâkimiyetinde Sasanilere karşı inşa edilmiştir.¹ Şehir 640 yılında İyas b. Ganem kumandasındaki

1 Necat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1458, İstanbul 1969, s. 6,7.

İslam orduları tarafından fethedilmiştir.² Şehir X. Yüzyılda Mervanlıların ceddi olan Baz'ın eline geçmiştir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Mardin ve çevresi Selçuklulara tabi Artukluların eline geçmiştir.³

İlhanlılar Bölgeye geldiklerinde Mardin'de Artuklular hüküm sürmekteydiler. Bu nedenle Artukulardan kısaca bahsedilmesi faydalı olacaktır. Artuklular Mardin ve çevresine ilk olarak Artuk Bey⁴ döneminde geldiler. Artuk Bey'in ölümüyle Artuklular Hasankeyf Artukluları (1102-1231), Mardin Artukluları (1106-1409) ve Harput Artukluları (1112-1234) olmak üzere üç kola ayrıldılar. Araştırmaya konu olan Mardin Artuklu Beyliği, 1106 yılında Artuk Beyin oğlu Necmeddin İlgazi tarafından, Mardin şehrinin, Hasankeyf Artuklularının elinden alınmasıyla kuruldu.⁵ Mardin Artuklularını sırası ile Necmeddin İlgazi (1106-1122), Timurtaş (1122-1154), Necmeddin Alp (1154-1176), II. İlgazi (1176-1184), Artuk Arslan (1201-1239), Necmeddin Gâzi (1239-1260), Kara Arslan (1260-1292), II. Necmeddin Gazi (1292-1312), Melik Salih (1312-1364) hükmetmiştir.⁶ Mardin ve çevresi Artuklular döneminde çevresinden göç aldığı gibi her bakımdan da mamurlaştı. Günümüze kadar kalan birçok tarihi yapı Artuklular döneminde inşa edildi.⁷

Yukarıda tarihi geçmişinden kısaca bahsedilen Mardin İlhanlılar için de son derece önemli bir şehirdi. İlhanlılar buranın stratejik konumun farkındaydılar. Şehir İlhanlıların Suriye'ye yapacakları askeri seferler için Anadolu'daki tabi kuvvetlerin toplanacağı bir merkezdi. Bunun yanında ticarete son derece önem veren İlhanlılar için İpek yolu üzerinde bulunan bu şehre hâkim olmak ticari bir ayrıcalıktı. Bu sebeplerden dolayı Hülagü Han ne pahasına olursa olsun Mardin'i almakta kararlıydı.

İlhanlılar'ın Mardin ve çevresine hâkimiyeti sonucu Artuklular'ın İlhanlılar'a tabi olması bölge halkı için çok önemli sonuçlar doğurmasına rağmen şimdiye kadar bu konuda müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Mardin ve çevresinin İlhanlı devleti için stratejik önemi, Moğolların yıkıcı faaliyetlerinden Artukluların ne şekilde sıyrıldıkları, Artukluların İlhanlılara sağladıkları lojistik desteğin iki tarafı nasıl etkilediği, İlhanlı Artuklu münasebetlerinin ilk defa nasıl başladığı ve bu münasebetlerin zamanla nasıl bir seyir aldığı, İlhanlılara gelin olarak verilen Artuklu melikesinin iki tarafın ilişkilerini nasıl etkilediği ve İlhanlı Artuklu ilişkisinin bölge siyaseti ve kültüründe nasıl izler bıraktıkları gibi çok önemli sorular cevaplandı.

Çalışmada yöntem olarak önce kısaca Moğolların ve Artukluların tarihinden bahsedildi. Ardından Moğolların Doğu ve Güney Doğu Anadolu'ya gelişleri

2 Göyünç, 1969, s.7.

3 Göyünç, 1969, s.7.

4 Ayrıntılı bilgi için bknz; A. Sevim, Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Belleten*, XXXI, 1962, 121-46.

5 Coşkun Alptekin. "Artuklular" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansklopedisi*. 1991, C:3, s. 415-418, s.416.

6 Alptekin, 1991, s. 415-418.

7 Kâtip Ferdî, *Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi*, (neşreden Ali Emîrî), İstanbul 1331; Fuat Köprülü, "Artuk Oğulları", *İslam Anskopedisi*, C. 1, s. 617.

ve Mardin ile Meyyafarikin kuşatmaları ele alındı. Son olarak Hülagü Han'dan Olcaytu Han'a kadar İlhanlı Artuklu münasebetlerini bir başlık altında incelendi.

1. Moğolların Meyyafarikin ve Mardin Civarına Gelişleri

1206 yılında Cengiz Han önderliğinde tarih sahnesine çıkan Moğollar 1220 yılında Harezmşahlar ile anlaşmazlığa düşüncü İran üzerine yürüyerek Harezmşahları yenilgiye uğrattılar. Moğollara böylece İran, Azerbaycan, Irak, Anadolu ve Suriye hâkimiyetinin yolu açıldı. Moğolların 1220'deki seferini 1221, 1224 ve 1255 yıllarında yeni ve çok daha güçlü seferler takip etti. Söz konusu bu seferler neticesinde Moğollar İran, Azerbaycan, Irak, Anadolu ve Suriye gibi ülkelere hâkim olmayı başardılar.⁸

1255 tarihindeki seferin başında Hülagü bulunmaktaydı. Hülagü'nün bu seferinin, Alamut kalesini almak, Bağdat İslam Halifeliğini ortadan kaldırmak ve Suriye ile Mısır'ı alarak Akdeniz'e ulaşmak gibi başlıca üç amacı vardı. Hülagü 1256 tarihinde Alamut kalesini İsmaililerin elinden alarak İran ve Azerbaycan topraklarının tamamını içine alan Tebriz merkezli İlhanlı devletini de kurdu. Bundan iki yıl sonra büyük bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı.

Bu kuşatma sürerken, Moğol orduları akınlarını Malatya'ya kadar genişlettiler. Böylece Doğu Anadolu topraklarına giren Hülagü, Anadolu Selçuklu hükümdarları İzzeddin ve Rükneddin'i huzuruna çağırıldı.⁹ Hülagü'nün huzuruna ilk olarak Konya'da bulunan Sultan İzzeddin çıktı. Hülagü Sultan İzzeddin'ine izzet ve ikramda bulunarak Rum saltanatını ona verdi. Böylece Sultan İzzeddin Hülagü'nün huzurundan ayrılarak Konya'ya döndü. Bu esnada diğer bir Selçuklu varisi sultan Rükneddin, Müineddin Pervane ile birlikte Hülagü'nun huzuruna çıktılar. Bunlarda Hülagü tarafından hoş karşılandılar. Bu görüşmede Rükneddin kendisinin de Selçuklu tahtında hakkı olduğunu ve İslam hukukuna göre ülkenin iki kardeş arasında paylaşılması gerektiğini Hülagü'ye bildirdi. Üstelik bu durumda her iki kardeşin Hülagü'ye hizmet etmekte yarışacaklarını da ekledi. Rükneddin'in sözlerinden oldukça hoşlanan Hülagü önceden İzzeddin'e verdiği sözü iptal ederek Anadolu Selçuklu topraklarını ikisi (İzzeddin ve Rükneddin) arasında bölüştürdü.¹⁰

Hülagü Malatya'yı aldıktan sonra tekrar Suriye topraklarına yönelerek Şam ve Halep vilayetlerini almak üzere harekete geçti.¹¹ Yolda Ruha(Urfa) ve Harran'ı da aman ile aldı. Ancak Suruç direndiği için kuşatma ile alınarak buradaki herkes öldürüldü.¹² Hülagü bu seferinde askerlerini Fırat'tan geçirmek için Fırat nehrinin

8 Barthold Spuler, İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350), (Çev. Cemal KÖPRÜLÜ), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 59; Abdulkadir Yuvalı, İlhanlı Tarihi. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.132.

9 Gregory Abul Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.573.

10 Kerimuddin Mahmud-i Aksarayı, *Müsameretül Ahbar*, (Çev. Müsrel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000, s.45,46.

11 Abul Farac, 1999, s.573.

12 Abul Farac, 1999, s.573.

Üç farklı bölgesine köprü kurdurdu. Bu köprülerden birincisi eski *Malatya* yakınlarında ikincisi *Sumaysat*'da Üçüncüsü ise Habur nehrinin Fırat nehrine döküldüğü *Kırkıysa*'da kurulan köprülerdir.¹³

İlhanlı ordusu yaklaştıkça Mardin ve çevresi için tehlikenin boyutu daha da büyüyordu. Bu tehlikeyi bertaraf etmek isteyen Meyyafarikin (Silvan) hâkimi *el-Cezire Eyyübilerinden Melik Eşref Halep hâkimi Melik Nasır'a Moğollara karşı ittifak teklifinde bulunduysa da bu teklif karşılık bulmadı.*¹⁴

2. Moğolların Meyyafarikin Kuşatması

Hülagü devletini kurduktan sonra aralarında Erzen beyi, Mardin Artuklu Hükümdarı ve Meyyafarikin hâkiminin de bulunduğu bazı çevre hükümdarlarını itaate davet etti.¹⁵ Ancak itaat eden bazı hükümdarların akıbetini gören Artuklu hükümdarı I. Necmeddin Gazi ile Meyyafarikin sahibi Melik Eşref bu daveti kabul etmediler.¹⁶ Bunun üzerine Hülagü Han en önemli hedefleri arasında bulunan Suriye ve Mısır hâkimiyeti için 1257 yılında Suriye seferine çıktığında oğlu Yaşmut kumandasında büyük bir orduyu Mardin ve Meyyafarikin'i almakla görevlendirdi¹⁷. Yaşmut ordularına öncelikle Meyyafarikin'i kuşatma emri verdi. Moğollar 24 saat içerisinde şehrin etrafına derin hendekler kazdılar. Böylece şiddetli muhasara başlamış oldu.¹⁸ Ancak Meyyafarikin, müstahkem kalesi ve coğrafi yapısı sayesinde yaklaşık iki sene muhasaraya dayandı.¹⁹

Ancak Moğolların pes etmeye niyetleri yoktu. Moğolların baskısından dolayı şehre erzak ve su girmeyince açlık, felaket halini aldı. Reşidüddin 'in aktardığına göre şehir sakinleri önce murdar yemeye başladılar. Hatta durum it kedi ve fare yemeye kadar vardı. Sonra insan yemeye başladılar.²⁰ Öyle ki Meyyafarikin'de bir e-şekbaşının 30 dirheme satıldığı bir pahalılık meydana geldi. Şehir sakinleri daha fazla dayanamayıp şehri Moğollara teslim etmek zorunda kaldılar. Moğol ordusunda bulunan Uruktu'ya bir haber göndererek şehri teslim etmek istediklerini bildirdiler. Moğollar şehre girdiklerinde şehirde sadece insan ölümleri ile karşılaştılar. Açlıktan sağ kurtulanları da Moğollar kadın çocuk demeden öldürdüler. Öldürülenler arasında Melik Eşref de bulunmaktaydı. Moğollar Melik Eşref'i öldürmekle kalmayıp

13 **Abul Farac**, 1999, s.573; **Yuvalı**, 2011, s.169.

14 **Abul Farac**, 1999, s.573; **Yuvalı**, 2011, s.169.

15 **Abul Ferec**, 2011, s.39.

16 Burada Moğolların savaş taktiklerinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Moğollar herhangi bir şehri kuşatmadan önce oranın hâkimine elçiler gönderip kendilerine tabi olması koşuluyla canına ve malına dokunmayacaklarına dair söz vermektedirler. Ancak yöre hâkimi bu vaadlere inanıp şehri Moğollara teslim ettiğinde Moğollar genellikle vaadlerinin aksine yağma yapıp hâkimi öldürmekteydiler. Moğolların bu durumuna örnek olarak Hürşah, Hüsameddin Akke ve Abbasi Halifesi Mutasım gibi bazı hükümdarlara söz vемelerine rahmen teslim olduklarında öldürülmeleri gösterilebilir. Bkz: **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.61; Turan Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi (Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artuklular'ın siyasi tarih ve medeniyetleri)** İstanbul 2001, s.196.

17 **Turan**, 2001, s.196.

18 **Abul Farac**, 1999 Ankara, s.572.

19 **Abul Farac**, 1999 Ankara, s.572.

20 **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.62.

başını kesip teşir için Şam şehrine gönderdiler.²¹ Moğollar Meyyafarikin'i aldıktan sonra buranın yönetimini Melik Eşrefin hizmetine bulunan Abdullah adındaki birine bırakarak şehirden ayrıldılar.²²

3. Moğolların Mardin Kuşatması

Yukarda zikredilen Mayyafarikin'in Moğollar tarafından alınması Moğolların Mardin sınırına dayanmasına sebep oldu. Bu durum Mardin Artukluları için tehlikenin en üst seviyeye geldiğini göstermekteydi. Bu dönemde Mardin Artuklularının başında I. Necmeddin Gazi bulunmaktaydı. Artuklu hükümdarı olanları haber alınca yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı önlem olarak Mardin kalesinin ambarını zahire ve silahlar ile doldurdu.

Moğollar Meyyafarikin'i aldıktan sonra durumu Hülagü Han'a bildirdiler. Hülagü Şehzade Yaşmut ve Uruktu Noyan'a düzenlerini bozmadan Mardin'i de ele geçirmelerini emretti.²³ Bunun üzerine Moğol kuvvetleri Mardin önlerine geldi. Uruktu Noyan burada tekrar Necmeddin Gazi'ye elçi göndererek itaat teklifini tekrarladi.²⁴ Uruktu haberinde Mardin hükümdarına *"başının, altının, karının ve çocuklarının sana kalması için kaleden aşağı in ve cihan padişahlığının kulluk kemerini beline bağla, Gerçi Kelen Sağlam ve yüksektir. Ancak kalenin sağlamlığı ve yüksekliği ile övünme, Çünkü eğer senin kendi başın göğe varsa bile, Moğol ordusunun önünde yolun tozu olur..."*²⁵ Diyerek son derece tehditkâr bir üslup kullanmıştır. Bunun üzerine Necmeddin Gazi cevap olarak *"Gönlümde tabi olup padişah hazretlerinin huzuruna gitmek geçiyordu ancak siz diğerlerine yemin verip, onlar da sizin bu yemininiz üzerine geldikten sonra onları öldürdüğünüz için size güvenim yoktur. Kale zahire ve silahlarla, Türk yiğitleri ve Kürt cengâverleriyle ağzına kadar dolu olduğu için yüce Allah'a hamd olsun"*²⁶ şeklinde bir mektup göndererek Moğolların bu teklifini reddederek beklemeye başladı.²⁷ Bunun üzerine Uruktu Noyan mancınıkların kurulmasını ve şehrin kuşatılmasını emretti. İki taraf arasında şiddetli çatışmalar başladı.

Şehirde bulunan erzak ve silahlar sayesinde Mardin Moğol kuşatmasına sekiz aydan uzun bir süre dayandı.²⁸ Mardin'in şiddetli Moğol kuşatmasına bu kadar uzun süre dayanması Moğolları bir ara ümitsizliğe sevk etmiş, bu sebeple Moğollar Mardin, Koç-hisar (Düneyser) ve Erzen bölgelerini yağmalamaya başlamışlardı.²⁹ Moğollar çekilme niyetinde iken Mardin'de erzaklar tükenmeye başladı. Bir müddet sonra şehirde açlık ve veba hastalığı baş göstermiştir. Bu yüzden Mardin halkı-

21 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s. 62; Abul Farac, 1999 Ankara, s.572; Yuvalı, 2011, s.172.

22 Yuvalı, 2011, s.173.

23 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.63; Yuvalı, 2011, s.173.

24 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.6; Yuvalı, 2011, s.173.

25 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.63.

26 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.63,64.

27 Turan, 2001, s.196; Yuvalı, 2011, s.173.

28 Yuvalı, 2011, s.173.

29 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s. 64

nin büyük kısmı açlıktan ya da veba hastalığından öldü.³⁰

Başından beri Moğollar ile anlaşmayı savunan Necmeddin Gazi'in oğlu Kara Arslan Moğollar ile haberleşiyor ve babasını şehri teslim etmesi için ikna etmeye çalışıyordu. Hülagü Kara Arslan şu sözleri söylemişti; "*Babana nasihat et de teslim olsun onun isyan ederek helak olmasına razı olma. Babana nasihat et de teslim olsun onun isyan ederek helak olmasına razı olma. Babana nasihat et de teslim olsun onun isyan ederek helak olmasına razı olma.*"³¹ Kara Arslan Hülagü'nün bu sözlerini babasına söylediye de onu ikna etmeyi başaramadı. Abul Farac eserinde Necmeddin Gazi'nin Kara Arslan'ı dinlemediği gibi bu sözlerine kızdığı için onu zincire vurup hapse attığını aktarmaktadır.³²

Mardin hükümdarı ile oğlu arasında bu görüşmelerinin gerçekleştiği günlerde Mardin'de açlık ve hastalık had safhaya ulaşmıştı. Hastalananlar arasında Necmeddin Gazi de bulunuyordu. Neticede Necmeddin Gazi hastalığından kurtulamayarak bu felaket içinde öldü(1259).³³ Reşidüddin ise Necmeddin Gazi'nin oğlu Kara Arslan tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü iddia etmektedir.³⁴

Necmeddin Gazi'nin ölüm haberi Moğolları oldukça sevindirdi. Moğollar bu haber üzerine anlaşma taraftarı olduğunu bildikleri Kara Arslan'a elçi gönderip itaat etmesini bildirdiler. Kara Arslan da Uruktu'ya cevap olarak "*size karşı koyan o kişi artık yok. Eğer askerinin savaşı bırakmasını buyurursan bende aşağı inip kaleyi teslim ederim*"³⁵ şeklinde bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Moğollar Kara Arslan'ın itaat ettiği ve sözünde durduğu takdirde anlaşmaya sadık kalacakları ve tahribat karşılığı da tazminat ödeyecekleri cevabını verdi.³⁶

Gerçekten Moğollar, Artuklulardan kalenin yıktırılmasını, yılda 50.000 dirhem haraç ödemelerini şart koşuyor; buna mukabil Kara Arslan'ı Artuklu hükümdarı olarak tanıyacıklarını ve eskiden kendilerine ait bulunan *Dara, Resulayn, Nusaybin* ve *Habur* beldelerini de Artuklu ülkesine katacaklarını teklif ediyorlardı. Nihayet bu esaslara göre bir anlaşmaya varıldı.³⁷

Bunun sonucunda Kara Arslan birçok hediye ile Hülagü'nün huzuruna çıktı. Kara Arslan'ın götürdüğü hediyelerden sadece bir kupanın değeri 84.000 dinardı. Hülagü Kara Arslan ile görüştüktan sonra kendine bağlı olmak şartı ile tekrar Mardin kalesine gönderdi.³⁸ Ancak Kara Arslan'ın kendisine yüz çevirmesini engellemek için en güçlü 67 adamını öldürdü. Bununla da yetinmeyen Hülagü Kara

30 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.64; Yuvalı, 2011, s.173; Turan, 2001, s.196,197.

31 Abul Farac, 1999 Ankara, s.575.

32 Abul Farac, 1999 Ankara, s.575.

33 Abul Farac, 1999 Ankara, s.576; Turan, 2001, s.197; Mardin Tarihi, s.50

34 Reşidüddin Fazlullah 2013, s.64.

35 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.64.

36 Turan, 2001, s.197; Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.64.

37 Turan, 2001, s.197.

38 Abul Farac, 1999 Ankara, s.576; Yuvalı, 2011, s.173.

Arslan'ın Mardin Kalesinin de yıkılmasını emretti.

4. Hülagü'den Olcaytu'ya İlhanlı Artuklu Münasebeti

Moğol felaketini ancak onlara tabi olarak atlatan Fahrettin Kara Arslan(1259-1291) bu sayede Artukluların tarih sahnesindeki rolünü bir buçuk asır daha uzatmıştır. Dönemin birçok hükümdarı Moğol istilaları karşısında, iktidarlarını kaybedip hayatlarından olurlarken Kara Arslan bu suretle Mardin Artuklularının ömrünü uzatmıştır. Bu tabiiyeti dolayısıyla paraları üzerinde Melik ül-Muzaffer Kara Arslan adı yanında Hülagü'nün adı da yer alıyordu³⁹. Bu paralar Artukluların İlhanlılara tabi olduğunu kanıtlamaktadır.

Mardin ve Meyyafarikin kuşatmasının beklenenden uzun sürmesi Ortadoğu için büyük bir hayra vesile olmuştur. Zira Hülagü bu seferler ile zaman kaybetmiş ve en büyük hedefi olan Mısır'ı alamadan Mengü Kaan'ın ölümü üzerine ordusunu Karakurum'a dönmüştür Memlûklar ise bu durumu bir fırsata çevirerek Ayn-ı Calut mevkiinde 1260 yılında Moğol ordusunu adeta yok etmişlerdir.⁴⁰ Moğolların ilk mağlubiyeti olan bu savaş İslam dünyasında büyük bir sevinç ile karşılanmıştır.

Bu tarihten sonra bir taraftan İran Merkezli İlhanlılar diğer tarafta Mısır merkezli Memlûklar olmak üzere iki büyük devlet sürekli bir güç mücadelesine girişmişlerdir. Bu mücadeleden en çok bu iki devletin hâkimiyet sahasına dönüşen Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi etkilendi. Moğollar süreye ve Mısır tarafına yaptıkları askeri seferlerine, tabi bir hükümdar olarak, Kara Arslan'ı da orduları ile birlikte götürüyorlardı. 1260 yılında, Musul üzerine bir ordu gönderilmiş, Kara Arslan da askerleri ile bu sefere katılmıştır.⁴¹

1265'te İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han gönderdiği yarıltıkta Kara Arslan' a Diyarbakır ve Diyar-ı Rabia'nın hâkimiyetini de vermiştir. Abaka Han döneminde Memluk ordusu Anadolu içlerine kadar ilerleyerek 1277 yılında Elbistan'da Moğol ordusu ile savaştı.⁴² Bu savaşta Moğol ordusu Ayn-ı Calut'tan sonra ikinci büyük yenilgisini aldı. Abaka Han Memlûklardan intikam almak için 1281 yılında Suriye'ye sefere çıktı bu seferde Moğol ordusunun yanında Kara Arslan da askerleri ile katıldı. Ancak iki taraf arasında gerçekleşen II. Humus Savaşında Moğol tarafı ağır bir yenilgi almıştır⁴³ Babası gibi Memlûklara karşı bir türlü başarılı olamayan Abaka Han bu

39 **Turan**, 2001, s.198. Bu paranın ön yüzünde yüzün: ortada “*Khan Hülagü/ al-muazzam/ilkhan*” çevrede: *Mardin/sana/thaman/khamsin/sittami'a*” arka yüzünde ortada “*Allah/al-melik al- muzaffar/Qara Arslan/Muhammed*” yazmaktadır. **Bknz**; Ömer Diler, İlhanlılar, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006, s.243.

40 Ayn-ı Calut savaşı için bkz: **Ata Melik Cüveynî**, Tarih-i Cihan Güşâ, (Çev. Mürsel Öztürk),III, Ankara 1988, s.170–176; **Hafız Celaleddin Suyutî**, Tarih-i Hülefa, (Tah. Said Mahmud Akil), Beyrut 2005, s.432–434,436; İbn **Tağrıberdi**, En Nucumu'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar), Arpçadan çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 213, s.83; **Yuvahı**, 2011, s.172-177; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev: Aykut Kazancigil, Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 340.

41 **Turan**, 2013, s.198.

42 İbn Tağrıberdi, *En Nucumu'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)*, (Arpçadan çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 213, s.83.

43 Abdullah Mesut Ağır, “Sultan Kalavun Devri Memluk – İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H 679/M. 1281” *Akademik Bakış Uluslar Arası Sosyal Bilimler E- Dergisi*, S. 15 Ekim 2008, s.7. **Turan**, 2001, s.198

yenilgilerin üzüntüsü ile 1282 yılında Hemedan'da hayatını kaybetti.⁴⁴ Abaka Han döneminde İlhanlı Artuklu Münasebetleri tabii metbu çerçevesinde devam sürdü. Abaka Handan sonra İlhanlı Devletinin başına Ahmet Teküdar geçti ancak 2 yıl gibi kısa bir hükümdarlık sürdü. Bu dönemde İlhanlı hükümdarı bütün dikkatini içteki olaylara vermek durumunda kaldı. Zira Ahmet Teküdar hükümdarlığının ilk ünlerinden itibaren yeğeni Argun'un güçlü muhalefeti ile karşılaştı. Ahmet Teküdar'a karşı harekete geçen Argun, amcası Ahmet Teküdar'ı bertaraf etmeyi başararak Teküdar'ı 10 Ağustos 1284 tarihinde idam ettirdi.⁴⁵ Argun Han da Memlûklara karşı selefleri Hülagü ve Abaka'nın siyasetini güdüyordu. Bu nedenle Memlûklara karşı o da Artuklu desteğine önem vermekteydi. Argun Han döneminde söz konusu münasebetler dostluk çerçevesinde devam etti. Argun Handan sonra İlhanlı tahtına geçen Geyhatu ve Baydu dönemlerinde de İlhanlı tarafı yine iç karışıklık ve çekişmelerle uğraştılar.

Öte taraftan Artuklu tarafında ise Artuklular 1291 yılına kadar 33 sene boyunca Kara Arslan yönetti. Kara Arslan 1291 yılında ölünce yerine oğlu Melik us-Sa'id Şemseddin Davud geçtiyse de ancak üç yıl yaşadı. Ardından Kara Arslan'ın ikinci oğlu II. Necmeddin Gazi, Artuklu tahtına çıktı ve 1294'den 1312'ye kadar hüküm sürdü.⁴⁶

Bir tarafta Gazan Han'ın bulunduğu ve diğer tarafta II. Necmeddin Gazinin bulunduğu İlhanlı Artuklu Münasebetleri söz konusu hükümdarlar döneminde meydana gelen bölgesel gelişmelerin etkisinde tekrar canlandı. Bu dönemde de Artuklular İlhanlılara bağlı kalmaya devam ettiler. Bu döneme damgasını vuran olay ise Memlûklardan kaçan Şam emiri Seyfeddin Kıpçak ve diğer bazı emirlerin önce Mardin'e oradan da Gazan Han'a sığınmaları oldu. Bu emirleri takip eden Memlûk orduları 1298 yazında Mardin ve çevresinde ağır tahribatlar yaptılar. Yapılan bu tahribatlar elçiler vasıtasıyla Gazan Han'a bildirildi.⁴⁷ Gerek Memlûkların bu bölgede yaptıkları tahribatlar gerek Anadolu'da meydana gelen Sülemiş isyanındaki Memlûk etkisi ve gerekse Memlûklardan kaçıp Gazan Han'a sığınan söz konusu emirlerin Gazan Han'ı Memlûklar üzerine sefere çıkmaya teşvik etmeleri yeni bir İlhanlı Memlûk savaşının fitilini ateşledi.⁴⁸

Moğolların güneyde Memlûklarla savaş başlatmaları Mardin Artuklularının stratejik önemini daha da artırdı. Gazan Han 1299 yılında Suriye üzerine çıktığı sefere II. Necmeddin Gazi'de askerleri ile Moğolların yanında katılarak İlhanlılara çok

44 Hamidullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*. (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Ankara 2018, s. 481; Spuler, s. 2011, 88; Abdulkadir Yuvalı "Abaka" *Türkiye Diyanet Vekfi İslam Anskopedisi*, C.1, 1988. s.8.

45 Hamidullah Müstevfi 2018, s.482; Reşidüddin Fazlullah, 2013, 148; Yuvalı, 2017, 243.

46 Turan, 2001, s.200.

47 Reşidüddin'nin aktardığına göre Gazan Han'a gelen haberler Moğol askerleri'nin Diyarbakır ve Mardin dolaylarında ağır tahribatlar yaptıkları, bu bölgelerdeki tahılları yaktıkları ve halka zarar verdikleri yönündedir. Bkz: Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.277; Wassaf, s. 372-373.

48 Osman Gazi, Özgüdenli, "Gazan Han ve Reformları, (694/1295-703/1304). Basılmamış Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* Türkiyat Araştırmaları *Enstitüsü Tarih anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı*, İstanbul 2000, s.149,150.

önemli lojistik destek sağladı.⁴⁹ Necmeddin Gazi'nin bu desteği İlhanlı sultanı tarafından karşılıksız bırakılmadı. Onun sadakatini göz önünde bulunduran İlhanlılar kendinden önceki Artuklu hükümdarları "emir", "melik" veya "melik'ul-umera" gibi mutevazi unvanlar kullanmalarına rağmen Necmeddin Gazi'nin "sultan" unvanını kullanmasına izin veriler.⁵⁰ Bununla da yetinmeyen Gazan Han üçüncü Suriye seferi⁵¹ sırasında Sincar'a geldiği sırada II. Necmeddin Gazi'nin sadakatini görünce Ona hâkimiyet alametleri olarak "tac" ve "çetr" göndermesinin yanında Ona bütün Diyar-ı Bekir ve Rabia'nın emaretini verdi.⁵² Gazan Han bu esnada II. Necmeddin Gazi'ye ikta ve unvan vermekle kalmamış Musul bölgesi sakinlerinden olan Fahr-i 'İsa-i Nasranî el- Gıyar'ın⁵³ da ortadan kaldırmasını emretmiştir.⁵⁴ Bu talimat üzerine harekete geçen II. Necmeddin Musul'a giderek İsa'yı kendisine naip seçeceğini söyleyerek huzuruna getirtmiş ardından da onu öldürmüştür.⁵⁵ Burada Artuklu Hükümdarının Gazan Handan aldığı ikta ve unvan ve talimatlar Artukluların İlhanlılara sadakatle bağlı olduklarını açıkça ortaya koyması bakımından son derece önemlidir.

Gazan Han 1304 yılında ölünce yerine kardeşi Olcaytu İlhanlı tahtına çıktı. Olcaytu Han döneminde İlhanlı Artuklu ilişkileri daha da gelişti. Bu ilişkiler Olcaytu'nun 1309 tarihinde II. Necmeddin Gazi'nin Dünya Hatun adındaki kızı ile evlenmesi ile sonuçlandı.⁵⁶ Dünya Hatun Olcaytu'nun 15 eşinden biriydi.⁵⁷ Olcaytu'nun Dünya Hatundan çocuğu olmaması ise Artuklular ise İlhanlı Artuklu akrabalığının Olcaytu Han ile sınırlı kalmasına yol açmıştır. Kaynakların ayrıntısını vermediği bu evlilik ile savaş ve katliam ile başlayan İlhanlı Artuklu münasebetleri en üst seviyede dönürlük ile sonuçlandı.

Bu tarihlerde İlhanlılar Anadolu'daki birçok vilayete idareci tayin etmekte bu idareciler ise halkı ağır vergiler ile ezmekteydiler. Artuklular ise İlhanlılar ile kurdukları yakın ilişkiler sayesinde kendi memleketlerini yönetmenin yanı sıra hâkimiyet alanlarını genişlettiler. İlhanlıların Artukluların bastırdıkları paralarda sultan unvanını kullanmasına izin vereleri de iki taraf arasındaki iyi ilişkilerin bir sonucudur. Artuklularda Sultan unvanını kullanan ilk kişi II. Necmeddin Gazidir.⁵⁸

49 Özgüdenli, 2000, s. 150.

50 Özgüdenli, 2000, s. 150.

51 Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.290-297.

52 **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.295.

53 Kaynağın aktardığına göre Musul ahalisi İsa'nın zulum ve tecavüzlerinden bıkmış ve onu birçok yere şikâyet etmişti. Bkz: **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.295.

54 **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.295; Özgüdenli, 2000, s. 150.

55 **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.295; Özgüdenli, 2000, s. 150.

56 **Kaşani**, Ebulkasım Abdullah bin Muhammed el Kaşani, (1384). *Tarih-e Padişah Said Gyasedünya ve Din Olcaytu*. (Yay. Haz. Mehin Hambeli) Tahran: Heftomin Numayışgah Beynelmilel-i 1384, s.42.

57 Fahreddin Davut, Benaketi, *Ravzatü Ulu'l-Elbab fi Marifetü't-Tevârih ve'l-Ensâb (Târîh-i Benaketi)*, haz. Cafer Şear, Tahran 1348 h.ş. 473.

58 **Turan**, 2013, s.202.

Sonuç

Moğolların tarih sahnesinde aktif rol oynadıkları 13. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde Moğollar ile İslam dünyasında hüküm süren devletlerarasındaki münasebetler oldukça şiddetli başladı. Moğol orduları hâkim oldukları her coğrafyayı büyük bir kasırga gibi yerle bir ediyorlardı. İlk etapta tehlikenin ne kadar büyük olduğunun farkına varamayan Harezmsahlar, Abbasiler, Eyyubiler ve Selçuklular gibi İslam devletleri tehlikeye karşı birleşmemenin bedelini devletlerinin yıkılıp iktidarlarını kaybetmekle ödediler.

Böylece kısa bir sürede Ortadoğu ve Yakındoğu'da o güne kadar hüküm süren büyük devletler bir anda ortadan kalktılar. Bu durum yerel yöneticilerin büyük Moğol tehlikesine karşı kendi başlarının çaresine bakmalarını mecburi kıldı. Mardin Artukluları da bu tehlikeye karşı şehrin surlarını güçlendirip erzak depolamak ile önlem aldılar. Ancak Moğollar büyük bir ordu ve kararlılıkla şehri kuşatıp nispeten uzun bir süre sonra anlaşma ile teslim aldılar.

İlhanlı Artuklu ilişkileri çatışmayla başladıysa da anlaşma ile sonuçlandı. Artuklular Moğol tabiiyetini reddetmelerine rağmen Moğollar şehri aldıktan sonra şehrin surlarına dokunmadılar. Bu bakımdan Mardin şehri Moğolların savaş ile aldıkları diğer şehirlerarasında istisnadır.

İlhanlılar bu hareketleri ile Suriye'ye yapacakları seferler için önemli bir müttefik ve ordularına takviye kuvvet kazandılar. Buna karşılık olarak Artuklular da bölgelerinde güçlerini artırarak Moğol tehlikesini bertaraf edip devletlerini bir buçuk asır daha devam ettirdiler. Artuklu Hükümdarı II. Necmeddin Gazi'nin Sultan ünvanını kullanması bu güç artışına kanıttır.

Moğolların Doğu ve Güneydoğuya hâkim olmaları ve yaklaşık bir asır boyunca bu bölgeleri matbu güç olarak yönetmeleri siyasi ve sosyal olarak bölgeyi etkiledi. Gerek İlhanlılarla çağdaş olan Anadolu beyliklerinin gerekse İlhanlılardan sonra Anadolu'da hüküm süren Osmanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devlet teşkilatlarında görülen *Dergâh*, *Devletîâne*, *İnçü*, *Hucari*, *Tiyül*/Yatul*, *Arpalı*, *Tuvaçı Dîvânı*, *beyaz bayrak*, *Cebeli*, *Cebeci* kavramlarının kullanılması yine Hukukta kullanılan "yasak" kelimesi ve maliyede kullanılan "Tamga", "Kopçur" ile unvan olarak kullanılan "Han" kelimesi Moğolların söz konusu bölge ve devletlere yaptıkları geniş etkilere örneklerdir.

Moğolların bölgeye etkisi elbette yalnızca bölgenin dili ve kültürüne yeni tabirler miras bırakması olmadı. Moğollar Köseadağ savaşı ile Bütün Anadolu'nun istikrarına büyük bir darbe indirerek yaklaşık bir asır boyunca Anadolu halklarının adeta günümüz Suriye'sini yaşamalarına sebep oldular.

Kaynaklar

Aksarayî, Kerimuddin Mahmud, **Müsameretü'l-Ahbar**, (Çev. Müsrel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Ağır, Abdullah Mesut, "Sultan Kalavun Devri Memluk – İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H 679/M. 1281" **Akademik Bakış Uluslar Arası Sosyal Bilimler E-Dergisi**, S. 15 Ekim 2008

Cüveynî, Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşâ**, (Çev. Müsrel Öztürk), III, Ankara 1988.

Diler, Ömer, İLHANLILAR, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Anadolu'da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)" Çanakkale Araştırmaları **Türkyılığ**, Yıl 13 Güz 2015 Sayı 19 ss. 37-64.

Fahredden Davut, Benaketi, **Ravzatü Ulu'l-Elbab fî Marifetü't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târîh-i Benaketi)**, haz. Cafer Şear, Tahran 1348 h.ş

Göyünç Necat, "XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1458, İstanbul 1969

Gregory Abul Farac, **Abu'l- Farac Tarihi**, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.573.

Hafız Celaleddin Suyufî, **Tarih-i Hülefa**, (Tah. Said Mahmud Akil), Beyrut 2005.

Hamidullah Müstevfî-yi Kazvinî, **Târîh-i Güzide**. (Çev. Müsrel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Ankara 2018

İbn Tağrıberdi, **En Nucumu'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)**, (Arpçadan çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 213

Kaşani, Ebulkasım Abdullah bin Muhammed el Kaşani, (1384). **Tarih-e Padişah Said Gıyasedünya ve Din Olcaytu**. (Yay. Haz. Mehin Hambeli) Tahran: Heftomin Numayışgah Beynelmîle-i 1384

Kâtip Ferdî, **Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi**, neşr eden Ali Emîrî, İstanbul 1331

Köprülü, Fuat, "Artuk Oğulları", İslam **Anskopedisi**, 1

Özgüdenli, Osman Gazi. "Gazan Han ve Reformları", (694/1295-703/1304). Basılmamış Doktora Tezi, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü** Türkiyat Araştırmaları **Enstütüsü Tarih anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı**, İstanbul 2000.

Roux, Jen Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (Çev: Aykut Kazancigil, Ayşe Bereket), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2001

Sevim, Ali, "Artukluların sogu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", **Bellefen**, XXXI, 1962.

Spuler, Barthold, İnan Moğolları (Siyaset, İdare ve Kùltür İlhanlılar Devri, 1220-1350), (Çev. Cemal KÖPRÜLÜ), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

Turan Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi (Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artuklular'ın siyasi tarih ve medeniyetleri)** İstanbul 2001

Yuvalı, Abdulkadir "**Abaka**" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Anskopedisi, C.1, 1988. s.8.

Yuvalı Abdulkadir İlhanlı Tarihi. Bilge Kùltür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.172-177.

Yuvalı, Abdulkadir, İlhanlı Tarihi. Bilge Kùltür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.132.

Dr.

Abdullah BAYINDIR

Gaziantep Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
bayindirabdullah27@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6581-0894>

Eser Geçmişi / Article Past: 25 Eki 2018 / 28 Kas 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.474679>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Devletinde Piyade Sınıfı Askerlerin Eğitimi*

The Education of The Infantry Soldiers in Ottoman State

Öz

Bu çalışmada, Osmanlı Devletindeki askerî eğitim ve ıslahatlar ile ilgili bilgi verilmeye çalışılmıştır. Osmanlı imparatorluğunun askeri alandaki zayıflaması, sözkonusu ıslahat çalışmalarını zaruri kılmıştır. Çeşitli padişahların döneminde ağırlıklı olarak askerî alan olmak üzere diğer alanlarda da yenilik hareketleri görülmektedir. Bu hareketler yenilik karşıtları tarafından engellenmek istense de, devlet ileri gelenleri tarafından uygulanmaya çalışılmıştır. Yapılan bütün ıslah çalışmalarının tam anlamıyla yerine getirildiğini söylemek zordur ancak Osmanlı Devleti'nin Batı tarzı yenilik taraftarı olduğu görülmektedir. Transkripsiyonu yapılan bu kitap, Osmanlı Devletinin XIX. yüzyıldaki askerî eğitimi ile ilgili bilgiler içermektedir. Kitap Rûmî 1310/Mîlâdî 1894 yılında Alman asıllı Comte De Waldersee isimli üst rütbeli bir asker tarafından kaleme alınmıştır. Almanca yazılan kitap dönemin iki Türk yazarı Nâsır ve Mustafa Râgıb tarafından Arap alfabesi ile Türkçe'ye çevrilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Asker, Piyade sınıfı, Yenilenme.

Abstract

Information related to military education and reformation in Ottoman State was tried to be given in this study. The attenuation in military of Ottoman Empire led it for the mentioned reformations. During lots of Sultans' eras the innovation attempts were seen in different issues, but military issues among these were first. Though, these innovation attempts were tried to be prevented by the opponents they were tried to be applied by governmental authorities. It is difficult to say that all the reformation attempts were performed thoroughly, however; it is known that Ottoman State was an exponent to Western style innovations. This book, whose transcription was held, includes some information about the military education of Ottoman Empire in XIXth century. The book was written by a German originated by a senior officer named as Comte De Waldersee, in 1310 (Julian Calender)/1894 (Gregorian Calender). The book which was written in German originally was translated into Turkish via using Arabic alphabet by two Turkish writers of the age, Nasır and Mustafa Râgıb.

Keyword: Ottoman, Soldier, Infantry, Innovation.

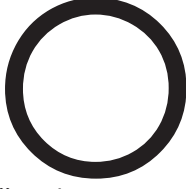
* Bu çalışma, "Piyade Sınıfına Mahsus Dâhiliyye ve Seferiyyeden Mevâdd-i Mücmeleyi Hâvî Ma'lûmât ve Terbiye-i Askeriye" adlı kitabının transkripsiyonu ve değerlendirmesi, adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ATIF: BAYINDIR Abdullah, "Osmanlı Devletinde Piyade Sınıfı Askerlerin Eğitimi" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4/3 (Aralık-2018), s. (119-138)

CITE: BAYINDIR Abdullah, "The Education of The Infantry Soldiers in Ottoman State" **Journal of History and Future**, 4/3 (December- 2018), pp. (119-138)

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu 1299'dan 1918'e kadar geçen tarihî süreç içerisinde, dünya üzerinde hüküm süren en uzun ömürlü ve en geniş sınırlara sahip imparatorluklardan birisi olmuştur. Devletin aslî unsuru olup köklü bir kültüre sahip olan Türk Milleti, savaşçı ve teşkilatçı bir yapıya sahiptir. Türklerin bu niteliği bozkır tipi göçebe yaşam tarzının doğal neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Yaşam koşulları Türk topluluklarını doğayla ve başka toplumlarla sürekli mücadele etmesine neden olmuş ve bu durumun sonucu hareketli sosyal yapı oluşmuştur.

Türk kültürünün kodlarında var olan hareketli toplum yapısı ve eş zamanlı olarak teşkilatlanma kabiliyeti, Türklerin farklı coğrafyalarda aynı anda birden fazla devlet kurabilme becerilerini de doğurmuştur. Tarihî süreç içerisinde Türk devletlerinin uzun süreli ayakta kalabilmesi ve geniş coğrafyalarda, birden fazla farklı unsur bünyesinde barındırabilmesi, başka etkenlerle birlikte, askerî niteliklerin üstünlüğüyle yakından ilgilidir denilebilir. Bu durumun en açık örneği, Osmanlı Devleti özelinde görülebilmektedir. İnsan potansiyelini askerî ve ekonomik anlamda kullanan Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüşebilmiştir. Bu süreçte bir kültür medeniyet merkezi olma konumuna yükselirken, Türk kültür yapısında var olan askerlik kültürünü, eğitim sistemine de aktarabilmiştir. Askerî eğitim sistemi, önemli kadrolardaki yöneticilerin yetiştirilmesine de katkı sağlamıştır.

Ele alınan eserde dönemin şartlarına göre piyade sınıfı askerlerin bütün vaziyetleri ile ilgili bilgiler içermektedir. Bundan başka yine eserin yazıldığı dönemde Osmanlı Devleti ve diğer devletleri askeri eğitim şartları ve kullanılan teçhizatlar yönünden karşılaştırma imkanı sunmaktadır.

Günümüz Türkçesine kazandırılmış olan eser yazıldığı dönem itibariyle askeri anlamda gelişmişlik ve gelişim süreçleri hakkında derin bilgiler içermektedir.

2. Osmanlı Dönemi Askeri Durum

XVIII. yüzyıla kadar gelen süreçte Osmanlı-Avrupa ilişkileri genelde savaşlar ve barışlardan mürekkep olarak inşa edilmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti askerî üstünlüğü elinde bulundurduğundan Avrupa ile herhangi bir askerî eğitim ve teknik alışverişinde bulunmamıştır. Ancak devam eden süreçte alınan yenilgiler ve 1699 Karlofça antlaşmasının imzalanması, Osmanlı Devleti'nin askerî alandaki eksikliklerini ortaya çıkarmıştır.

Osmanlı Devleti'nde batı tarzı yapılan ilk islahatların askerî alanda yapılması, daha önce belirtildiği üzere Osmanlı Devleti'nin güç kaybı neticesinde batı teknik ve donanımlarına sahip subay eksikliğini gidermek amacıyla kaynaklanmıştır. İyi asker yetiştirmek amacıyla, batılı tarzda, çağdaş eğitim veren okulları açma gereği duymuştur. Yenilik taraftarı olan padişahlar döneminde askerî okul açma hareketleri ivme kazanmıştır. Ordunun mühendis ihtiyacını karşılamak amacıyla XVIII. yüzyılda açılan Deniz ve Kara Mühendishanelerinin dışında, Harbiye'nin açılması

önemli bir adımdır. Gerçekten Harbiye, yalnız subay değil aynı zamanda idealist ve aydın düşünürler de yetiştirmiştir. Askerî Rüştiyeler ve İdâdîler, Harbiye'ye öğrenci yetiştiren kaynaklar olarak açılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan ilişkilerini geliştirmek için girişimlerde bulunması Lale Devri ile başlamıştır¹. 1718-1730 yıllarını kapsayan ve "Lale Devri" olarak isimleşmiş bu dönemde Osmanlı Devleti Avrupa devletlerinin başkentlerine elçiler göndermiş ve elçilikler açmıştır. Batılı devletlerle ilişkilerin arttığı bu dönemde, çeşitli kitaplar Türkçe'ye çevrilmiş, matbaalar kurulmuştur². Nitekim yapılmaya çalışılan bu yenilik hareketleri zaman zaman bir takım yenilik karşıtları tarafından kesintiye uğramıştır³. Askerî mağlubiyetlerden sonra Osmanlı devlet yöneticileri devletin içinde bulunduğu durumu ve ordunun giderek zayıflamasını tartışmaya başlamışlardır. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca anlaşmasının yapılması ve bilhassa bunu izleyen dönemde Kırım'ın Rusya'ya bağlanmış olması⁴. Osmanlı Devleti'nde günler süren tartışmaları başlatmıştır⁵. XVIII. yüzyılda yapılan ıslahat çalışmalarından sonra sınırların güçlendirilmesi, malî, sosyal ve askerî konularda Kanun-i Kadîme uyma hedefi amaçlanmıştır. İlk başta sadece aksayan yerlerde iyileştirme şeklinde görülen ıslahat hareketleri zamanla modernleşme, yenileşme ve batılılaşma şeklinde devam etmiştir⁶.

Bu dönemde Türkçe öğrenmek üzere İstanbul'a gelen Macar asilzâdelerinden Baron De Tott'un topçu subayı yetiştirmek amacıyla öğretmenliğe başlaması, askerî eğitimde önemli değişimleri de beraberinde getirmişti. I. Mahmut döneminde Humbaracı Ahmet Paşa (Le Konte Claude Alexander de Bonnevale (1675-1747))⁷ tarafından 1734'te, Üsküdar'da *Humbarahâne-i Mühendishâne* adında bir okul açıldı. 1754-1757 yılları arasındaki durağan zamana nisbetle III. Mustafa dönemi yenileşmenin devam ettiği bir göstergesidir (1757-1773)⁸.

Sadrazam Halil Hamid Paşa, I. Abdülhamit'in onayını aldıktan sonra ordunun daha iyi eğitileceği düşüncesiyle 1774-1789 yıllarında Fransa'dan askerî alanda eğitimciler getirtti. Nitekim deniz kuvvetlerinin iyileştirilmesi amacıyla *Mekteb-i*

1 Kodaman, B. (1999). *Abdülhamit devri eğitim sistemi*, TTK, Ankara, s. 9.

2 Adıvar, A. (1970). *Osmanlı Türklerinde ilim*, Remzi kitabevi, İstanbul, s.142-143.

3 Örneğin III. Ahmet ve Sadrazam İbrahim Paşa'nın radikal olmayan iyi niyetli ıslahat hareketleri kısa ömürlü olmuştur. Kısmen Yeniçeri, kısmen de halkın tepkisiyle karşılaşan bu ıslahat hareketleri Patrona Halil isyanına sebep olmuş ve bu isyan padişah ve sadrazamın ölümüyle sonuçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aslan, S. (2004). "Yeniçeri ve Kapıkulu süvarilerinin isyanlarına ilişkin bir analiz", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs c. 28 no.1, s. 89-101.

4 Başar, A. (2010). *Kırım'da Rus kolonizasyonu*. Karadeniz araştırmaları, c. 6, 24, Ankara, s. 9-42; Sertkaya, O. F. (2006). "Kırımın Rusyaya ilhakına dair 17 Ekim 1783 tarihli ve Knez Grigori Potemkin imzalı Osmanlı türkçesiyle yazılmış ferman", *11*, s. 13-18.

5 Findley, V. C. (1994). *Osmanlı Devleti'nde bürokratik reform*, İstanbul, s. 38.

6 Osmanlı Ordusundaki Teknolojik gelişmelerle ilgili bkz. Unat, Y., (1999). "Osmanlı teknolojisine genel bir bakış". *Osmanlı Ans. c. 8*, Yeni Türkiye yay. Ankara, s. 627-654.

7 Osmanlı devletindeki topçuluk faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tunç, Ş. (2005). *Tophane-i Amire ve Osmanlı devletinde top döküm faaliyetleri*, Başak Yay. İstanbul.

8 Turhan, M., (1969). *Kültür değişimleri, sosyal psikoloji bakımından bir tetkik*, Devlet kitapları, İstanbul, s. 201.

Bahriye, Mühendishâne-i Bahri Hümâyün adını alarak yeniden düzenlendi⁹. Bu dönemde kurulan mühendishaâneler, medreselerin değil de daha çok Enderun'un yerine geçmiştir. Medreseler yerlerini muhafaza ettikleri halde Enderun önemini yitirmeye başlamıştır¹⁰.

3. Piyadelerin Eğitimi Üzerine

Ele alınan konu üzerinde çalışılan kitap; Hicri 1310 Miladi 1894 yıllarında, Harp Okulu piyade eğitimi öğretmenlerinden *Kaymakam Nâsır ve Mustafa Râgıb* adlı şahsiyetler tarafından kaleme alınmıştır. Kitap içerik bakımından; Piyade sınıfına mensup, bir erde bulunması gereken kişisel vasıflarla savaş ve barış durumunda uyması gereken askerî kurallar, silah vs. teçhizatın bakımı ve kullanımı hakkında özet bilgiler vermektedir. Kitap Harp Okulu matbaasında üçüncü kez basılmıştır. Harp Okulu sınıflarında öğretilmek üzere düzenlenmiş olan kitap, genel olarak 13 fasıl (bölüm)'den oluşmakta olup, bölüm başlıklarının yanı sıra, yan başlıklar, şekil ve grafik bilgilerini de barındırmaktadır. Bu şekil ve grafikler kitabın transkriptinde orijinal fotoğrafları ile beraber verilmiştir.

İncelenen konunun detaylarına inip piyade sınıfı askerlerin eğitimleri ile ilgili bilgileri daha iyi anlamamız açısından, kitapta bulunan bölümleri tek tek ele almakta fayda vardır.

3.1. Birinci Bölüm

Bir erde bulunması gereken sadakat, cesaret, sebat, savaşa hazırlık ve benzeri kişisel meziyetler sayılmaktadır. Devletin en üst makamından başlayarak aşağıya doğru tüm üst makamlara ve simgelere saygı gösterilmesi gerektiği ve bu saygının ne şekilde gösterileceği üzerinde durulan bu bölümde kayıtsız şartsız itaatın gerekliliği, gerektiğinde şikâyetin nasıl yapılacağı anlatılmaktadır. Asker olma şerefine erişen herkesin Savaşta ve Barışta padişaha son derece sevgi ve doğrulukla hizmet etmesi ve gerektiğinde bu yolda can verebilme cesaretinde olması gerekmektedir. Örneğin *Sancağ*; Askerlere görevlerini hatırlatmaya mahsus bir simgedir. Hizmeti ihmal edip sancağı terk edip kaçan asker askerî sadakati ihlal etmiş olur.

Savaşa girmeden önce askerlerin üstleri tarafından savaşa hazırlık aşamasından geçirilmeleri gerekmektedir. Kitapta da detaylıca yer verilen konu da askerin silahı nasıl kullanacağı, silahın temizliğini nasıl yapacağı gibi detaylı ve hayati öneme sahip bilgiler mevcuttur. Yani her asker sürekli bir çalışmayla ateşli silahları, askerî teçhizatı iyi kullanıp kollamayı öğrenmeli ve fizikî maharet sahibi olmalıdır. Bundan başka askerin savaş ve barışta geçici zorluklara (Barışta; spor, eğitim, talim vb. Savaşta; uzun yürüyüşler, açlık, susuzlu gibi) sabırla katlanması, bu konuda elinden geleni yapması ve itaat konusunda sorun çıkarmaması gerekir.

9 Adivar, A., (1970). *Osmanlı Türklerinde ilim*, s.184.

10 Tekeli, İ., (1980). *Toplumsal dönüşüm ve eğitim tarihi üzerine konuşmalar*, Mimarlar Odası yayını, Ankara, s. 69.

Kişisel davranışlar ve arkadaşlar arasındaki ilişkiler ile ilgili bilgileri de içeren birinci bölüm, askerinin düzgün bir karakter sahibi olmasına gerektiğine dikkat çeker. Erlerin davranışları askerliğin şanına uygun olmalıdır. Sarhoşluk, dinen haram olduğu gibi askerliğe de aykırıdır. Askerliğin gereği olan düzen, ayık olmakla korunabilir. Pek çok suç ve kabahatler sarhoşluktan kaynaklanır. İzinli ve görevde olanlar dışında herkes “yat” ve “kalk” boruları arasında kışlada olmalıdır. Arkadaşların birbirine davranışı edepli ve dürüstçe olmalı, kavga, küçümseme gibi durumlardan kaçınılmalı, hatta bunlara engel olunmalıdır. “Arkadaşlık diğerinin suçunu örtmektir” gibi bir hataya düşülmemelidir. Çünkü bu askerliğin şerefine halel getirir. Aynı birliğin veya ayrı birliklerin fertleri arasında birlik olmalıdır. Tüm askerlerin hedefleri aynı olduğundan her alay yekvücut olmalı diğer alayların bireylerine de dostça davranmalıdır. Hırsızlık ve arkadaşının eşyasını zaptetmek yanlış davranışlardır ve şiddetle cezalandırılır.

Askerler olağandışı durumlarda üstlerine şikâyetlerde bulunmaları ve bunu hangi usul ile yapacakları da yine bu bölümde anlatılmıştır. Bir er haksızlığa uğradığına inanırsa şikâyet hakkı vardır fakat asılsız şikâyetlerde ısrarcı olmak cezayı gerektirir.

Şikâyet konusunun vukuundan ertesi günün sabahına kadar 24 saat geçmedikçe davacı olunamaz. Çünkü bu süre zarfında öfke galip olacağından yanlış davranıp ceza görme riski vardır. Bunun bir faydası da bu müddet zarfında öfkenin yatışıp davadan vazgeçme veya enine-boyuna düşünüp daha soğukkanlı karar verme imkânı kazandırmasıdır. Burada dikkati çeken bir nokta vardır ki şahısların psikolojik değişimlerinin de dikkate alınmasıdır. Şikâyet, görevin veya aldığı emrin yerine getirilmesinden yahut aldığı cezanın bitiminden sonra olacaktır. Şikâyet en geç beş gün içinde ilgili amire sunulmalıdır. Bu konuyla alakalı olarak şikâyetin usulü ve üslûbu da önemlidir. Şikâyet öncelikle kendi başçavuşuna o yoksa en kıdemli çavuşa sözlü olarak iletilir. Başçavuş da takım çavuşuna, bir erin şikâyeti olduğunu ve bunu yüzbaşıya bildirdiğini söyler. Bu durumda erin şikâyetini yüzbaşı bizzat dinler. Başçavuş şikâyet edilecekse doğrudan yüzbaşıya söylenir. Bir üste kendisini şikâyet edeceğini söylemek yasaktır. Birden çok er şikâyetçiyse iki erin şikâyeti yeterlidir. Başka erleri şikâyete teşvik etmek ve şikâyet konusunu daldırıp akılları bulandırmaktan kaçınılmalıdır. Asılsız şikâyetten ceza alanların mükerrer şikâyetlerinin ve usule aykırı şikâyetlerin cezası ağır olur. Kısacası bu bölüm erlerin hâl ve tavrından başlayıp eğitimi ve arkadaşlarıyla ilişkisine kadar birden çok konu ile ilgili detaylı bilgi içermektedir.

İkinci Bölüm

Bölüm içeriğini oluşturan konuların başında erlerin askerliğe alıştırılması gelişmektedir. Bu konuda askerlerin mensup oldukları birlikleri çok iyi bilmelerinin yanında, kendi rütbelerinin üstünde hangi rütbeler olduğunu bilmeleri ve bu rütbeye sahip askerlerin yetkilerini bilmeleri de gerekir. Aynı zamanda askerler rütbelerin hangi işaretlerle gösterildiğini ve bu işaretlerin ait olduğu rütbelerin isimlerini de bilmeleri gerekir. Erler komutanlarından söz ederken ve onlara hitap ederken kullanılması gereken hitap üslubuna dikkat etmelidirler. Açık anlaşılır bir dille dileklerini

ya da şikâyetlerini komutanlarına anlatabilmelidirler. Ayrıca erler buldukları birliklerin hangi ünitelerden oluştuğunu da bilmelidirler.

Bunun yanında erleri mensup oldukları birliğin mangadan en yukarıya kadar isim ve numarasını bilmeleri gerekir. Burada erlerin mangasının isim ve numarasını bilmesi er için bir künye oluşturmakta ve komutanlarına tekbil verdiği zaman ait olduğu manganın, ismini ve numarasını da zikrederek hangi birliğe ve mangaya mensup olduğunun anlaşılmasına yardımcı olur. Er kendi üstlerinin sırayla adlarını ve aynı şehirdeyseler evlerini bilmek zorundadır. Böylelikle sıradışı bir olay vukuu bulunduğu zaman şahısların yakın arkadaşlarına danışma gereği duyulabilir. Bunlardan başka, er bir piyade alayının taksimatını, tabur ve bölüklerini esas metindeki sıraya göre bilmelidir.

Üçüncü Bölüm

Kitabın üçüncü bölümünü oluşturan konular genel olarak erlerin üstleriyle karşılaştıklarındaki hallerini anlatmaktadır. Otururken, dururken veya yürürken bir subay, başçavuş vb. rütbedeki komutanlarla karşılaşan erlerin vaziyetleri anlatılmaktadır. Nitekim bölümün tamamında geçen konuları zikredecek olursak; Askerlerin üstleri ile karşılaştıklarında nasıl saygı gösterecekleri, bu esnada nasıl hareket edecekleri, üstlerine hitap ederken nelere dikkat etmeleri gerektiği, dilekçe ve şikâyette uyulması gereken usul, zamanlama ve hiyerarşik silsile gibi mevzuların dışında üstlerin odalarına nasıl girilmesi gerektiği, odada ne şekilde beklenmesi ve odadan nasıl çıkılması gerektiğiyle ilgili bilgiler verilmektedir.

Ayrıca ata binmekte veya attan inmekte olan subaylara nasıl yardım edileceği, erlerin elbise ve kılık-kıyafetinin nasıl olması gerektiği, sarhoşluk, borçlanma ve benzer hareketlerden sakınmak zorunda olduğu, izin almadıkça bir başkasına ait eşyayı kullanamayacağı, hastalanması durumunda erlerin neler yapacağı, izindeki askerlerin kışla dışında nasıl davranması gerektiği, bir başka birlikte veya hükümlü sevki gibi kışla dışında geçici görevli olanların nasıl davranacakları, görev yerini terk etmenin, sadece o görevi veren subayın izniyle mümkün olabileceği, barut işleme görevinde kıvılcım ve yangın çıkmaması için nelere dikkat edilmesi gerektiği, beden, kıyafet ve mekân (koğuş vb) temizliğinin nasıl yapılması gerektiği gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Anlaşıldığı üzere kitabın bu bölümü tamamen erler ile ilgili konuları içermektedir. En küçük detayına kadar anlatılan konular, askerî kışlalardaki kural ve disiplinin boyutunu görmemize yardımcı olmaktadır. Belirli bir hiyerarşinin hâkim olduğu kışla içerisindeki düzende askerler en iyi şekilde ve sağlıklı birer er olarak yetiştirilmeye çalışılmaktadır. Buradan şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür; kışlada eğitim alan erler askerî görevlerini yapıp normal yaşamlarına döndükleri zaman, askerlikte öğrenmiş oldukları, temizlik, saygı, sevgi, yardımlaşma ve daha birden fazla örnek verebileceğimiz vasıfları sivil hayatında da uygulayarak yaşamına şekil ve düzen verebilir.

Dördüncü Bölüm

Yukarıda da bahsedilen kişisel bakımdan, erlerin üstlerine karşı nasıl davranması gerektiğine kadar alınan eğitimden sonra bir askerın silah eğitimi önemli mevzulardandır. Ateşli veya ateşsiz silahların kullanma tekniklerinin yanında bu silahların temizlik ve bakım gibi konularının da bir er tarafından çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu konuyu anlatan kısım kitabımızda dördüncü bölüm diye isimlendirilmiştir. Özetle bu bölümde hangi mevzular üzerinde durulduğunu anlatacak olursak; Piyade tüfeği tanıtılmakta olup, tüfeğin kısımları, parçaları, ek donanımlarının yanında bunların sökölüp takılması, eğitim zamanında ve savaş halinde temizlik ve bakımının nasıl yapılacağı, bakımda hangi malzemelerin kullanılacağı (balmumu, üstüpü, bez vb gibi) bakım esnasında tüfeğe zarar vermemek için dikkat edilmesi gereken hususlar, tüfeğin hangi koşullarda saklanması gerektiği, hangi mesafelere nasıl nişan alınacağı, bu esnada nişangâhın nasıl kullanılacağı, süngünün savaşta yeri ve nasıl kullanılacağı, tüfeğin nasıl sökölüp takılacağı, tüfeklerin bir yerden diğer yere nakil olunması, kovanın ve merminin yapısı, kovanların nasıl temizleneceği gibi konulara yer verilmiştir.

Kısacası piyade sınıfına mensup erlerin aldıkları silah kullanma, silahın bakımı ve en önemlisi bir erin silahını ateşlediği zaman hedefini vurma oranı ile ilgili eğitimi son derece önemlidir. Çünkü verilen bunca eğitimin amaçlarından biriside savaş esnasında erlerin öğrendiklerini uygulamaya koyabilmeleridir. Burada askerlerin üzerlerine zimmetli tüfeğinin bakımı ve temizliği ön plana çıkmaktadır. Çünkü mekanik çalışan silahların bakımı ne kadar iyi olursa çalışma mekanizması da bir o kadar iyi durumda olacaktır. Savaş esnasında cephaneye önemli bir konu olduğundan erler kışlalarda aldıkları silahların nakil işlerini nasıl yapmaları gerektiği eğitimi son derece iyi bilmelidirler.

Beşinci Bölüm

Nitekim askerler aldıkları silah eğitiminin teknik kısmını da detaylı şekilde bilmeleri gerekmektedir. Tüfeğin ateşlenmeden önceki hesaplamalarının ve ateşlendikten sonraki teknik olguların neler olduğunun bilinmesi sağlıklı bir şekilde merminin hedefi bulması için son derece önemli bilgilerdir. Bu bölümle ilgili üzerinde durulan konuların neler olduğunu genel hatlarıyla şöyle sıralayabiliriz; Hareket halindeki merminin çizdiği çizgi (mermi yolu) mermiyi hareket ettiren gücün barut gazının tazyiki olduğu, fişenin hareketini etkileyen faktörler (yer çekimi, rüzgâr, merminin kalitesi, tüfeğin hangi tür metalden imal edildiği, barutun taze veya eski olması, silahtaki imalat hataları vb) nişan tertibatı, nişan alırken göz yanılmasına neden olan âmiller (ışığın fazlalığı veya şimşek çakmasıyla nişangâhın büyük görünmesi gibi) hedeflerin türleri, nişan alma usulleri, nişan alma usulünün eğitimi, tüfeği nasıl kavramak gerektiği, nişan alma vaziyetleri, tetiği çekip düşürürken nelere dikkat edileceği, mesafe tahmin yöntemleri, muharebede silahı bireysel halde veya kıt'a halinde iken ateşleme usulü, ateşin mutlaka bir kumandaya tâbi olarak yapılması gerektiği, ateş edilecek yerin doğru seçilmesi, hangi tür cephanenin ne zaman kullanılacağı, atış emrinin ne zaman ve nasıl verilmesi gerektiği, yapılan atışların etki derecesinin gözlenmesi, vazifelerin rütbelere bağlı olarak değişken olduğu gi-

bi konularda bilgiler verilmektedir.

Rüzgârın dahi merminin hedefini bulmasında etki edebileceği söz konusu edildiğinde bu bölümde anlatılan konuların pekte ehemmiyetli olduğunu görmekteyiz. Burada temas edilmesi gereken konulardan birisi de ateş emrinin verilmesidir ki bu yetki erlerin üstlerine aittir. Yanlış zamanda verilecek ateş emir- komutu ile hazırda bulunan erler ateşlemeyi gerçekleştirecektir. Tüfeklerin tekrar doldurulma süresi göz önüne alındığında yanlış verilmiş bir emrin belki de birkaç askerin yaralanması hatta ölümü ile neticelenebilir. Yani bu konuda komutanlarında deneyimli ve bilgili olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Altıncı Bölüm

Erlere kışla içinde aldıkları eğitimlerin yanında kışla ve karakolların güvenliği ile buradaki görevlendirmenin, nöbet usulleri ve süreleriyle ilgili bilgilerde veren kitap, bu konulara altıncı bölüm diye adlandırdığı kısımda yer vermektedir. Burada genel itibari ile kışla ve karakol içinde ve dışında erlerin hizmetleri anlatılmaktadır. Ayrıca karakolların işleyiş şekline düzenine de değinilmiştir. Burada karakolların hangi kısımlara ayrıldığını da görmekteyiz. Bu bölümü ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz:

Erlere görev esnasında temizliğe dikkat etmeleri gerekmektedir. Bunun için üst-baş temizliğinin yanında karakolların da temiz ve muntazam olması gerektiği vurgulanmaktadır. Karakollarda görev alacak erlerin belirlenmesi, karakoldan erlerin hangi durumlarda ayrılabilceği, nöbetçilerin nöbet tuttıkları esnada ve nöbete gidiş gelişlerinde nasıl davranmaları gerektiği anlatılmıştır. Bunlardan başka, nöbetçilerin görevleri esnasında olağandışı bir saldırı durumunda nasıl karşılık verileceği ayrıca can güvenliği konusunda alacakları tedbirlerden de bahsedilmiştir.

Karakollarda nöbet devir-tesliminin yapılaş şekli, bir er nöbette iken üslerine karşı Resm-i Tazim (selamlama)'in nasıl yapacağı, nöbet mahalline göre vazifelerin hangi hallerde değişkenlik gösterdiği gibi bilgileri vermekle beraber, karakol veya kışla dışındaki devriye kollarının görevleri ve bu görevler yapılırken erlerin uyması gereken esaslar ayrıca anlatılmıştır.

Bunların yanında karakol değişim töreni, karakolun ifâ edeceği tören resmi, karakol amirlerinin görevleri ve karakolun nasıl rapor vermesi gerektiği, tutuklanan kişilere karşı karakolun görevleri anlatılmıştır. Ayrıca karakolların itfaiye ve diğer kurumlarla işbirliği ve usulü, gibi konulara da değinilmiştir. (Kitapta tutuklananlarla ilgili işledikleri suçlar veya verilen cezalar ayrıntılı şekilde ayrıca verilmemiştir.)

Yedinci Bölüm

Kitabın yedinci bölümüne gelindiğinde artık kışla, karakol, şehiriçi devriye ekipleri gibi asker sayısı çok fazla olmayan kısımlardan ziyade ordunun genel yapıyla ilgili bilgiler mevcuttur. Bu bölümde ordunun kısımlarını ve görev süreleri ile ilgili detaylı bilgiler verilmektedir. Ordunun taksimatı anlatılmakta olup daimi kuvvetler,

redif kuvvetler ile mustahfız adı altında üç ana gruba ayrıldığı, bu birliklerdeki hizmet sürelerinin genel itibariyle toplam altı yıl olduğu, askerî sınıfların taksimi (piyade, süvari, topçu, istihkâm, arabacı) silahları ve görevleri, deniz kuvvetlerinin taksimi ve kıyafetleri, Osmanlı devletindeki ordu sayısı, askerlik dairelerinin (şubelerinin) tasnifi ve görevleri, Nizamiye askerlerinin alınış şekli, muhacir olmak vb. nedenlerle geçici olarak askerlikten muaf tutulan guruplar ile bütün bu dairelerin hangi kanunlarla yürütüldüğü ve hangi kanunlara dayandığı hakkında geniş bilgiler verilmektedir.

Sekizinci Bölüm

Ağırlıklı olarak askerlerin eğitimi ile ilgili mevzular üzerinde durulan, kitabın sekizinci bölümünde erlerin daha çok kışlada ya da savaş esnasında uyması gereken kurallar (nizamlar) üzerinde durulmaktadır. Bu bölümü genel hatlarıyla değerlendirecek olursak; talimlerin nasıl yapılacağı, yanaşık düzen şekilleri, yürüyüşlerin yapılışı (tören yürüyüşleri vb) toplu hareket esnasında hiza ve beraberlik, yürüyüşlerde yön değiştirme şekilleri ve hangi komutlarla hareket edileceği, takım ve bölüklerin savaş zamanı, cephede veya cepheye giderken hangi düzeni nasıl alacakları ve bu esnada erlerin, komutanların vb. personellerin nerede durması gerektiği gibi eğitimlerin yanında dağınık nizamda talimlerin nasıl yapılacağı ve komutların nasıl verileceği, çeşitli şekillere sahip arazinin en iyi şekilde nasıl kullanılacağı, avcı hattının sevk ve idaresi gibi eğitim konuları anlatılmaktadır.

Verilen bu eğitimlerin yanında iletişime de dikkat çekilmektedir. Gerek ormanlık alanda gerek sarp arazilerde mangaların hareketleri komutlar dahilinde yapılmaktadır. Sessiz olunması gereken durumlarda işaretlemelerle yapılan iletişim yerine göre de sesli (düdük çalarak) olarak yapılmaktadır. Gündüz ağırlıklı alınan eğitimlerin yanında, gece şartlarında da yapılabilecek harekâtlara yönelik eğitimlerde verilmiştir. Ayrıca piyade sınıfına mahsus birlik ile atlı (süvari) birliklerin karşılaşması halinde nasıl savunma yapacakları ve hangi düzende hareket edecekleri konusu üzerinde de durulmuştur.

Bütün bu eğitimlerin olumlu veya olumsuz neticelerini ancak savaş alanındaki ortaya konulan performansla öğrenebiliriz. Çünkü erlerin almış oldukları savaş eğitimi birbirleriyle uyumları ancak gerçek bir savaş alanında görülebilir. Burada zikrettiğimiz mevzuların detaylı bir şekilde anlatıldığı kısımları kitabın dokuzuncu bölümü oluşturmaktadır.

Dokuzuncu Bölüm

Bu bölümde muharebe hizmetlerinin neler olduğu, nasıl ifâ edileceği, hangi safhada hangi nizamın kullanılacağı, savaş heyecanına karşı nasıl tavir alınacağı, saldırı, savunma ve geri çekilme muharebelerinde avcılarının durumları ve avcılarının bu hallerde neler yapacağı, verilecek komutlar, askerlerin mühimmatla nasıl donatılacağı, cephe eksikliğinin nasıl giderileceği, yaralıların savaş alanında kendilerine ilk müdahaleyi ne şekilde yapmaları gerektiği, sağlık sınıfının uyacağı genel kurallar, geçit veya köy ve benzeri yerlerde nasıl harp edileceği ve sipere saldırma şekilleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Onuncu Bölüm

Bütün eğitim aşamalarında ve savaş durumunda arka plandan destek sağlamanın önemi oldukça büyüktür ve bu yapılan lojistiğin belli gereksinimleri mevcuttur. Sevkiyat işlemlerinin yapılışı ve birliklerin yiyecek içecek gibi ihtiyaçlarının karşılanması da onuncu bölüm başlığı altında anlatılmaktadır. Gerek yakın yerlere ve gerekse kilometrelerce uzak cephelere giden askerî birlikler, belirli bir düzende sevk edilmeleri gerektiğini bu bölümden öğrenmekteyiz. Aynı zamanda ihtiyaçların karşılanmasında kullanılacak araç gereçlerinde ehemmiyeti oldukça büyüktür. Genel itibarıyla cephe gerisinde büyükbaş hayvanlar kullanılmakla beraber şimendifer (tren) kullanıldığını da görüyoruz.

Bahsettiğimiz sevkiyat işlemlerinin yapılışını genel hatlarıyla verecek olursak; Yürüyüş hizmetinin icrası, yürüyüşe hazırlık, çıkmadan önce alınması gereken levazım, yürüyüş esnasında sağlığın nasıl korunacağına dair tedbirler, piyade yürüyüşü, arabaların ve yedek hayvanların sevk şekli, şimendiferle (tren) sevkiyatta erlerin uyması gereken kurallar, ordu ile ülke arasında irtibatı sağlayan menzil hatları, sahra jandarması şeklinde özetlenebilir.

On Birinci Bölüm

Bu bölümde askerî birliklerin almaları gereken emniyet tertibatı ve bunu nasıl yapmaları gerektiği, ileri karakol hizmetlerinin amaçları ve bu karakolların süvari ve piyadeden oluştuğunu, ileri karakollardaki gurupların tasnif edilişi, postalar ve postacıların görevleri, nöbetçiler hakkında genel ve özel talimat, nöbetçilerin ilerideki bir araziyi gözetlemesi ve düşmanı gördüklerinde nasıl hareket etmesi gerektiği, nöbet esnasında gelen üstlere ve askerlere karşı nasıl davranılacağı, nöbetçi postaları ile kapı karakolu arasında haberleşme, nöbetçilerin görev değişimi, silah nöbetçisinin görevlerinin neler olduğundan başka, keşif kollarının göreve çıkarılması ve buralardaki devriyelerin görevleri, keşif kollarının yürüyüş düzenleri, yapılan keşifler hakkında hüküm ve kararların verilmesi, birlikler veya erler kaybolduklarında nasıl yön bulacakları, keşif kollarının dost veya düşman birlikleriyle karşılaştıklarında nasıl davranacakları, merkeze haberlerin nasıl gönderilmesi gerektiği, keşif birliklerinin gece görevlerinin neler olduğu, kışlaya, karakola dönüşlerde nasıl davranılacağı ve hangi düzende hareket edileceği, pişdarların (öncü kuvvetler) görevleri ve nasıl ifâ edecekleri, uc kuvvetlerinin düşmanla karşılaştıklarında ne yapmaları gerektiği, yan keşşaf (keşif kolları)'ın görevleri ve bunların nasıl hareket edecekleri, dümdarların (artçı kuvvetler) kıt'ayı geriden gelen düşmana karşı korumakla ve kendi birliğinden geride kalan, dökülüp saçılanları toplamakla yükümlü olduğu, gibi konularda genişçe bilgi verilmektedir.

On İkinci Bölüm

Ordugâhların genel hatlarıyla anlatıldığı kitabın on ikinci bölümünde; Ordugâh türleri ve uyulması gereken kurallara değinilmekle beraber, ordugâhların hangi araziye kurulması gerektiği, stratejik önemi dikkate alınarak kurulan karargâhların coğrafik konumunun ehemmiyetine dikkat çekilmiştir. Ayrıca ordugâh-

lar içerisindeki görev dağılımının ve karakol hizmetlerinin nasıl yapılacağıyla ilgili konulara da değinilmiştir. Bunların yanısıra ordugâhlardaki levazım ihtiyacının da anlatıldığı bölümde, örneğin su ihtiyacının nasıl karşılanacağı ve su alınacak yerlerin belirlenmesi üzerinde durulmuştur. Ayrıca yemek pişirme usulleri ve saatleriyle ilgili bilgilerde mevcuttur.

On Üçüncü Bölüm

Kitabın on üçüncü ve son bölümüne bakıldığında, diğer bölümlerde de kısmen üzerinde durulan konular anlatılmaktadır. Bölümde genel itibarıyla yerleşim konuları üzerinde durulmuştur. Askerî birliklerin yerleşim şekilleri ve uyulması gereken kurallar anlatılmaktadır. Bu bölüm genel hatlarıyla şu şekilde özetlenmektedir.

Askerî birliklerin geceyi geçirmek veya dinlenmek için yerleştikleri evler (konaklar) ile bunların nasıl temin ve tertip edileceği, konakların nasıl olması gerektiği, konaklara yerleşme şekli, yerleşmeden sonraki düzen ve intizamın nasıl olması gerektiği, ta'yîn ve erzakın dağılımı-dağıtımı, görev taksiminin yapılışı, kafilelerin sevki ve bu esnada dikkat edilecek tedbirler, sevkiyatlar sırasında hastalanan askerler için ne yapılacağı gibi konuların yanında düşman ülkesinde Tekâlîf-i Harbiye'nin (gerekli malzemenin yerli ahaliden temini) nasıl yapılması gerektiği, gibi konular şeklinde anlatılmaktadır.

Özetle kitapta; Bir askerî kıtaya girişinden terhisine kadar karşılaşması mukadder veya muhtemel olan tüm konular ve bunların erlere nasıl öğretilmesi ile ilgili eğitime dayalı bilgiler mevcuttur.

Sonuç

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomisindeki bozulmalar beraberinde birçok alanda zayıflama ve bozulmayı da getirmiştir. Devlet teşkilatlanmasının ve eş zamanlı olarak pek çok kurumun kendini yenileyememesi ve bunun sonucu olarak da Batı karşısındaki üstünlüğün kaybedilmesi kısır bir döngü olarak birkaç asır devam etmiştir. Devlet yönetimi bu duruma çareler bulmakta zorlanmış bir süre sonra da tamamen bu yeteneğini kaybetmiştir diyebiliriz.

Batılı devletlerin ekonomide ve eğitim kurumlarındaki gelişmeleri, Osmanlı devletinin savaş meydanlarında aldığı galibiyet sayısını azaltmaya başlamıştır. Zira Batı'daki bu ekonomik gelişmeler askeri alanda da yenilikleri getirmiş ve askeri teknoloji Osmanlı ordusunun önüne geçmiştir. Askerî üstünlüğünü kaybeden ve savaşları kaybetmeye başlayan Osmanlı devletinin ileri gelenleri, özellikle askeri alanda ıslahat çalışmaları yapmayı zaruri görmüşlerdir. Yapılan ıslahatlar başlangıçta yama misali gerek görülen yerlere uygulanırken zamanla bu durum modernleşme yolunda köklü değişiklikler şeklinde yönünü değiştirmiştir. Osmanlı modernleşmesinin askeri alanda başlamasının gerekçeleri de bu şekilde açıklanabilir kanaatindeyiz.

Özellikle 1718 de başlayan Lale Devri dönemi ile Osmanlı Devleti, görülmeyen yenilik hareketlerine bu tarihten itibaren başlatacaktır. İlerleyen zaman diliminde, bu yenilik hareketleri bazı kurumların kapatılmasına, bazılarının ise köklü değişiklik geçirmesine vesile olacaktır.

Özellikle askerî alanda değişiklikler yapılması taraftarı olan III. Selim dönemi de yeni askerî okullar açılıp modern eğitim sistemi üzerinde durulmuştur¹¹. Bu dönemde bozulmuş olan Yeniçeri Ocağının dışında daha sistemli askerî ordunun kurulması yolunda çalışmalara girişilmiştir. Bütün bu ıslahat çalışmalarının adı “Nizam-ı Cedid” olarak tarihe geçmiştir¹².

III. Selim döneminin dışında Osmanlı Devleti ileri gelenlerinden II. Mahmut döneminde de ağırlıklı askerî alandaki modernleşme çalışmaları yapılmıştır¹³. Daha çok batının eğitim tekniklerine ağırlık verilen II. Mahmut döneminde, günümüz üniversite düzeylerinde olmasa da dönemin şartları gereği yüksek okullar, mühendisaneler, tıbbiye mektepleri ve harbiye gibi okullar açılmıştır.

Sonraki süreçte sonra Osmanlı devletindeki gelişmeler Tanzimat dönemine kadar tekdüze devam etse de II. Abdülmecid ile gelen Tanzimat dönemi, Osmanlı devletindeki değişimin yönünü tamamen batıya çevirmiştir.

Bu çalışmada transkripsiyonunu yapmış olduğumuz Hicri 1310 / Miladi 1894 yılında kaleme alınmış bu eserde Osmanlı Devletinde piyade sınıfının eğitimi ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu anlamada kitabımız o dönemdeki askerî eğitimle ilgili malumat açısından fikir sahibi olmak için değerli bir kaynaktır. Nitekim çalışmamızda da görülebileceği gibi piyade sınıfına mahsus eğitimden ziyade, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğindeki Osmanlı Devletinin askerî eğitimi ve eğitim kurumlarıyla ilgili bilgilerde verilmiştir.

11 Findley, C. V. (1994). *Osmanlı Devleti'nde bürokratik reform*, s. 38; Lewis, B., (1995). *Modern Türkiye'nin doğusu*, çev. Kıratlı, M., TTK, Ankara, s. 38; Gökbilgin, T., (1993). *Nizam-ı Cedid*, İA, c. 9, Milli eğitim basımevi, İstanbul, s. 310.

12 Güler, Z., (1999). “Osmanlı ordusunun modernleşmesinde Von Der Goltz paşa'nın rolü”. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Mersin üniversitesi, Sosyal bilimler enstitüsü, Tarih anabilim dalı, s. 52.

13 Kılıçbay, M. A., (1980). “Osmanlı Batılılaşması” *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye ansiklopedisi*, c.1, İstanbul, s. 150.

Kaynakça

Adivar, A: (1970). **Osmanlı Türklerinde ilim**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Aslan, S: (2004). “**Yeniçeri ve Kapıkulu süvarilerinin isyanlarına ilişkin bir analiz**”, C.Ü. Sosyal bilimler dergisi, Mayıs, 28(1), s. 89-101.

Başar, A: (2010). “**Kırım'da Rus kolonizasyonu**”, Karadeniz araştırmaları, 6(24), Ankara, s. 9-42.

Findley, C. V: (1994). **Osmanlı Devleti'nde bürokratik reform**, İstanbul.

Gökbilgin, T: (1993). **Nizam-ı Cedid**, İA, c. 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 310.

Güler, Z: (2009). “Osmanlı ordusunun modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın rolü”. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.

Kılıçbay, M. A: (1985). “Osmanlı batılaşması” Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye ansiklopedisi, c.1, İstanbul.

Kodaman, B: (1999). **Abdülhamit devri eğitim sistemi**, TTK, Ankara.

Lewis, B: (1995). **Modern Türkiye'nin doğusu**, çev. Kıratlı, M., TTK, Ankara.

Ortaylı, İ: (1977). İmparatorluğun en uzun yüzyılı, İstanbul.

Salnâme-i Askerî, 1870.

Salnâme-i Askerî, İstanbul 1304 (1888).

Sertkaya, O. F: (2006). “**Kırımın Rusyaya ilhakına dair 17 ekim 1783 tarihli ve Knez Grigori Potemkin imzalı Osmanlı Türkçesiyle yazılmış ferman**”, Karadeniz araştırmaları 11, s. 13-18.

Tekeli, İ: (1980). **Toplumsal dönüşüm ve eğitim tarihi üzerine konuşmalar**, Mimarlar Odası yayını, Ankara.

Tunç, Ş: (2005). **Tophane-i Amire ve Osmanlı devletinde top döküm faaliyetleri**, Başak Yay. İstanbul.

Turhan, M: (1969). **Kültür değişimleri, sosyal psikoloji bakımından bir tetkik**, Devlet kitapları, İstanbul.

Unat, Y: (1999). “Osmanlı teknolojisine genel bir bakış”. Osmanlı Ans. c. 8, Yeni Türkiye yay. Ankara, s. 627-654.

Ekler

Liste 1: Muhtelif yıllarda harp okulunda görevli muallimler ve verdikleri dersler¹⁴.

Öğretmen	Dersin adı
Erkân-ı Harp Miralay Ahmet Bey	Topografya
Sağ Kol Ağası Mehmet Efendi	Erzak
Sağ Kol Ağası Nuri Efendi	Resim
Sağ Kol Ağası Ali Efendi	Süvari Talimat Muâvini
Sol Kol Ağası Nuri Efendi	Fenn-î Baytarı
Baytar Yüzbaşı Joru	Baytariye
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Hilmi Efendi	Muâvin
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Zühtü Efendi	Muâvin
Yüzbaşı Galip Efendi	Fransızca
Mirliva Osman Bey	Almanca
Mirliva Haviz Bey	Süvari
Kaymakam Hasan Bey	Topografya
Kaymakam Ahmet Bey	Süvari Fenn-i Baytarı ve Fransızca
Erkân-ı Harp Miralay Şükrü Bey	Ders Nazırı
Erkân-ı Harp Miralay Ali Bey	Piyade Talimi
Erkân-ı Harp Kaymakam Galip Bey	Fransızca
Piyade Yüzbaşı	Piyade Talimi
Yüzbaşı Emin Bey	Baytariye Muâvini
Monsieur Medchini	Meç (Kılıç) Talimi

14 1870 Yılına ait harp okulunda görevli öğretmenlerin listesi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Salnâme-i Askerî*, 1870, s. 436.

Kaymakam Hüseyin Bey	Piyâde ve İç Hizmet
Alay Emni İbrahim Efendi	Süvari
Kol Ağası Mustafa Efendi	Matematik, Askerî Coğrafya
Sağkol Ağası Sabit Efendi Hizmet-i Seferiye öğretmeni	Piyade Talimat Muâvini ve
Tbb. Monsieur Flori	Kimya
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Dolalabek	Astronomi
Süvari Yüzbaşı Dehno	Süvari Talimi
Zeki Paşa	Askerî Okullar Nâzırı
Binbaşı Ethem Bey	Fenn-i Harp
Erkân-ı Harp Binbaşı Süheyl Bey	Topçuluk
Binbaşı Osman Efendi	Süvari Fenn-î Baytar
Alay Emni Sabit Efendi	Piyâde
Goltz Paşa	Nâzır Müstesarı
Abdullah Efendi	Tercüman
Mirliva Legof Paşa	Şimendifer
Erkân-ı Harp Kaymakam Avni Bey	Heyet ve Takvim-i Arazi
Erkân-ı Harp Kaymakam H. Tahsin Bey	Lisan
Ekran-ı Harp Kaymakam Mustafa Bey	Lisan
Erkân-ı Harp Kaymakam İsmail Bey	Süvari Talimi
Baytar Binbaşı Behçet Efendi	Fenn-i Ahval-i Fers
Erkân-ı Harp Binbaşı Mahmut Bey	Silah Bilgisi
Tabip Binbaşı Faik Efendi	Sağlığı Koruma
Binbaşı Sadık Efendi	Piyâde Talimi

Binbaşı Hasan Efendi	Makine-i Aliyye
Binbaşı Ali Rıza Bey	Hendese-i Resmiye
Binbaşı Hüseyin Fuat Bey	Resim
Binbaşı Ahmet Şakir	Tarama
Erkân-ı Harp Kol Ağası Resit Bey	Mimarî
Kol Ağası İbrahim Efendi	Lisan Hocası Muavini
Yüzbaşı Refet	Kitabet
Binbaşı Hüseyin Efendi	Hikmet ve Tatbikat
Binbaşı İbrahim Efendi	Hendese-i Haliye
Topçu Binbaşı Hayri Efendi	İstikamat-ı Hafife Hocası Muâvini
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Halil Efendi	Topoğrafya Öğretmeni Muavini
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Sami Efendi	Tabiye-i Husume
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Cerfeski	Rusça
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Hober	Almanca
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Sami	Almanca
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Ali Rıza	Rusça
Mülazım Faik	Meç (uzun ince kılıç)
Erkân-ı Harp Yüzbaşı İzzet Efendi	İstatistik ve Askerî Coğrafya
Erkân-ı Harp Kol Ağası Ömer Suphi Bey	Kaleler Tarihi Hizmet-i Seferiye

Liste 2. İstanbul harp okulunda görev yapan bazı öğretmenler öğretmen dere sin adi¹⁵.

Öğretmen	Dersin adı
Ferik Rıza Paşa	Tabiiye Tatbikatı
Ferik Yusuf Ziya Paşa	Hıfz-ı sıhha
Mirliva Emin Paşa	Piyadecilik
Miralay Hasan Bey	Hikmet
Miralay İbrahim Bey	Hikmet-i Tabiiye Öğretmen Muâvini
Miralay Fizah Bey	Askeri Terbiye
Kaymakam Süleyman Bey	Fransızca
Kaymakam Halil Bey	Topografya
Kaymakam Emin Bey	Kitabet
Kaymakam Naci Bey	Piyadecilik Ders Nazırı Muavini
Kaymakam Ali Rıza Bey	Fenn-i Furuşiyet
Kaymakam Tahsin Bey	Silah Bilgisi
Kaymakam Mehmet Bey	Hizmet-i Seferiye
Kaymakam Saffet Bey	Fenn-i Mimari
Kaymakam Sedat Bey	Rusça
Binbaşı Şakir Efendi	Talim Öğretmeni Muavini İç Hizmet
Zeki Paşa	Askeri Okullar Nazırı
Birinci Ferik İsmail Paşa	Askeri Okullar Müfettişi
Rıza Paşa	Askeri Okullar II. Nazırı

15 1888 yılına ait harp okulunda görevli öğretmenlerin listesi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Salnâme-i Askerî*, İstanbul 1304.

Ferik Servet Pasa	Dahiliye Müdürü ve Meclis-i Maarif-i Askeriye Reisi
Ferik Ahmet Muhtar Pasa	Topçuluk Silah Bilimi ve Balistik
Ferik Telaysir Pasa	Ordunun Seferde İaşesi
Binbaşı Yusuf Ziya Efendi	Hizmet-i Seferiye Öğretmeni Muavini
Binbaşı Rıza Efendi	Resim Öğretmeni Muavini
Binbaşı Fazıl Efendi	Piyadecilik Öğretmen Muavini
Binbaşı Aziz Efendi	Fransızca Öğretmen Muavini
Kol Ağası Şükrü Efendi	Topografya Öğretmen Muavini
Kol Ağası Servet Efendi	Piyadecilik Öğretmen Muavini
Binbaşı Haydar Efendi	Tarama
Binbaşı Nazif Efendi	Piyadecilik Muavini
Binbaşı Azmi Efendi	Hendese
Binbaşı Ali Muhtar Efendi	Erkan-ı Harp Vezaifi
Binbaşı Necip Asım Efendi	Fransızca
Binbaşı Suphi Efendi	Ordu Teşkilatı
Binbaşı Haydar Efendi	Piyadecilik Öğretmen Muavini
Binbaşı Hasan Nevres Efendi	Fransızca
Binbaşı Celal Efendi	Tabiye (Tıbbi Bilimler)
Binbaşı Saffet Efendi	İstikamat-ı Hafife
Kol Ağası İsmet Efendi	Fenn-i Esliha Öğretmeni
Kol Ağası Hüsnü Efendi	Rusça
Kol Ağası Şükrü Efendi	Riyaziye
Kol Ağası Derviş Efendi	Kitabet
Kol Ağası Ali Rıza Efendi	Piyadecilik Öğretmen Muavini

Kol Ağası Selahattin Efendi	Ordu Teşkilatı Öğretmen Muavini
Kol Ağası Kenan Efendi	Süvari Öğretmen Muavini
Kol Ağası Sadık Efendi	Süvari Öğretmen Muavini
Kol Ağası Vasıf Efendi	Topografya Öğretmeni
Kol Ağası Tefvik Efendi	Askeri Coğrafya
Kol Ağası Selahattin Efendi	Muharebat-ı Meshure Öğretmen Muavini
Kol Ağası Ahmet Hamdi	Suvaricilik
Kol Ağası Osman Efendi	Jimnastik
Kol Ağası Nazmi Efendi	Rusça Öğretmen Muavini
Kol Ağası Hulusi Efendi	Kimya
Kol Ağası Süleyman Efendi	Fransızca Öğretmen Muavini
Kol Ağası Mehmet Nuri Efendi	Sağlığı Koruma Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Nasid Efendi	Piyadecilik Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Fazıl Efendi	İlm-i Ahlak
Yüzbaşı Rıza Piyadecilik	Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Refik Mec (Kılıç)	Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Ahmet Refik	Fransızca Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Fuad Efendi	Suvaricilik Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Rıza	Suvaricilik Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Ali Efendi	Süvari Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Recep Efendi	İstikamat-ı Hafife
Yüzbaşı Osman Nuri	Almanca Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Tahsin Efendi	Almanca Öğretmen Muavini23
Yüzbaşı Sami Efendi	Suvaricilik Öğretmen Muavini

Yüzbaşı Nuri Efendi	Coğrafya Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Sevki Efendi	Kimya Öğretmen
Yüzbaşı İhsan	Fransızca
Yüzbaşı İzzeddin	Tarama Öğretmen Muavini
Mülazım-ı Evvel Muhyiddin	Fransızca
Yüzbaşı Abdullah Enis	Riyaziye
Yüzbaşı Ömer	Riyaziye
Yüzbaşı Şükrü	Taramacılık Öğretmen Muavini
Yüzbaşı Cemil	Fransızca Öğretmen Muavini
Mülazım-ı Evvel Mehmet Hamdi	Cebir
Mülazım-ı Evvel Rauf	Fransızca Öğretmen Muavini
Mülazım-ı Evvel Süleyman	Tarama Öğretmen Muavini
Mülazım-ı Evvel Halil	Riyaziye Öğretmen Muavini
Mülazım-ı Evvel İhsan	Jimnastik Öğretmen Muavini

Ele alınan kitabın yazarlarının da Mekteb-i Funun-i Harbiye’de muallim olarak görev yaptıkları bilinmektedir¹⁶.

16 Kitabın baş sayfasında yer alan ifade aynen şöledir: “Yâverân-ı Hazret-i Şehriyârîden ve Mekteb-i Fünun Harbiye-i Şâhâne Piyâde Ta’lîm Mu’allimlerinden Kaimmakam Nâsır ve Mustafa Rağîb”

Araş. Gör.

Yunus ARİFOĞLU

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Ortaçağ Ana Bilim Dalı
yunsarfglu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7931-8617>

Eser Geçmişi / Article Past: 17 Eki 2018 / 26 Kas 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.471768>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Horasan'da Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10. Y.Y.)*

Agriculture And Husbandry Activities in Khorasan (8-10. Centuries)

Öz

Neolitik dönem ile insan hayatına giren tarım, hayatın mecrasını yerleşige büründürdü. Eskiçağ'dan itibaren tarım ve hayvancılığın yapıldığı bölgelerden birisi de Horasan'dır. Ortaçağ'da Horasan, Harîzm, Maveraünnehir, Hindistan ve İç İnan coğrafyalarını birbirine bağlayan bir coğrafyada yer almaktaydı. Bu çalışmada Horasan bölgesinin Abbasiler döneminde tarım ve hayvancılık hayatı incelenecektir. Burada ilk olarak tahıl, sanayi ve bakliyat tarımına değinilecektir. Ardından meyvecilik, orman ürünleri ve tarımı etkileyen faktörlere incelenecektir. Son olarak ise bölgenin hayvancılığı işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Abbasîler, Horasan, Tarım ve Hayvancılık

Abstract

Agriculture entered human life in Neolithic period. And human life has changed. Horasan is one of the regions where agriculture and husbandry farming have been made since ancient times. Horasan, Harîzm, Maveraünnehir, India and Iran were surrounded by inner regions. In this study, agriculture and husbandry in Khorasan will be discussed. First, grain, industry agriculture and pulses will be examined. Then, fruits and forest products will be evaluated. After that, factors affecting agriculture will be discussed. Finally, the breeding of the region will be examined.

Key Words: Abbasids, Khorasan, Agriculture and Husbandary

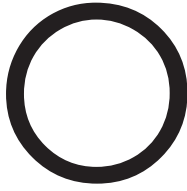
* Bu makale, "Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadî Durumu (8-10. Yüzyıllar)" adlı doktora tezinden çıkarılmıştır.

ATIF: ARİFOĞLU Yunus, "Horasan'da Tarım Ve Hayvancılık Faaliyetleri (8-10. Y.Y.)" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4/3 (Aralık-2018), s. (139-161)

CITE: ARİFOĞLU Yunus, "Agriculture And Husbandry Activities in Khorasan (8-10. Centuries)" **Journal of History and Future**, 4/3 (December- 2018), pp. (139-161)

Giriş

Ortaçağ'da devletlerinin iktisadi dayanağı toprağa dayalıydı. Toprağın iktisadın temelinde yer almış olması, Ortaçağ devletlerini toprağa apayrı önem vermelerine sevk etmiştir. Toprak iktisadi alanda olduğu kadar genel ve özel hukuk bağlamında da Ortaçağ toplumu için belirleyiciydi. Ortaçağda üretimin toprağa dayalı olması öncelikle mülkiyeti etkilemekle birlikte, toplumun davranış şekli ve yaşayış biçimini de önemli ölçüde etkilemiştir. En önemlisi de tarımın bir toprak parçası üstünde gerçekleşmesi onu apayrı bir yere koymaktadır.

Abbasiler döneminde iktisadi hayatın genel olarak tarım ve hayvancılığa bağlı gelişmiş olması bu iki uğraşı önemli kılmıştır. Bu dönemde tarım önemli ölçüde iklime bağlı gelişme gösterdiğinden kırılğan bir yapıya sahipti. Zaman zaman kuraklık ve bazen de yağışın fazla düşmesinden dolayı tarım için gerekli olan denge bozulması, tarımsal verimi etkileyen temel unsurdur. Özellikle tarımın yağmura bağlı bir biçimde şekillendiği Serahs gibi şehirlerde tarımsal verim yağmurun cömertliği ekseninde olmuştur.

Abbasîler döneminde Tarımda önemli bir sorun olan sulama sorununun çözümü ve bataklıkların kurutulması için çalışmalar yapılmıştır. Ziraat okulları açılarak, toprağın aktif ve verimli bir şekilde kullanımı için ıslahı, gübrenmesi gibi faaliyetler öne çıkmıştır. Ziraatle ilgili eski bilgi ve birikimler derlenip, farklı dillerdeki eserler tercüme edildikleri gibi, bu anlamda yeni kitaplar da yazılmıştır. Bunun sonucu olarak ziraatı yapılan ürünler çeşitlendirilmiş ve bu ürünler İslam âleminin her bölgesine taşınmıştır. Horasan İslam coğrafyacıları tarafından genellikle dünyanın orta kuşağında yer alan bir bölge olarak sınıflandırılmaktadır. Yine İslam coğrafyacılarına göre, bölge dünyanın mamur ve meskûn bölgeleri olan orta kuşak havzası içinde kabul edildiğinden tarıma elverişli bölgeler arasında sayılmaktadır.¹

Horasan bölgesi eski zamandan itibaren tarımsal açıdan zengin bir bölgeydi. Nîşâbûr ve Merv şehirlerinin tarımsal zenginliği İskender'in bu bölgeye geldiği vakitlerde görülmektedir.² İklimsel etkenlerden dolayı Horasan'da tarım verimi farklılık gösterirdi. Bölgenin bazı kısımlarında tarım, yağmur suyuna bağlı olarak gelişirken, bölgenin önemli bir kısmında ise, kanallar yoluyla sulama problemi çözülmüştü.³ Bölgedeki tarım faaliyetleri, tahıl, bakliyat, tarımsal sanayi ürünleriyle meyvecilik olmaktadır. Bölgenin otlakları, platoları ve meraları ise hayvancılık için imkân oluşturmaktaydı.

1 İbn Hurdâzbih Ebü'l-Kasım b. Abdullah, (ö. 912), **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967, 18, 39-40, 155; İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, 253; İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, **Suretu'l-Arz**, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939, 426; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 1000), **Ahsenu't-Tekâsım fi Marifeti'l-Ekalim**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, 293-295; Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul 1977, 53; M. Schwartz, "The Old Eastern Iranian World View To The Avesta", **The Cambridge History Iran**, Cambridge Press, New York 1985, II, 654.

2 Richard W. Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, Harvard University Press, Massachusetts 1972, 6, 8, 10, 15.

3 Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, 6, 8, 10, 15.

1. TARIM FAALİYETLERİ

1.1. Tahıl, Sanayi ve Benzeri Ürünlerin Tarımı

Horasan bölgesinde tarım Eskiçağ'dan itibaren yapılmaktaydı. Tarımın bölgedeki geçmişi Ahemenişler'e kadar götürülmektedir. Bölge için tarımın yaygın olarak yapıldığı yerdir ifadesi hâkim olup, burası için İran'ın tahıl ambarı denilmektedir.⁴ Bölgenin bu özelliği İslam hâkimiyetiyle birlikte devam ettiği gibi, daha üst seviyelere çıkarılmıştır. İslamiyet ile birlikte bölgede özellikle şeker, keten, pamuk gibi ürünlerde önemli gelişmelerin meydana geldiği görülmektedir. Bu dönemde bölgede tarımı yaygın olarak yapılan bu ürünler, diğer İslam bölgelerine de taşınmışlardır.⁵

Abbasîler dönemine gelindiğinde her anlamda olduğu gibi tarımda da önemli aşamalar kaydedilmişti. Bu coğrafyanın genelinde olduğu gibi Horasan'da da tarım iyi düzeydeydi. Bunun bazı sebepleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi İslam devletinin geniş bir coğrafi alana sahip olması ve bunun tek bir kıta gibi idare edilmesi idi. Müslümanların adeta çölde kalan bir insanın suya olan arzusu gibi bilgiye karşı arzulu olmaları da bir başka sebepti. Özellikle Abbasîler döneminde eski dünyanın kıyısında kalmış her türlü bilgi keşfedilerek, bunlar öncelikle Arapça'ya tercüme edilmiştir. Ardından ise bunlar yeniden yorumlanarak yeni eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bilginin yeniden ele alınıp işlenişini onu zamana taşımış; bu engin bilgi külliyatı zamanın imkânları ölçüğünde pratiğe dönüştürülmüştür. Bununla birlikte zamanla yeni teknikler ve buluşlar ortaya çıkmıştır. İnsanın tecrübî ve teorik bilgisi birleşip, toprak ıslah edilmiş, yeni topraklar tarıma açılmış, barajlar inşa edilmiş, sulama kanalları açılmış, İslam öncesinde sınırlı olan sulama imkânları en geniş duruma kavuşturulmuştur. Bunlara ilaveten İslam dünyasının farklı coğrafyalarından ürünler en yakından en uzağa taşınmışlardır. Bu sayede ürün dolaşımı gerçekleşerek, daha fazla ürün elde edilip, insanın gıdasını temini kolaylaşmıştır. Bu durum ise, nüfus artışını mümkün kılan önemli bir etken olmuştur. Tarımın bu dönemde göstermiş olduğu gelişimi göstermek adına denilir ki, bin kilometre karelik bir alanda yirmi bin yerleşimci iskân edilmiştir. Bu sebeple ki, bir alanda bu denli yoğun yerleşim hem yerleşim birimlerinin canlılığını hem de tarımın besleyiciliği noktasında tarımsal verimi göstermektedir.⁶

Horasan'da tarımın gelişiminde genel unsurlar ve merkezin gayretleriyle birlikte yerel idarecilerin de rolleri görülmektedir. Bölge idarecileri daha öncesinde olduğu gibi, Abbasiler döneminde de bölgenin tarımıyla yakinen ilgilenmişlerdir. Onların Horasan'ın tarımsal verimliği konusunda bilinçli oldukları görülmekte-

4 **Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib**, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 65; George N. Curzon, **Persia and the Persian Question**, Frank Cass, London 1966, 179.

5 İstahrî, 256-270; İbn Havkal, 426-440; Makdisî, *Ahsen*, 293-340; Claude Cahen, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev. Ufuk Uyan-P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989, 67.

6 İbrahim Sarıçam- Seyfettin Erşahin, **İslam Medeniyeti Tarihi**, TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, Ankara 2014, 119; Andrew M. Watson, **Agricultural Innovation the early Islamic World, 700-1100**, Cambridge Press, Cambridge 1983, 129-133.

dir. Tâhir b. Hüseyin'in⁷ tarım için mühim olan su sorununa hukuki anlamda eğilimi bunun göstergesidir. Yine bölgede tarıma verilen öneminin yansıması olan Tâhirîler'den Abdullah⁸ çiftçiler için,

"Allah bizi onların eliyle besler, ağızlarıyla istikbal eder ve kendilerine kötü muamele edilmesini yasaklar" ifadesinde bulunmuştur.

Abdullah'ın bu ifadesi bu işi yapanlara verilen değer tarıma verilen değeri yansıması açısından güzel bir örnektir.⁹ Adı bilinmeyen bir Tâhirî asilzadenin;

"Nîşâbûr güzel toprağı ve çok merhametli Tanrı'nın ona her şeyi bol olarak bağışlaması tüm dünyada emsalsiz" adlı dizeleri bu bilincin örneğidir.

Tâhirîlerin ardından bölgede hüküm süren Saffarîlerin lideri Amr b. Leys; "Öyle bir yer ele geçirmişiz ki onun toprağı yenebilir, kendiliğinden biten otları çok güzel mısır gibi" dizelerini özelde Nîşâbûr'a dair söylemiş olsa da, genelde bütün bölge için kabul edilebilir. Bu da farkındalığın bir başka yansıması olmaktadır.¹⁰

Bir bölgede tarımın gelişiminde oradaki toprak türü belirleyici rol oynamaktadır. Kaliteli toprak kuruluk, ısı, nem bakımından dengeli olan topraktır. Buna itidale kavuşmuş toprak denir. Ziraat açısından uygun olan toprak türü de bu sınıf toprak olmaktadır.¹¹ Horasan bölgesinin toprakları çeşitli olmakla birlikte genelde podzolit ve kahverengi topraklardan oluşmaktadır. Bölgenin dağlarındaki topraklar killi olup, ayrıca yoğun kireç barındırmaktadırlar. Nehirlerin getirdiği tuzlu topraklar Deşt-i Kevir çölünde birikmesinden dolayı, bu çölün toprakları tuzlu olmaktadır. Bölgenin platosunda genel olarak kahverengi topraklar bulunurken, bu toprakların dışında gri, kırmızı, kahverengi ve kumluk topraklar da mevcuttu. Vadi ve ovalarda alüvyonlu toprakların yanı sıra buralarda kumul ve çorak topraklar da bulunmaktadır.¹² Nîşâbûr toprağı siyaha çalan renkte olup, bolca humus ihtiva etmekteydi.¹³ Merv ve civarını oluşturan murgab deltasında ise, alüvyonlu topraklarla birlikte kumlu topraklar da bulunmaktadır. Ya'kubî, Belh topraklarının verimli topraklar olmalarının yanı sıra kumluk olduklarından da bahsetmektedir.¹⁴

7 Tâhir b. Hüseyin 821 yılında Horasan valiliğine atanmış 822 yılında vefat etmiştir. Ayrıntı için bkz. Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 399-400.

8 Ayrıntı için bkz. Abdullah b. Tâhir Tâhir b. Hüseyin'in oğlu babasının vefatıyla Horasan'da valiliğe atanmıştır. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 138.

9 Erdoğan Mercil, "Tahiriler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, V, 415-416.

10 İsmail, Pirlanta, **Fethinden Samanîlerin Yıkılışına Kadar Nişabur**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, 303.

11 İbn Vahşiyye, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Kays el-Keldani, **Filahetü'n-Nebatiyye**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1984, 326; İbn Avvam, Ebu Zekeriyya Yahya b. Muhammed b. Ahmed İşbilî, **el-Filahatü'l-Endelüsiyye**, thk. Enver Ebu Süveylim-Semir ed-Derubi-Ali Erşid Mehasine, Mecmaü'l-Lugati'l-Arabiyye, Amman 2012, I, 327.

12 Ya'kubî, 287; İbn Havkal, 434; Madan Lal Dewan, "Land and Water Development Division, Food and agriculture Organization of the United Nation", **The Cambridge History Iran**, Cambridge University Press, New York 1968, I, 253-254.

13 Makdisî, *Ahsen*, 333; Dewan, 251, 256; Bobek, 287.

14 Ya'kubî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, **el-Buldan, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye**, Beyrut 2002, 287; İbn Havkal, 434; Madan Lal Dewan, "Land and Water Development Division, Food and agriculture Organization of the United

Bölgedeki toprak çeşidinin fazlalığı aynı zamanda ürün çeşitliliği anlamına gelmektedir. Çünkü her bitki farklı toprak türünü sevmektedir. Misal, buğday için toprak, tuzlu, asitli, gevşek ve de rutubetli toprak olması gerekirken,¹⁵ sebzeler için kumlu topraklar idealdir. Buna karşın ak ve killi topraklar sebzeler için uygun değildir. Kızıl topraklar tatlı meyveler için elverişli değilken, tuzlu topraklar ise, sadece hurmanın yetişmesine uygundur. Yine toprağın sıklığı-yumuşaklığı da bu topraklarda yetiştirilen ürünü belirlemektedir. Sıkı topraklar ağaçlara, yumuşak topraklar üzüm ve karpuz gibi ürünlere uygun düşmektedir. Buğday sıkı ve yumuşak her iki türdeki toprağa uyum sağlarken, arpa ise sadece yumuşak toprağa uyum sağlayabilmektedir. Ayrıca yumuşak toprakta bütün hububat türleri yetişebilmektedir.¹⁶ Ayva, nar ve kayısı kumlu toprağı sevmektedir. Dolayısıyla toprağın türü hem verimi belirlemekte, hem de ekimini kolaylaştırmaktadır.¹⁷

Horasan bahsi geçen toprak çeşitliliği ile uygun topraklar konusunda ve buna bağlı olarak ürün çeşitliliği bakımından zengin olsa da, bölgede tahıl gurubunun ürünleri öne çıkmaktaydı. Burada tahıllardan ise buğday ve arpanın ekimi yoğun bir şekilde gerçekleştirilmekteydi. Ortaçağ buğday üretim merkezleri arasında Horasan'ın yer alması ve *Horasan buğdayı*¹⁸ adında bir buğday çeşidinin varlığı, bölgedeki buğday tarımının gelişmişliği açısından önemli göstergelerdendir. İlk zamanlardan itibaren tarımı yapılan önemli bir ürün olan pirincin doğal coğrafyası Hindistan'dı. Bu ürün bahsi geçen ülkeden öncelikle Güney Asya'ya dağılmış, İslamiyet öncesinde, İskender (MÖ. 333) bölgeye gelmeden hemen önce öğrenilmiş ve Horasan'da tarımı yapılmaya başlanmıştır.¹⁹

Horasan bölgesinde sanayi ürünü anlamında öne çıkan ilk ürün pamuktur. İlk olarak Hint'te başlayan pamuk ekimi, Horasan'ın Hint'le bitişik olmasından dolayı bu bölgeye erken bir zamanda gelmiştir. Bölgede pamuk ekimi ilk olarak MÖ. 1-3. yüzyıl aralığının gerçekleşmiştir.²⁰ 10. yüzyıla gelindiğinde, bölgede yoğun pamuk yetiştiriciliği, pamuğun Horasan'a ait olduğuna dair bir düşüncüyü doğurmuştur. Irak'ın ihtiyaç duyduğu pamuk mamulünün bölgeden sağlanması da bunun göstergesidir. Pamuğun ardından şeker kamışı, mısır, ıspanak ve süpürge darısı gibi bazı ürünler, bölgeye 5, 6 ve 7. yüzyılda ulaştırılmıştı. İslamiyet öncesi Sasanîlerin son yüzyılında bilgi ve sulama eksikliğinden dolayı, Hint coğrafyasından bu bölgeye ürünlerin yayılmasına ve bu bölgede tarımın sınırlı kaldığına dair Watson'un bir iddiası da bulunmaktadır. İslamiyet öncesi ya da İslamiyet'le birlikte başlamış olsun, çalıştığımız dönem itibarıyla bu ürünlerin bölgede yerleştiği ve yoğun bir

Nation", **The Cambridge History Iran**, The Cambridge University Press, New York 1968, 253-254.

15 İbn Vahşiyye, 18.

16 İbn Vahşiyye, 318; İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 41.

17 Ya'kübi, 287; İbn Havkal, 434; Dewan, 253-254.

18 Ayrıntı için bkz. Murat Çalışkan, **Horasan Buğdayının Farklı Ekim Zamanlarına ve Ekim Sıklıklarına Tepkisinin Belirlenmesi**, Kahramanmaraş Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.

19 K. Ritter, **Ziraat Tarihi**, çev. Kazım Köylü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 1962, 12.

20 Emre Dölen, **Tekstil Tarihi, Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi**, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi İstanbul 1992, 71-72; Abdulhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasının Tekstil Sanayi Giyim Kuşam Moda**, Ankara 2005, 164.

şekilde tarımının yapıldığı görülmektedir. İslamiyet'le birlikte Sind bölgesinden İran coğrafyasına bahsi geçen ürünlerin getirilip Horasan'da yoğun bir şekilde ekimleri yapılmıştır. Bölgeye alıştıran bu ürünler, 9. yüzyıl sonu ile 10. yüzyıl başı itibariyle tüccarlar vasıtasıyla bölgeden öncelikle Irak bölgesine, ardından Mısır'a ve buradan ise, daha batıya taşınmışlardır.²¹

Horasan'da tarımın yapıldığı en önemli şehir Nîşâbûr'du. Bu şehrin arazisi düz olup, geniş bir sahaya yayılıydı.²² Şehir çevresine yayılmış tepeler tarafından kaplanmıştı. Şehrin coğrafyasının kuzeyinin yapısı engebeli ve sarp iken, güneyindeki arazi yapısı ise, ekilip, biçilmeye elverişli bir durumdaydı.²³ Nîşâbûr'un kuzey kısmının fiziki yapısı tarım açısından uygun olmadığı gibi, kuzeyde yer alan fiziki zorluklar sulama kanallarının gelişmesi konusunda da bir engel teşkil etmiştir.²⁴ Şehrin güneyinde kalan kırsalı ise, çoğunlukla çöl ile kuşatılmıştı.²⁵ Nîşâbûr şehrinin doğusu ise, dağ silsileleriyle parçalı bir arazi yapısına sahipti. Bu da arazinin verimliliği noktasında bir etken olmuştur. Bu durumda Nîşâbûr'un verimli arazileri kuzeyin kısmının engebeli, güney kısmının çöl ve doğu kısmının parçalı arazisi arasında kalmaktadır.

Nîşâbûr'un verimli arazileri genellikle Rîvend, Şâmat, Mâzul, Büstefrûş yerleşim birimleriydi. Mâzul şehrin kuzeyinde yer alırken, Büstefrûş bölgesi şehrin doğusunda, Bâb-ı Ceng kapısı yönünde yer almaktadır. Nîşâbûr'un verimli arazilerinden Rîvend bölgesi, şehrin batısına düşmektedir. Ayrıca Nîşâbûr'un bu bölgesinde Beyhak ve Sebzevâr beldelerinin de verimli arazileri bulunmaktadır. Şehrin önemli bir beldesi olan Cüveyn, kuzeyinde yer alan tepelerden oluşan dağ silsilesinden dolayı verimli bir vadiye dönüşmüştür. İsferyîn şehrin kuzeyinde yer alıp, bölgenin batısına kadar uzanmaktadır. Bunların yanı sıra, şehrin kırsalından uzak olan Bûştankan ve Râzik vadileri gibi vadiler de şehrin kırsalının fiziki yapısını oluşturmaktadır.²⁶ Yine Bâherz de Nîşâbûr'un önemli tarım alanından biri olarak bilinmekteydi. Nîşâbûr'a yakın bir merkez olan Tûs şehrinde de geniş tarım alanları bulunmaktaydı.²⁷ Taberân, Razekân, Bûzdıgavr ve Nûkan kasabaları beldeleri de Tûs'un tarım arazisini oluşturmaktaydılar.²⁸

Nîşâbûr'da fiziki yapının uygunluğu ve toprakların verimliliği yanında suyun bolluğu ve sahip olduğu havanın mutedil oluşu burada tarımın gelişimini belirlemiştir.²⁹ Şehir insanının tarım açısından bir birikime ve hassasiyete sahip olduğunun vurgulanması, Nîşâbûr'da tarımın gelişiminde önemli bir başka faktördü.³⁰ Şehir

21 Sarıçam-Erşahin, 120; Watson, 31-32, 40, 78.

22 Ya'kûbî, 95; İstahrî, 254; İbn Havkal, 433; Makdisî, **Ahsen**, 299.

23 Ya'kûbî, 59; *Hudûdu'l-Âlem*, 57; İbn Havkal, 433.

24 Ya'kûbî, 59; İbn Havkal, 433.

25 İstahrî, 255.

26 *Hudûdu'l-Âlem*, 62; Makdisî, **Ahsen**, 299, 314-315; V. V. Bartold, **Orta Asya, Tarih ve Uygarlık**, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, 428.

27 Ya'kûbî, 93, 96; İstahrî, 256-257.

28 Ya'kûbî, 93; İstahrî, 256-257; Makdisî, **Ahsen**, 319.

29 İstahrî, 255; Richard W. Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, Cambridge Press, Cambridge 1972, 8.

30 İbn Havkal, 433; Richard, **The Patricians of Nishapur**, 8, 12-13.

hem doğu hem de batı için iki yakanın gıda deposu olarak görülmekteydi.³¹ Suyun sağladığı imkân ölçüsünde şehir merkezi kadar, kırsal bölgeleri ziraatle mamur edilmmişti.³²

Nîşâbûr'da başlıca tahıl ürünlerinin tarımı yapılmaktaydı. Şehre bağlı belde-ler olan İsferyân, Beyhak, Bâherz ve Câcerm tahıl ambarı olarak bilinmekteydi. İsferyân'de ikliminin uygun olması da bölgedeki tarımsal verimi zengin yapmaktaydı. Bu şehirde tahıl tarımıyla birlikte³³ önemli ölçüde pirinç yetiştirilmekteydi.³⁴ Bir diğer Nîşâbûr şehri olan, İranşehr'de suyun bolluğu ve buradaki çiftçilerin tarımda uzman olmaları, tahıl tarımından iyi verim alınmasını sağlamaktaydı. Şehir sakinlerinin toprağa karşı duyarlılık ve tecrübeleri ise, toprağın daima bakımlı olmasını sağlayıp, tarımı bereketlendirmekteydi. Bu özellikleri sebebiyle İranşehr tarım hazinesi olarak görülmekteydi. Nîşâbûr şehrinin kırsal bölgelerinden Bûştankan ve Râzik vadilerinde tahıl tarımı verimli bir şekilde yapılmaktaydı. Bunlarla birlikte Nîşâbûr beldelerinden Kûçân, Uşburgân, Beyhak, Kûvayn ve Ustuva'da tahıl tarım yapılmış olup, Ustuva'da tarım yağmur suyuyla yapıldığı için sınırlı ama verimli olmaktadır. Öyleki burası Nîşâbûr'un tahıl ambarı olarak anılacak düzeydeydi. Ustuva'da bolca da sarımsak yetiştirilmekteydi.³⁵ Nîşâbûr şehirlerinden olan Tûs ve buraya bağlı olan Taberân'da zengin su kaynaklarının olması sebebiyle, tarımın sulu yapılmasına imkân sağlamakta ve tarımdan iyi ölçüde verim alınmaktaydı.³⁶ Nîşâbûr'da yetiştirilen bir ürün de mısırdı. Şehideki mısır rekoltesi iyi ölçülerde olduğu kadar iri taneliydi. Buradaki bir mısırın tanesinin 50 men'e³⁷ ulaştığı ifade edilmektedir. Bu yörede İsferyân ve Câcerm şehirleri mısır yetiştiriliciliğinde öne çıkarlardı.³⁸

Nîşâbûr tahılın ardından sanayinin önemli bir ürünü olan pamuk yetiştiriciliğinde de öne çıkan bir şehirdi. Yörede pamuk ekimi çoğunlukla Bûzcân, Hâymend, Selûmek, Senkân ve Zûzen yerleşim birimlerinde yapılmaktaydı.³⁹ Dokuma sanayisi için önemli bir ürün olan keten yetiştiriciliğinde de Nîşâbûr öne çıkmaktaydı. Buradaki keten ürünü kaliteliydi.⁴⁰ Bu yörede yetiştirilen bir ürün ise, şeker kamışıydı. Bundan iyi ölçüde verim alınmaktaydı. Nîşâbûr'da Ezazvar şeker kamışı yetiştiriliciliğinde iyi konumdaydı.⁴¹ Ferâve ribât olup sınırlı fakat verimli arzilere sahipti.

31 Makdisî, **Ahsen**, 315.

32 İstahrî, 256.

33 Makdisî, **Ahsen**, 318.

34 Kazvînî, , Ebu Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, **Âsaru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Dâru Sadır**, Beyrut bty, II, 15.

35 **Hudûdu'l-Âlem**, 62; Makdisî, **Ahsen**, 315, 318.

36 Kazvînî, **Âsaru'l-Bilâd**, 186.

37 Menn: saymak, hesap etmek, belli bir miktar pay bırakmak anlamına gelmektedir. Abbasiler döneminde devletin hemen her bölgesinde standart haline getirilen 260 dirheme tekabül eden Bağdat menn'i kullanılmaktaydı. 1 menn dirhem olarak (1 dirhem=3,2), 3 kg. ağırlığına denk gelmektedir. Ayrıntı için bkz. İstahrî, 156; İbn Havkal, 301; Walther Hinz, **İslam'da Ölçü Sistemleri**, trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, 21; Cengiz Kallek, "Men", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, 105.

38 Ebu Dülef, İran Seyahatnamesi, trc. Serdar Gündoğdu, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, 116-117; Makdisî, **Ahsen**, 300, 318-319

39 **Hudûdu'l-Âlem**, 102-103, İbn Havkal, 433.

40 İstahrî, 255.

41 Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, **Mu'cemu'l-Buldan**, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-

Kuhistân dağlık bir alandı. Burası Nîşâbûr'un güneyinden Sistan'a kadar geniş bir alana yayılmaktaydı. Burada en önemli merkez Kâyîn'di. Şehir arazilerinin önemli bir kısmı çölle kaplı olması ekilebilir toprağını sınırlamıştı. Burada bereketli olan belde olarak Tâbeseyn öne çıkmaktadır.⁴² Nîşâbûr'da topraktan yılda iki kez vergi alınması, buradaki tarımsal verim ve zenginlik açısından önemli bir göstergedir.⁴³

Merv şehrinin arazilerini dağların önünde döşek gibi serilmiş, düz bir ova olan, Murgab oluşturmaktaydı. Burası bu nehrin getirdiği alüvyonlarla oluşan verimli bir deltaydı.⁴⁴ Bunun sayesinde şehrin kuzey arazileri şehrin güneyinde kalan arazilerden daha verimliydi.⁴⁵ Güney arazilerinde çölden gelen kumlar, buradaki arazinin tuzlu olmasına neden olup, bu ise veriminin düşüşünde etkili olmaktadır.⁴⁶

Merv'in sahip olduğu doğal kaynakların bolluğu ve bunların sulama kanalları ile arazilere dağıtılması, genel anlamda şehir arazisinin verimli olmasını sağlamaktaydı. Şehirde tarımın yapıldığı başlıca bölgelerden biri Murgab deltasıydı. Merv ovası Horasan tarımının gelişmiş olduğu önemli yerlerden birisiydi. Burada tarımsal faaliyetler Ahamenişlerden itibaren iyi bir şekilde yapılmaktaydı. İran coğrafyasını fetheden İskender, Merv'e geldiğinde (MÖ. 333) şehirde tarımı iyi bir biçimde yapan bir çiftçi topluluğuyla karşılaşmıştı. Merv'in kuzey kısmı güneye kıyasla tarımsal verimlikte öne çıkmaktadır.⁴⁷ Kırsal yörelerde de kanallar ile sağlanan sulama imkânından dolayı tarım verimli bir şekilde yapılmaktaydı. Merv yöresinde tarımı yapılan en önemli tahıl, buğdaydı. Ortaçağ'da Merv buğdayı konusunda da övücü sözler söylenmekteydi. Özellikle Merv buğdayından yapılan ekmeğin dört bir dünyada iyi bilinip, bundan yapılan ekmeğin lezzeti dillerde söylene haline gelmişti. Merv'e bağlı Kaşkadyâ ile Zerefşân vadileri şehrin hububat depoları olup, şehrin zahiresi önemli ölçüde bu vadilerinden temin edilmekteydi.⁴⁸ Merv vergisinin yarısı karşılığında verilen buğday ve arpanın 200 bin cerib⁴⁹ olması, buradaki tahılın verimi açısından önemli bir gösterge olmaktadır.⁵⁰ Merv'de tarımı yapılan bir ürün ise bakladır.⁵¹ Sanayi ürünü olarak Merv'de pamuk öne çıkmış olup, pamuk yetiştiriciliği burada yoğun şekilde yapılmıştır. İbn Havkal buradaki pamuğun kalitesini

Arabiye, Frankfurt 1994, I/I, 61, 80.

42 İstahrî, 272-273; **Hudûdu'l-Âlem**, 57, 59; İbn Havkal, 445-446; Makdisî, **Ahsen**, 320; Kazvîni, **Âsaru'l-Bilâd**, 390; Azizî, Hüseyin b. Ahmed Muhellebi, **Mesalik ve Memalik**, nşr. Teysir Halef, Halef 2006, 153, 159.

43 Makdisî, **Ahsen**, 300, 319.

44 İstahrî, 258; İbn Havkal, 434; Osman Özgüdenli, "Merv", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2004, XXIX, 221.

45 **Hudûdu'l-Âlem**, 89; İbn Havkal, 435.

46 İstahrî, 258; İbn Havkal, 445.

47 **Hudûdu'l-Âlem**, 89; İbn Havkal, 435; A. Yakubovsky, "Merv", **İA**, MEB Yayınları, İstanbul 1987, 774.

48 İstahrî, 261-262; İbn Havkal, 435.

49 Cerib: Hz Ömer döneminden itibaren İslam dünyasında kullanılan alan ve uzaklık ölçüsüdür. Bu ölçü birimi özellikle de vergilerin tayininde kullanılmıştır. Uzunluk ölçüsü olarak 1 cerib, 1592 metre karedir. 10. yüzyılda Horasan'da, 1 cerib 10 kafiz idi. Bu dönem açısından litrede kullanılan 16 ve 26 litrelik ceribler de bulunduğu gibi 29,5 litrelik ceribler bulunmaktaydı. Ağırlık olarak cerib; genelde 22,715 kg idi. Ayrıntı için bkz. Hinz, 46; Mustafa Fayda, "Cerib", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 402.

50 Halife b. Hayat, 204-205; Belâzürî, 588-592.

51 İstahrî, 263.

övmektedir.⁵²

Serahs şehri Merv'in yarısı kadar bir araziye sahipti. Şehir arazisi geniş olmakla birlikte daha çok kumluklarla kaplıydı. Bu durum arazisini sınırlamaktaydı. Ancak toprağı verimliydi. Serahs kırsal arazilerinin bir kısmı ise, meraydı.⁵³

Serahs'ta kışın belli dönemlerinde kesilen bir akarsu dışında, arazinin sulaması yağmur ve kuyu suyuna bağlıydı. Makdisî'nin Serahs'ı tahıl ambarı olarak görmesinden anlaşılabilir ki burada tarım sınırlı olsa da, yapılan tarım bereketliydi. Serahs'ta önemli ölçüde kuru tarım da yapılmaktaydı. Bu durum buradaki toprağın verimli olmasının bir yansımasıdır.⁵⁴

Nesâ Serahs büyüklüğünde bir yer olup, buradaki araziler verimliydi. Bu şehrin merkezi kadar, kırsalı da verimli arazilere sahipti. Burası dağların arasında olmasından dolayı burada önemli ölçüde arazi de meraydı. Nesâ'da suyun bolluğu burada tarımın sulu bir şekilde yapılmasını sağlamaktaydı. Şehir merkezi kadar, şehrin geniş kırsal arazilerinde de tarım akarsuların bolluğu sayesinde verimli şekilde yapılmaktaydı.⁵⁵

Herat şehri kendisini çevreleyen dağlar arasında güvenli bir vaha şeklinde konuşlanmıştı. Şehir arazileri düz ve genellikle verimliydi. Şehirdeki arazilerin bir kısmı ise çöldü. Herat'ın fiziki yapısının oluşmasında vadiler de etkili olup yörede çok sayıda vadi bulunmaktaydı. Bûsenc ve Karuh beldeleri dağlar arasında verimli vadilerdi. Şehrin doğusu boyunca Herirud vadisi uzanmaktaydı. Herat'ın güneyinde yer alan Zerenc yolunda ise Kûverân, Kusk ve Kûvesân adlarında vadiler vardı. Herat'ın vilayetinin en verimli bölgesi Mâlîn beldesiydi. Burası şehrin kuzey doğusunda yer almaktaydı. Herat'ta verimli arazileriyle öne çıkan bir başka yer İsfizâr olup şehrin güneyinde yer almaktaydı. Orta ipek yolundan, Herat'ın kuzeyinden Mervurrûz'a doğru giderken, Bâdgîs, Beben, Kenc-i Rustak, Keyf, Bağşûr gibi beldelerin arazileri de tarım için uygun arazilerdi. Ancak Bâdgîs ve bağlı yerleşimlerinde tarım arazisi oldukça düşük düzeydeydi. Bu yöre platosunun yüksek olmasından dolayı meraları çoktu. Esterebyân beldesi ve ona bağlı Kevaşân, Kevarân, Kûşek ve Edresker gibi beldelerin arazileri ise dağlıktı.⁵⁶ Bûşenc arazisi Herat arazilerinin yarısı büyüklüğünde olup düzdü. Burada Bâğşûr ve Kufâ gibi bazı beldelerin arazileri çöldeydi.⁵⁷ Bâdgîs beldesi ve bağlı yerleşim yerleri dağlık araziye sahipti.⁵⁸ Bâdgîs'in arazisi bağlı olan Dihistân, Bûşenc'in yarısı kadar, dört buçuk kilometre kadar bir geniş sahip olmasına karşın, buradaki araziler orada olduğu gibi verimli değildi. Mervurrûz şehrinin arazileri geniş ve verimliydi. Kâsr-ı Ahnef ve Dize kasabalarında arazi ve-

52 **Hudûdu'l-Âlem**, 61; İbn Havkal, 436.

53 İstahrî, 272-273; **Hudûdu'l-Âlem**, 57, 59; İbn Havkal, 445-446; Makdisî, **Ahsen**, 320; Kazvînî, *Âsaru'l-Bilâd*, 390; Azizî, 153, 159.

54 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 59; İbn Havkal, 445; Makdisî, **Ahsen**, 312-313.

55 İstahrî, 273; İbn Havkal, 445; Makdisî, **Ahsen**, 320.

56 İstahrî, 267; **Hudûdu'l-Âlem**, 59; İbn Havkal, 439; Makdisî, **Ahsen**, 307.

57 İstahrî, 269; İbn Havkal, 440-441; Makdisî, **Ahsen**, 307-309.

58 İbn Havkal, 440-441; Makdisî, **Ahsen**, 308.

rimliydi.⁵⁹

Herat'ta önemli ölçüde sulu tarım yapılmaktaydı. Suyun bolluğu şehirde tarımı verimli kılan önemli unsurlardandı. Şehrin sahip olduğu akarsuyu bolluğu kadar, gelişmiş geniş su ağı da, şehir arazilerinin verimli olmasında etkendi. Bu ise, tarımın burada sürekli bir biçimde yapılmasını sağlamaktaydı. Şehrin merkezi kadar, ona bağlı il ve beldelerde de tarım iyi düzeydeydi. Bunun yanı sıra kuru tarım da şehirde önemli bir paya sahipti. Herat'tan Belh'e doğru açılan kapı yönündeki araziler suyun olmaması sebebiyle fakirdi. Herat'a bağlı önemli bir yerleşim birimi olan İsfîzâr ve bağlı yerleşim birimleri olan Kuşân, Keverân, Kûşek ve Edresker beldeleri ve Haysâr, Mâlîn ve Bâşân beldelerinde suyun varlığı, tarımın sulu bir şekilde yapma imkanı sağlamaktaydı. Esterebyân'da suyun azlığı sonucu tarım daha çok kuru olarak yapılırken,⁶⁰ Bağşûr'da tatlı kuyu sularıyla tarım yapılmaktaydı.⁶¹

Hindukuş dağlarına doğru akan Herat nehri boyunca verimli topraklarda tarım yapılmaktaydı. Burada öne çıkan tarım ürünü öncelikle tahıldı. Bu vadi boyunca pamuk, pirinç ve şeker kamışı da yetiştirilmekteydi. Bu şehrin önemli beldelerinden olan Mârâbâd'da, önemli düzeyde pirinç tarımı yapılmaktaydı. Beldede pirinçten alınan rekolte iyi ölçülerdeydi. Öyle ki burada hasat edilen pirinç tarımı şehrin ihtiyacından fazlaydı.⁶²

Herat'ın bir şehri olan Bûşenc'e bağlı beldeler; Kufa, Cebelü'l-Fidda, Kuganabaz, Büşt ve Cazevi beldelerinde tarım sınırlı bir biçimdeydi. Bâdgîs beldeşi bağlı yerleşim yerlerinde arazinin yeterli olmaması nedeniyle tarım oranı oldukça düşük düzeyde olup, burada tarım kuru bir şekilde yapılmaktaydı.⁶³ *Hudûdu'l-Âlem'de* ise, buranın nimetlerinin bol olduğunu ifade edilirken, tarımsal verimliliğine dikkati çekilmiştir. Mervurrûz'a doğru giden yolda yer alan Kenc, Beben, Bâğşûr, Keyf beldelerinde iklimin mutedil olması, bölgedeki tarımsal verimin iyi bir şekilde yapılmasını sağlamaktaydı. Bâğşûr'da bol miktârda soğan ve sarımsak yetiştirilmekteydi. Akarsuların bolluğu nedeniyle sulu tarım yapıldığı gibi, kuru hububat tarımı da yapılmaktaydı. Burada yapılan kuru tarım bölgede yapılan tarım içerisinde önemli bir yere konulmaktaydı.⁶⁴ Dihistân, Kabrûn ve Kâlvûn'da kuru tarım yapılmaktaydı. Mervurrûz'da hem su hem de iklimin mutedil olması burada tarımın iyi olmasını sağlamaktaydı. Mervurrûz nehrinin aktığı her bir tarafta tarım verimli bir şekilde yapılmaktaydı. Burada ismi belirtilmeyen çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmekteydi.⁶⁵

Belh'in yerleşim yeri övülerek, fiziki yapısının yeşilliğine vurgu yapılmaktadır.⁶⁶

59 İstahrî, 269-271; İbn Havkal, 441- 442; Makdisî, 308, 314.

60 İstahrî, 265, 267; **Hudûdu'l-Âlem**, 58-59; İbn Havkal, 237-439; Makdisî, **Ahsen**, 306-307.

61 Yâkûtu el-Hamevî, I/II, 294.

62 İstahrî, 267.

63 İstahrî, 269; İbn Havkal, 441; Makdisî, **Ahsen**, 307-308.

64 **Hudûdu'l-Âlem**, 59.

65 İstahrî, 269-271; İbn Havkal, 441; Makdisî, **Ahsen**, 314.

66 Makdisî, **Ahsen**, 301-302.

Şehir arazilerini yüksek ve düz bir ova oluşturmaktadır. Dağlardan nehirler yoluyla gelen verimli alüvyonlar ovayı meydana getirmiştir. Belh'in Merv-Amul yolundaki arazisi kumluktu. Bazı dış mahalleleri ise bataklıktı. Belh'te arazinin önemli bir kısmı da meraydı.⁶⁷

Belh'e bağlı yerleşim birimlerinin toprakaları da benzer biçimde verimli arazilerdi. Bu şehre bağlı bir kasaba olan Tâlikân iki büyük dağın arasında olup, arazisi düzlüktü. Simincân beldesi verimli bir vadide yer almaktaydı. Bedehşân Belh'e bağlı Ceryâb olarak bilinen bir nehir kenarında kuruluydu. Bedehşân ve ona bağlı beldeleri verimli arazilere sahipti. Enderâb, Host, Benchîr ve Cârâyê ve Cûzcân'a bağlı yerleşim yerleri olan Enbâr, Sân, Yâhudiyye, Kündederem, Uşturc, Enhûz, Şâr, Nişîn, Sermîn, Kelâr, Anbâr ve Faryâb beldelerinin arazileri dağlıktı. Bu bölgelerdeki topraklar dağlık ve ormanlık olmalarından dolayı tarıma açılan arazisi sınırlı kalmaktaydı. Bu yöredeki arazilerde bulunan vadiler verimli topraklardı. Cûzcân verimli vadilere sahip bir yöre olmaktadır.⁶⁸

Bâmiyân şehri Belh'e bağlı zirai alanları genişti. Ancak ekilebilir arazisi sınırlıydı. Burada vadiler de bulunmaktaydı. Yöredeki Entûhz kasabasının arazisi geniş ancak verimsizdi. Burada dağlık bir yer olan Sekelkend, dağların arasında olmasına karşın arazisi verimliydi.⁶⁹

Zengin Belh ovasında nehirler, kanallar ve kuyular aracılığıyla sulu tarım yapılmaktaydı. Suyun sağladığı imkânlardan ve bölgenin ikliminin uygun olması, bölgede çok çeşitli ürün yetişmesini sağlamaktaydı.⁷⁰ 7. yüzyılda İslamiyet'in bölgedeki hâkimiyetinden önce Çin'den bölgeye bir ziyaret yapan Hacı Hausing, bu şehir topraklarında ekilen ürünlerin çeşitliliğine vurgu yapmaktadır.⁷¹

Belh'te tahıl tarımı öne çıkmaktadır. Harîzm bölgesinin ihtiyaç duyduğu tahıl bu şehirden sağlanması şehirdeki tahıl üretiminin boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Belh'te ekimini yoğun yapıldığı diğer ürünler ise sanayi ürünleriydi. Burada özellikle şeker ve susam öne çıkmaktaydı.⁷²

Belh'in merkezi bereketli olduğu gibi, ona bağlı il ve beldelerin olduğu kırsal bölgeler de benzer biçimde bereketliydi. Belh'in Toharistan yöresi ve ona bağlı yerleşim yerlerinde bol miktârda hububat tarımı yapılmaktaydı. Buraya bağlı bir belde olan Tâlekân'da yapılan tahıl tarımdan iyi ürün elde edilmekteydi.⁷³ Bağlân'da suyun çokluğu ölçeğinde sulu tarım imkânı vardı. Özellikle aşağı Bağlân, Enderâb

67 İstahrî, 278; **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 447.

68 İstahrî, 269, 271, 279-280; **Hudûdu'l-Âlem**, 62, 64; İbn Havkal, 441-442, 448-450; Makdisî, **Ahsen**, 303, 308, 314, 332; Yâkût el-Hamevî, II/I, 149; Kazvîni, *Âsaru'l-Bilâd*, 154, 348.

69 **Hudûdu'l-Âlem**, 62, 64; İbn Havkal, 449-450; Makdisî, **Ahsen**, 322; Yâkût el-Hamevî, II/I, 149; Kazvîni, *Âsaru'l-Bilâd*, 348; Hartmann, "Cüzcan", 230.

70 İstahrî, 278-279; **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 447-448.

71 Hsüeng, 59.

72 İstahrî, 278, 280; **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 447-448.

73 İstahrî, 269; **Hudûdu'l-Âlem**, 62-63; Makdisî, *Ahsen*, 302-303.

ile Sekemeşt'te önemli ölçüde tahıl tarımı yapılmaktaydı.⁷⁴ Bâmiyân'ın suyunun bolluğu tarımsal verim açısından önemli iken, kasabanın ikliminin sert olmasından dolayı burada tarımsal verim düşük düzeyde kalmaktaydı.⁷⁵ Simincân beldesindeki vadilerindeki tarım bereketliydi.⁷⁶ Sekelkend arazisi de dağların arasında bir vadi olup, burası tarım faaliyetinin çokça yapıldığı bir yerdi. Buradaki vadilerin verimli olması tarımın iyi olmasını sağlamışsa da, bunun kasaba insanına yetmediği vurgulanmaktadır. Entûhz kasabasının arazisi geniş ancak burada tarım verimsiz olmuştur.⁷⁷ Hûlm'un coğrafyası bozkır ancak havasının mutedil oluşu ve beldede bir nehir bulunması, burada tarımın iyi şekilde yapılmasına imkân sağlamaktaydı. Burada havanın mutedil olması da kasabada tarımsal faaliyetlerini kolaylaştırmaktaydı.⁷⁸ Bedeşân'da, hububat tarımı olarak; buğday, arpa, nohut tarımının yanı sıra pirinç, mısır ve diğer taneli bitkilerin tarımı da yapılmaktaydı. Bâmiyân şehri sahip olduğu iki nehirden dolayı, burada sulu tarım imkânı sağlanmış olup, bu şehrin vadilerinde bereketli tarım faaliyetleri olmaktadır. Ferâve'de sınırlı ölçüde hububat tarımı ile bakla tarımı yapılmaktaydı.⁷⁹ Nişin'de ise dışarıya gidecek ölçüde pirinç üretimi olmaktadır.⁸⁰ Cûzcân, bağlı yerleşim yerlerinde ve Şuburgân'da da tahıl tarımından iyi verim alınmaktaydı.⁸¹

1.2. Meyvecilik-Sebzecilik

Horasan, İslam dünyasında sahip olduğu meyve çeşitliliği ve bolluğundan dolayı, doğunun bahçesiydi. Bölgede bahçelerin oldukça büyük ve sulama düzeninin bu büyüklüğe göre ayarlanmış olması, bu övgüyü haklı çıkarmaktadır. Meyve ağacı yetiştiriciliğinin bölgede bir kültür haline dönüşmesi ve bahçe işleri noktasında bölgenin uzmanlaşması bahsi geçen övgüyü teyit etmektedir. Bölgedeki bağlarda çeşit çeşit üzüm ve bahçelerde yetiştirilen çok çeşitli meyveler, Ortaçağ'da İslam dünyasının dört bir yanında nam salmıştı. Sahip olduğu bağ ve bahçeden dolayı, bölge meyve zenginliği açısından kayda değerdi. Horasan'da taze meyve kadar, bunların kurusu da çok makbul olup, bolca üretilmekteydi. Bölgenin her bir yanında bolca yetişen meyve üzümüdü. Buranın üzüm çeşitliliğinin yanı sıra dışarıdan getirilen üzüm türleri mevcuttu. Horasan diğer meyveler noktasında da zengindi. Burada nar, ceviz, incir, fıstık, badem, kavun, karpuz ve daha çok meyve türü yetiştirilmekteydi. Hurma, portakal ve dut için büyük bahçeler tahsis edilmişti. Ağaç meyve yetiştiriciliği kadar, burada yetiştirilen karpuz ve kavun gibi meyveler de Horasan'ın adıyla bilinmekteydi. Horasan kavunu taşıdığı önemden dolayı Bağdad'a halifelere sunulmaktaydı. Irak pazarlarında bunların iyi alıcısının olduğu zikredilmektedir. Horasan'da özellikle Belh ve Herat bahçeleriyle meşhurken, her

74 **Hudûdu'l-Âlem**, 64; Makdisî, **Ahsen**, 303.

75 Hsüeng, 79; **Hudûdu'l-Âlem**, 64; İbn Havkal, 449-450.

76 İstahrî, 279.

77 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 62, 64.

78 **Hudûdu'l-Âlem**, 62; Makdisî, **Ahsen**, 303.

79 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 59, 64; İbn Havkal, 445, 449-450; Makdisî, **Ahsen**, 312-313.

80 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 62, 64.

81 İstahrî, 269-271; İbn Havkal, 441; Makdisî, **Ahsen**, 314.

bir şehir farklı meyveler noktasında öne çıkmaktaydı⁸²

Herat yöresi bağcılık ve bahçecilik açısından gelişmişti. Mâlîn, İsfizâr, Bâdgîs, Küğâbâd, Büşt, Câdu, Cebelü'l-Fidda, Kugânâbâd, Hârkird ve Keruh beldelerinde bağcılık ve bahçecilik iyi konumdaydı.⁸³

Herat'ta öne çıkan meyve üzümdü. Şehirde sair meyveciliğin de bolca olması, burası için Horasan'ın bahçesi iltifatını sağlamaktaydı. Herat'ın üzümü gibi bir üzümün başka bir yerde olmadığı da vurgulanmaktadır. Şehir merkezinde bütün kapıların etrafı bağlarla çevrili olup, bunların etrafında bolca üzüm hasat edilmekteydi. Herat'ta üzüm cinsi olarak *Taif Üzüümü* ve *Kırmızı* türünde bir üzüm öne çıkmış olup, bu cins üzümler bölgenin ihtiyacından fazla hasat edilmekteydi.⁸⁴ Kerûh'ta *Keruh* ve *Frenk* türünde iki cins üzüm yetiştirilmekte, özellikle keruh türünde yetiştirilen üzüm bölgenin ihtiyacından fazla hasat edilmekteydi.⁸⁵ Faryab'da yetişen üzüm için kaliteliydi.⁸⁶ Bu yörede üzümün kayda değer bulunduğu beldelerden birisi de Keyfe'ydi. Herat'ta hasat edilen üzümler yaş tüketildikleri kadar, aynı zamanda kurutulurdu. Özellikle de Mâlîn ve Kerûh gibi şehrin beldelerinde yetiştirilen üzümler çok olmalarından dolayı kurutulmuştur.⁸⁷ Mervurrûz'da bağcılık gelişmiş olduğundan dolayı bu bölgede de üzüm hasılatı iyi durumdaydı.⁸⁸ Herat'ta yetiştirilen üzümler bölge için olduğu kadar, yakın yörelerin ihtiyaç duyduğu üzüm de şehirde üretilmekteydi.⁸⁹

Herat'ta meyve çeşitliliği çoktu. Şehirde nefis kabul edilen elmalar, turuncgiller, kavun, nar, armut, ayva, incir, badem, ceviz, hurma fıstık da bolca yetiştirilmekteydi.⁹⁰ Herat'a bağlı yerleşim birimlerinde de meyve yetiştiriciliği iyi durumdaydı.⁹¹ Herat'ta öne çıkan önemli bir zirai uğraş da sebzeçilikti. Özellikle Bab-ı Firûzabad kapısında sebzeçilik yoğun yapıldı. İsfizâr ve bağlı yerleşim birimleri olan Kûşân, Keverân, Kûşek ve Edresker beldeleri ile Buşenç'e bağlı olan Kûsa, Hârkird, Kerû, Küğâbâd, Büşt, Câdu, Kasr-ı Ahnef ve Dize'de sebzeçilik yoğun yapılmaktaydı. Herat'ın Esterebyân gibi kimi yerleşim birimlerinde suyun az olmasından dolayı sebzeçilik gelişmemişken, Bâşân gibi kimi yerleşim birimlerinde ise, suyun bol olmasına rağmen sebzeçilik gelişmemişti.⁹² Bunların haricinde Herat yöresinde gül, kök boya, çivit, kına ağacı ve kendir, zerefaşan ve zambak gibi bitkiler de yetiştirilmekteydi.⁹³

82 İstahrî, 262; Makdisî, **Ahsen**, 294, 322, 32; Mazaherî, 298.

83 İstahrî, 268-269; İbn Havkal, 440-441; Makdisî, **Ahsen**, 308-309

84 Makdisî, **Ahsen**, 324.

85 İstahrî, 266-267, 269.

86 Azizî, 154.

87 İstahrî, 266-267, 269.

88 İstahrî, 269-270, 272; Makdisî, **Ahsen**, 320.

89 Yakubovsky, 773.

90 Makdisî, **Ahsen**, 307, 316-318, 324.

91 Yâkût el-Hamevî, I/II, 294.

92 İstahrî, 265-271; Makdisî, **Ahsen**, 307,314-315,319-320,324.

93 Mustafa Şahin, **Ortaçağ'da Herat Bölgesi Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-**

Horasan'da bağcılığın ve bahçeciliğin iyi olduğu metropollerden birisi de, Belh'ti. Merkezdeki akarsuların varlığından dolayı şehrin bütün kapılarında bağcılık ve bahçecilik yapılmaktaydı. Belh'e bağlı Bedehşân, Tâlikân, Benchîr, Cârâyê, Cûzcân, Enbâr, Sân, Yâhudiyye, Kunderem, Uştûrc, Enhûz, Şâr, Nişîn, Tâk, Sermin ve Şûburkân yerleşim yerlerinde bağ ve bahçecilik yoğun yapılmaktaydı. Bölgede bağların bu çokluğu nispetinde üzüm yetiştiriciliği de o çoklukta idi.⁹⁴ Zerenc beldesinde bağcılık ve bahçeciliğin kayda değer bir düzeyde olmasından dolayı burası Horasan bölgesinin Basra'sı olarak nitelendirilecek bir iftihara sahipti.⁹⁵ Belh'te yer mantarı, ağaç kavunu, turunçgiller gibi meyveler de yetiştirilmekteydi. Şehir turunçgiller açısından da zengindi.⁹⁶ Burada fındık, ceviz, incir ve nar yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Bu yörede ceviz, özellikle Cûzcân'a bağlı Sân ile Büşt ve Kunderem beldelerinde yetiştirilmekteydi.⁹⁷ Bâmiyân'da çeşitli meyveler yetiştirilmiş olup, buradaki meyveler bu beldenin ihtiyacından daha fazlası üretilmekteydi.⁹⁸ Belh'te tarımı yapılan bir alan da çiçekçilikti.⁹⁹ Burada özellikle de nilüfer çiçeği yetiştiriciliği çok fazla yapılmaktaydı. Bunun dışında çok çeşitli kokulu çiçekler de yetiştirilmekteydi.¹⁰⁰ Bu yörede çiçekçilikte öne çıkan şehir Bâmiyân'da çiçekçilik tarımı iyi ölçüde idiydi.¹⁰¹ Belh'te tarımı yapılan bir diğer uğraş ise, sebzeçilikti. Sebzeçilik şehrin rabazının bütün kapılarında kayda değer ölçüde yapılmaktaydı. Buraya bağlı olan Tâlikân ve Şûburgân'da sebzeçilik iyi durumdaydı.¹⁰²

Merv'de öne çıkan meyve üzüm idi. Şehirde üzüm hasadı bolcaydı. Merv'in murgab deltasında çok sayıda türde üzüm yetiştirilmekteydi.¹⁰³ Özellikle Merv'in Sînc denilen kısmında pürüzsüz üzüm denilen bir çeşit üzüm yetiştiriciliği yoğun yapılmaktaydı.¹⁰⁴ Üzümün ardından şehirde yaygın meyve kavun-karpuzdu. Bu yüzden meyve depolarına kavun-karpuz evi denilmekteydi. Merv'in kuhendiz'inde kavun-karpuz yetiştirilmekteydi. Bunlar oldukça övülmekteydi. Çokça övülen bu kavunlar Irak'ta bilinmekteydi. Bunlar Merv'in eşsiz iri kavunları şeklinde övülmekteydi. Burada yetiştirilen kavunlar dilim dilim kesilmiş şekilde Irak'a gönderilmekteydi. Şehirde hurma yetiştiriliciliği bolca idi.¹⁰⁵

Nîşâbûr bahçelerin bolluğu ölçüğünde bağlarıyla da bilinmekteydi. Bağcılık burada şehrin dört bir yana yayılmıştı. Şehrin kırsalında da, akarsuyu bolluğundan dolayı, bağcılık-bahçecilik gelişmişti. Bu yörede İsferyân bağ-bahçecilikte geliş-

1507), GÜSE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2013, 196; 197.

94 Hsüeng, 79; İstahrî, 262, 270-271, 278; **Hudûdu'l-Âlem**, 64; İbn Havkal, 442, 449-450.

95 Makdisî, **Ahsen**, 303, 3305.

96 İstahrî, 239; **Hudûdu'l-Âlem**, 99.

97 İstahrî, 259, 262, 270, 274, 280; Makdisî, **Ahsen**, 297, 308, 324.

98 İstahrî, 259, 262, 270, 274, 280; Makdisî, **Ahsen**, 297, 308, 324.

99 Hsüeng, 59; Makdisî, **Ahsen**, 324.

100 **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 434.

101 Hsüeng, 79; **Hudûdu'l-Âlem**, 64.

102 İstahrî, 265-271; Makdisî, **Ahsen**, 307,314-315,319-320,324.

103 İstahrî, 262, 270-271, 278; Yakubovsky, 773.

104 Makdisî, **Ahsen**, 312.

105 İstahrî, 259, 262, 270, 274, 280; **Hudûdu'l-Âlem**, 98; Makdisî, **Ahsen**, 297, 308, 324.

miş olup, kaliteli üzüm yeri olarak ünlenmişti. Rîvend'de yetişen üzümün mükemmeldi. Bûştəfruş'ta Bâb-ı Ceyik'ten giren bir günlük üzümün on bin küfe olması, buradaki üzüm hasılatı açısından bir fikir vermektedir. Mâzul'da bektâşi üzümü yetişmekteydi. Nîşâbûr, Bûştəngân gibi yöreleri sayesinde tabii meyveleri noktasında bilinmekteydi. Ancak bu belde meyvesinin kalitesiz olduğuna yönelik bir düşünce bulunmaktadır. Rîvend yöresinde ayva, zeytin, incir ve çeşitli meyveler de yetiştirilmekteydi. Burada yetişen ayvanın misli olmadığı da vurgulanmaktadır. Buradaki ayvaların bir tanesinin 420 dirhem ağırlığında olduğu belirtilmektedir. Bûştəfruş'ta meyve çeşitliliği fazla olmuşsa da, burada bir kayısı ağacının kayisuların olgunlaşmasından bitimine kadar günlük bir dinar getirisi vardı. Bu, bu belde kayısının bol ve verimli olduğunun hakkında bir kanaat oluşmasını sağlamaktadır. Bûşt'ta çok çeşitli meyve yetişmekte olup, buranın özelliği meyvelerin turfanda hasat edilmediydi. Burada öne çıkan meyvelerden zeytin ve özellikle incir bolca yetiştirilirdi.¹⁰⁶ İsfərâi'n'de fındık,¹⁰⁷ Tâbeseyn'de hurma,¹⁰⁸ Kûmis'te güzel kokulu kırmızı elmalar ihraç edilecek ölçüde yetiştirilmekteydi.¹⁰⁹ Beyhak'ta incir ve iki köyünde ise fıstık hasılatı iyi konumdaydı.¹¹⁰ Nîşâbûr'da nar, elma, badem, kiraz ve incir gibi meyveler yetiştirilmekteydi. Şehirde nilüfer, erguvan ve zirişk denilen tıpta ve reçel yapımında kullanılan bitkiler de yetiştirilen ürünler arasındaydı. Erguvan hamamlarda yıkanmanın ardından kullanılmaktaydı.¹¹¹ Nîşâbûr yöresinde bahsi geçen meyvelerden en çok üzüm ve kayısı kurutulmaktaydı.¹¹²

Nîşâbûr'da sebzeçilik şehir surlarının dışında yapılmaktaydı. Bu yörede Rîvend ve Mâzul beldeleri de, suyun varlığından dolayı sebze tarımı yapılan merkezlerdendi. Şamat'ta ise sebzeçilik sınırlı ölçüde yapılmaktaydı.¹¹³

Horasan'daki meyveler lezzetleri kadar, dayanıklıydı. Bu özellikleri sebebiyle uzak bölgelerde namlarının duyulması sağlanmıştı. Burada, dünyanın dört bir yanı için meyve kurutulmaktaydı. Bölgedeki meyveler çiğ yenildikleri kadar, pişirilip de yenilmekte olduğundan dolayı kullanım alanları genişti.¹¹⁴

1.3. Orman/Ağaç Varlığı

Horasan bitki örtüsü çeşitlilik arz etmektedir. Bölgenin kuzeyinde fiziki yapısına bağlı olarak farklı türlerde bitki örtüsü mevcuttu. Burası yağmurların bol olmasının sonucu olarak ormanlarla kaplıydı. Bu yörede orman bitkilerinden akçaağaç,

106 Ebu Dülef, 116-117; Makdisî, **Ahsen**, 307, 316-318, 324.

107 Guy le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Institut für Geschichte der Arabischen, Frankfurt 1993, 393.

108 İstahrî, 259, 262, 270, 274, 280; Makdisî, **Ahsen**, 297, 308, 324.

109 Yâkût el-Hamevî, II/II, 539.

110 B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, Ekim, Ankara 1955, XIX, S. 76, 500.

111 Pırlanta, **Nişabur**, 308.

112 Ebu Dülef, 116-117.

113 İstahrî, 265-271; Makdisî, **Ahsen**, 307,314-315,319-320,324.

114 İstahrî, 262-263; Makdisî, **Ahsen**, 293.

meşe ve ardıç öne çıkmaktaydı. Kuzeydeki Elbruz ve Kopet Dağlarında ardıç, çalılık, yabancı fıstık, alıç, dişbudak, nar, akçaağaç, ceviz, sakız ağacı bulunmaktaydı. Bölgenin güneyi, güney doğusu ve doğusundanki hâkim çöl ikliminden dolayı burada bitki örtüsünü dikenli çöl bitkileri oluşturmaktaydı. Bunların yanı sıra Horasan'daki çok sayıda nehrin etrafı ağaçlık bitki örtüsüne sahipti. Bunların etrafında, kavak, çam, muşmula ağaçları bulunmaktaydı. Şehirlerin süslenmesinde servi, akasya ve Türkistan dişbudağı yetiştirilmekteydi.¹¹⁵

Horasan bölgesindeki şehirlerin ormanlık bölgeleri genellikle kırsal bölgelerdi. Herat'ta ağaçlık yöre olarak Bûsenc öne çıkmış olup, burada yetişen Arar (servi veya ardıç) ağacı Horasan'ın başka bir yerinde yetişmemekteydi. Bu ürün bu yörede tüketildiği kadar dış pazarlar için de üretilmekteydi. Nîşâbûr'da ağaçlığıyla öne çıkan Mâzul beldesi olup, burada Bûşteğân köyünde yetişen ağaçların kalitesinin yüksek olduğu ifade edilmektedir. Bu yörede ağaçlığıyla anılan bir yer ise, Nesâ olup, burada yetişen ağaçların çeşitliliğine vurgu yapılmaktadır. İsferyân'de de ormanlık alanlardan bahsedilmektedir. Belh yöresinde Benchîr, Vervâlîz ve Enderâp yerleşim birimlerinde ormanlık alanlar önemli ölçüdeydi.¹¹⁶ Bu şehirde Tâlekân'ın da odunuyla bilinmesi, bölgedeki ağaç varlığının çok olmasının bir yansımasıdır.¹¹⁷ Belh'in Bağlan beldesinde mürekkebin ham maddesini teşkil eden adı belirtilmeyen bir ağaç yetişmekteydi.¹¹⁸

1.4. Bölgede Tarımı Etkileyen Faktörler

Ortaçağ'da tarım önemli ölçüde iklime bağlı gelişme gösterdiğinden kırılğan bir yapıya sahipti. Zaman zaman kuraklık ve bazen de yağışın fazla düşmesinden dolayı tarım için gerekli olan dengenin bozulması, tarımsal verimi etkileyen temel unsurlardı. İklimle ilgili etkenlerden dolayı Horasan'da tarım verimi farklılık göstermekteydi. Özellikle tarımın yağmura bağlı bir biçimde şekillendiği Serahs gibi şehirlerde tarımsal verim yağmurun cömertliği ekseninde gelişmekteydi.¹¹⁹

Tarımın gelişimini etkileyen bir faktör de toprağın bakımıydı. 10. yüzyılda Kaldanice'den bir eser çevirip bunu o günün şartlarında yeniden ele alan İbn Vahşiyye, Mezopotamya ve Horasan'ın da içinde bulunduğu İran sahasında tarım hakkında bilgiler sunmaktadır. Buna göre; toprağın islahı; sürülmesi, gübrelenmesi sulanması veya nadasa bırakılması kadar, başka toprakların karıştırılmasıyla da yapılmaktaydı. İslah yöntemlerinden biri olarak, mayıs ayı itibarıyla toprak yaz boyunca tatlı su ile sulanmaktaydı. Çorak topraklar ise bakla, arpa ve bunlara benzer bitkilerle islah edilmekteydi. Sepistan denilen bir ağacın yakılıp, sığır gübresi ve farklı bölge topraklarıyla yapılan harmanla az tuzlu ya da çorak toprakların islahı yapılmaktaydı. Toprağın islah edilmesinde bir başka yöntem ise, uygun ağaç yetiştirilmesi

115 Makdisî, **Ahsen**, 287, 322; Günaltay, 2; Bobek, 287.

116 İstahrî, 268, 279; Makdisî, **Ahsen**, 308; Yâkût el-Hamevî, I/II, 758.

117 Makdisî, **Ahsen**, 303, 317, 319-321; Azizi, 159.

118 İstahrî, 280; Yâkût el-Hamevî, II/I, 295.

119 İstahrî, 272; **Hudûdu'l-Âlem**, 59; İbn Havkal, 445; Makdisî, **Ahsen**, 312-313; Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, 6, 8, 10, 15; Yakubovsky, 773.

tirilerek ıslahın yapılması gerçekleştirilmekteydi. Bu ise iyi tohum, fide ve zamanın iyi seçilmesine bağlı olarak, hangi ağacın ve tohumun nasıl bir toprak, hava ve yerde ekileceğinin bilinmesiyle mümkün olmaktadır.¹²⁰ Yine topraktan iyi verim alınabilmesi için toprağa dışarıdan bazı maddelerin konulması gerekmektedir. Bu dönemde gübreleme zibil denilen hayvan pisliği ve çeşitli artıklardan oluşmaktaydı. Bununla birlikte özel gübreleme isteyen zirai uğraşlar için, farklı hayvan gübreleri kullanılmaktaydı. Gübreleme için zaman ve de miktarına dikkat edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Misal, zeytin için tavsiye edilen gübreleme zamanı ocak ayı iken, bunun için güvercin gübresi tavsiye edilmekteydi. Üzüm için uygun görülen gübreleme ayı eylül'dü.¹²¹

Ortaçağ'da meyve tarımının verimi ve sürekliliği için aşı yapılmaktaydı. Aşı bir nevi ağacın ıslahı anlamına gelmektedir. Aşı meyve vermeyen ağacın meyve vermesini sağlamak, tadı hoş olmayan ağacın ise tadını değiştirmek, ekşi meyveleri tatlı olana dönüştürmek ve de bol verim almak gibi amaçla kullanılan bir yöntemdi. Bu dönemde aşılardan en yaygın olanları, kalem ve yarma aşılarıydı. Bu aşılar, ağacın tepesindeki taze budaklara, gövdesine ya da köklerine yapılan aşılardı. Bu aşı türü, yaygın olarak bölgede ziraatı yapılan zeytin, incir ve dut gibi ağaçlara yapılan bir aşı türüydü. Aşı yapmak için, iklimin daha ılıman ve tabiatın uyanmaya başladığı dönem olan bahar mevsimi en uygun zamandı¹²²

Tarım için önemli bir unsur ise, onu eken çiftçinin tecrübeli olmasıydı. İskender Merv'e geldiğinde çiftçilikte uzman bir toplulukla karşılaşmıştı. İslam coğrafyacıları bölgedeki çiftçilerin iş birliklerinden bahsetmektedirler. Bu uzmanlık ilk anlamda ekinin sulamasının ne zaman ve nasıl yapılacağına bilinmesiyle hava tahmininin de bilinmesi gereği üzerineydi. Ürünlerin ekimi hava tahmini dikkate alınarak yapılmaktaydı. Hava tahminleri dönem itibariyle çoğunlukla kar ve yağmurun hangi zamanda ve ne kadar yağacağını bilinmesi üzerineydi. Bu bilgilere ve yeteneklere matuf olmak bir çiftçinin en önemli özelliklerindendi. Ayrıca çiftçinin hangi toprağa hangi ürünü ekeceğini bilmesi verimli bir tarım gerçekleştirebilmek için olmazsa olmaz şartlardandı. Çiftçi için, sahip olunması gereken bir diğer özellik ise, hasat zamanının bilinmesiydi. Her zirai ürünün hasat mevsimi değişkenlik gösterip; arpa erken hasat edilirken, hasat zamanı geldiğinde bekletilmesi tanesinin kurumasına ve küçülmesine sebep olup, verimi düşürürdü. Buna karşın buğday dayanıklı olduğundan hasat mevsimini geçirmesi halinde bile zarar gelmeyeceği bilindiğinden hasadı geciktirilebilirdi. Hasat için ise günün bir vakti tayin edilmekteydi. Bunun için tayin edilen vakit olarak; gün ışığıyla başlayıp, gün ortasında sona eren bir vaktin yanı sıra akşamüzeri ile gece hasat açısından tayin edilen uygun vakitlerdi. İbn Avvam tarımda astrolojinin de öneminden bahsetmektedir. Ortaçağ dönemi itibariyle astroloji hayatın her alanında olduğu gibi tarımsal hayatta da yer edinmişti.¹²³

120 İbn Vahşiyye, I, 306-307, 309, 312; İbn Avvam, I, 285; İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 42.

121 İbn Vahşiyye, I, 312, 330; İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 73-74.

122 İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 65-68.

123 İbn Vahşiyye, I, 312, 330; İbn Avvam, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, 70-71, 77, 85.

2. HAYVANCILIK

Horasan coğrafyası plato, dağ, ova, vadi ve meralarıyla hayvancılığa uygun bir ortam oluşturmaktaydı. Buradaki ormanlık alanlar, çalılıklar, ağaçlık yerler ve bozkırlar küçükbaş hayvancılığın yapıldığı yerlerdi. Bölgede deve, sığır, koyun ve at yetiştiriciliği yoğun şekilde yapılmaktaydı. Horasan'da hayvancılık işleriyle iştigal halinde olan ve bu işi iyi bir şekilde yapan önemli kısım, sürü sahipleri göçerlerdi. Bölgede hayvancılık potansiyeli açısından öne çıkan şehir ise Belh'ti.¹²⁴

Horasan'da hayvan yetiştiriciliğinde deve öne çıkmaktaydı. Horasan sürü sahiplerinin çoğunluğu deve yetiştiricisi olup, özellikle Belh ve Serahs bu anlamda öne çıkan şehirlerdi.¹²⁵ Öyle ki bu şehirlerde deve attan daha değerli görülme-
teydi. Bölgenin coğrafyasına uygun olarak susuzluğa dayanıklı olması, deve yetiştiriciliğini bölgede önemli hale getiren birincil sebepti. Devenin ağır yük taşıyabilmesi, uzun yola müsait olması ve buna karşın hızlı yürüyebilmesi bu hayvanın yoğun olarak tercih edilmesini sağlamaktaydı. Bunların yanı sıra devenin etinden, sütünden ve saç kıllarından istifade edilmesi, devenin tercih edilme sebeplerini artırmaktaydı. Horasan'da develerin yetiştirilmeye başlanması MÖ 1500 yıl öncesine kadar gitmektedir. Bölgede özellikle çift hörgüçlü develer yetiştirilmekteydi. Yapılan arkeolojik çalışmalarda da bu deve türleri görülmektedir.¹²⁶

Horasan'da deve yetiştiriciliğinde Belh öne çıkmaktaydı. Özellikle "el-Behati" adı verilen Belh'in çift hörgüçlü develeri meşhurdu. Bu develer bölge dışında da çokça tercih edilmekteydi.¹²⁷ Bu şehirde yetişen dişi develer bütün bir yeryüzünde eşlerinin olmadığı kadar iddialı görülmüşlerdir. Bunlar bedenlen dayanıklı, kavi develer olarak vasıflandırılmışlardır.¹²⁸ Belh develeri dönemin ticaret yükünü omuzlamada önemli bir işlev görmeleriyle birlikte, bu develerden diğer işlerden de istifade edilmekteydi. Buraya yakın bir kasaba olan Bedehşân'da da hörgüçlü deve yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹²⁹ Develerin yoğun yetiştiği bir diğer şehir ise Serahs'tı. Bu şehirde deve, insanların en değerli varlığıydı.¹³⁰ Serahs hayvan varlığı dolayısıyla Horasan'ın olduğu gibi, Maverâünnehir için de hayvancılık deposu olarak görülmekteydi. Deve yetiştiriciliğinin olduğu bir yer, Kûhistân'ın kırsalları olup, özellikle Tâbaseyn'de ve de Enhûz'da deve yetiştirilmekteydi.¹³¹ Cûzcân yöresi de hayvan sürülerinden deve ile bilinirdi. Deve yetiştiriciliğinin yapıldığı şehirlerden birisi de Herat'tı.¹³²

124 İstahrî, 281; İbn Havkal, 456.

125 İstahrî, 281; İbn Havkal, 456.

126 Schwartz, 660; Richard W. Bulliet, **Camel and Wheel**, Cambridge Press, Boston 1975, 148, 170.

127 Câhız **Ticare**, 330; Bekri, 231-232; İstahrî, 280.

128 İbn Havkal, 450-451.

129 Ömerî, Ahmet b. Yahya, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, 96; Strange, 392, 429.

130 Câhız, **Ticare**, 330; İstahrî, 273,281; **Hudûdu'l-Âlem**, 59.

131 İstahrî, 271, 273-274; İbn Havkal, 445-446.

132 Bulliet, **Camel and Wheel**, 170; Hartmann, "Cûzcân", 230.

Horasan'da devenin ardından büyükbaş hayvancılık gelmektedir. Bölgedeki platodaki otlaklar ve meralar özellikle sığırlar için çok elverişliydi. Sığır yetiştiriciliği eskiden burada yaşayan insanların önemli bir geçim kaynağıydı. Özellikle Nîşâbûr'un verimli otlak ve meraları büyükbaş hayvancılık için önemli bir imkândı.¹³³ Bu şehir yöresinde özellikle Câcerm büyükbaş hayvancılıkla öne çıkan bir yerleşim birimiydi. Hûr ve Hasb gibi çöldeki bu iki beldeyle birlikte Hârkird'in da temel geçim kaynakları büyük baş hayvancılıktı.¹³⁴

Bölgenin bozkırları ise koyun ve keçi yetiştiriciliği açısından müsait bir ortama sahipti. Bozkırlarda çok sayıda hayvan sürüleri vardı. Bu bölgedeki koyunlar yağlı kuyruklarıyla diğerlerinden ayrılırdı. Özellikle Toharistan'daki kıvırcık tüylü siyah koyunların deriler için mükemmel oldukları ifade edilmektedir.¹³⁵ Horasan'da koyun yetiştiriciliğinde de Belh öne çıkmaktadır. Yine bu şehre bağlı olan Bedehşân, Simincân, Sân, Yahudiyye, Enhûz ve Cûzcân koyun yetiştiriciliğinin yoğun yapıldığı yerlerden olmuşlardı.¹³⁶ Herat bölgesinde koyunuyla öne çıkan merkez Bâdgîs'ti. Serahs şehrinde koyun şehrin mülkü olacak kadar bir kabule sahipti. Nîşâbûr bölgesinde ise, Kuhistân'ın kırsallarında koyun yetiştiren sürü sahipleri göçerler yaşardı.¹³⁷

Bölgenin coğrafyası atlar için de uygun otlaklara sahipti. Belh'te develerin ardından diğer yük hayvanları, binek hayvanı olan at yetiştiriciliği öne çıkmaktaydı. Bu yörede bulunan, Bedehşân'da at, katır, eşek, Toharistan ve Kalvun'da at yetiştirilmekteydi. Özellikle Kalvun'da yetiştirilen atların güzelliğinden dem vurulmaktadır.¹³⁸ Atların bol olduğu yerlerden birisi de Cûzcân ve Bâmiyân yöreleriydi. Cûzcân'da yetiştirilen atlar için mükemmel denilmekteydi.¹³⁹ Hayvancılık için yabani hayvanlardan da istifade edilmekteydi. Bu anlamda koruyucu olarak köpek öne çıkmaktaydı. Bu nedenle bölgede köpek yetiştiriciliği de önemli ölçülerdeydi. Kümes hayvanı olarak, bölgede horoz yetiştirilmekteydi.¹⁴⁰ Av hayvanlarından şahinlerin en iyisi simsiyah deniz şahini ve beyaz Cûzcân şahini de bölgede yetiştirilen hayvanlardandı.¹⁴¹ Simincân vadilerinde av hayvanları bir nevi doğal hayvancılık şeklinde bir kültür halinde gerçekleşmekteydi. Nesâ'da yetiştirilen atmaca dışarıya gidecek ölçüde bolca yetiştirilmekteydi.¹⁴²

Horasan'da arıcılıktan da bahsedilmektedir. Bölgede arıcılığın yapıldığı başlıca yöre, Nîşâbûr'du. Buradaki arıcılık için "Dünyayı balla dolduran arıları vardır" ifadesinde bulunmaktadır. Bal üretiminin yoğun olarak yapılması da burada arı-

133 **Hudûdu'l-Âlem**, 56; Schwartz, 657; Mazaherî, 312.

134 **Hudûdu'l-Âlem**, 58-59; Strange, 392, 429.

135 **Hudûdu'l-Âlem**, 64; Mazaherî, 312-313.

136 İstahrî, 274; İbn Havkal, 446; Ömerî, 96; Hartmann, 230.

137 İstahrî, 271; **Hudûdu'l-Âlem**, 63; İbn Havkal, 443, 445.

138 **Hudûdu'l-Âlem**, 59, 64; Ömerî, 96.

139 Hsüeng, 63; Makdisî, **Ahsen**, 325; Hartmann, "Cûzcân", 230.

140 Schwartz, 661-662.

141 Câhız, **Ticare**, 330.

142 Makdisî, **Ahsen**, 302, 324.

çılık faaliyetinin iyi bir durumda olduğuna dair örnek olmaktadır.¹⁴³ Bölgedeki nehir ve barajlarda ise balıkçılık yapılmaktaydı.¹⁴⁴

SONUÇ

Ortaçağ'da Horasan'da fiziki yapının uygunluğu, toprak verimliliği ve sulama imkanlar dolayısıyla üretimin önemli bir ayağı olan tarım gelişmiştir. Tarihî birikim, uygun-mutedil iklim, çiftçilerin donanımlı olması ve idarecilerin destek sağlaması gibi faktörler de bölgede tarımın gelişmesine katkı sağlamıştır. Toprak verimi ve çeşitliliği ürün çeşitliliğine yansımış ve çiftçilerin uzmanlığının da bunlara eklenmesiyle verim artırılmıştır. Bu nedenle Horasan hem İran, hem de çevre bölgelerin tahıl ambarı niteliğine sahip olmuştur. Bölgede tahılın yanı sıra aynı zamanda sanayi ürünleri olan özellikle şeker, keten ve pamuk gibi ürünlerde gelişmeler meydana gelmiştir. Horasan, doğu eyaletleri arasında sahip olduğu meyve çeşitliliği ve bolluğundan dolayı, İslam dünyası içerisinde doğu İslam dünyasının bahçesi olarak görülmüştür.

Horasan'da genellikle sulu tarım yaygındı. Bu nedenle su faktörü de bölge iktisadında önemli bir rol oynamıştır. Bölgedeki nehirler ve bunlara bağlı olarak yapılan kanallar vasıtasıyla tarımsal üretim önemli ölçüde zenginleştirilmiştir.

Horasan coğrafyası plato, dağ, ova, vadi ve meralarıyla hayvancılığa uygun bir ortam sağlamıştır. Bölgede sürü sahipleri genellikle göçerler olmuştur. Bölgede deve, sığır, koyun ve at yetiştiriciliği yoğun şekilde yapılmıştır.

143 Akbaş, 59.

144 Makdisî, **Ahsen**, 329.

KAYNAKLAR

AZİZÎ, Hüseyin b. Ahmed Muhellebi, **Mesalik ve Memalik**, nşr. Teysler Halef, Halep 2006.

BAKIR, Abdulhalik, **Ortaçağ İslam Dünyasının Tekstil Sanayi Giyim Kuşam Moda**, Ankara 2005.

BARTOLD, V. V., **Orta Asya, Tarih ve Uygarlık**, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

BEKRÎ, Ebu Ubeyd, **Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik**, Darûl-Arabiyye Yayınları, Tunus bty.

BELAZÛRÎ, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, **Fütühü'l-Buldan**, Abdullah Tabbai, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut 1987.

BOBEK, H., "Vegetation", **The Cambridge History Iran**, Cambridge University Press, New York 1968.

BULLIET, Richard W., **The Patricians of Nishapur**, Cambridge Press, Cambridge 1972.

ÇALIŞKAN, Murat, **Horasan Buğdayının Farklı Ekim Zamanlarına ve Ekim Sıklıklarına Tepkisinin Belirlenmesi**, Kahramanmaraş Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.

CAHEN, Claude, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, çev. Ufuk Uyan-P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989.

Curzon, George N., **Persia and the Persian Question**, Frank Cass, London 1966.

DEWAN, Madan Lal, "Land and Water Development Division, Food and agriculture Organizasion of the United Nation", **The Cambridge History Iran**, Cambridge University Press, New York 1968.

DÖLEN, Emre, **Tekstil Tarihi, Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi**, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi İstanbul 1992.

EBU DÜLEF, İran Seyahatnamesi, trc. Serdar Gündoğdu, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

FAYDA, Mustafa, "Cerib", **DiA**, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

GÜNALTAY, Şemseddin, **İran Tarihi, Eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar**,

TTK. Yayınları, Ankara 1948.

HALİFE B. HAYAT, **Halife b. Hayat Tarihi**, Bizimbüro Basımevi, Ankara 2001.

HSÜENG-TSANG, **Hsüeng-Tsang Seyahatnamesi**, çev. İsmail Hakkı Ergüven, ÇMÜŞE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

HINZ, Walther, İslam'da Ölçü Sistemler, trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

İBN AVVAM, Ebu Zekeriyya Yahya b. Muhammed b. Ahmed İşbilî, **el-Filaha-tü'l-Endelüsiyye**, thk. Enver Ebu Süveylim-Semir ed-Derubi-Ali Erşid Mehasine, Mecmaü'l-Lugati'l-Arabiyye, Amman 2012.

_____, **Terceme-i Kitabü'l-Filaha**, çev. Muhammed b. Mustafa Lutfullah, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, **Sûretü'l-Arz**, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939.

İBN HURDÂZBİH, Ebü'l-Kasım b. Abdullah, (ö. 912), **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967.

İBN VAHŞİYYE, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Kays el-Keldani, **Filahetü'n-Nebatiyye**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1984.

İSTAHİRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi, **Mesalik ve Memalik**, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967.

KALLEK, Cengiz, "Men", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2004.

KAZVİNÎ, Ebu Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, **Âsarü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Dâru Sadır, Beyrut bty.

KURT, Hasan, "Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2010.

MAKDİŞÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, **Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekalim**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

MAZAHARÎ, Ali, **Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları**, çev. Bahriye Uçok, Ankara 1972.

MERÇİL, Erdoğan, "Tahiriler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

ÖMERÎ, Ahmet b. Yahya, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ÖZGÜDENLİ, Osman, "Merv", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2004.

PIRLANTA, İsmail, **Fethinden Samanîlerin Yıkılışına Kadar Nişabur**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.

RITTER, K., **Ziraat Tarihi**, çev. Kazım Köylü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 1962.

SARIÇAM, İbrahim- ERŞAHİN, Seyfettin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2014.

STRANGE, Guy Le, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Institut für Geschichte der Arabischen, Frankfurt 1993.

ŞAHİN, Mustafa, **Ortaçağ'da Herat Bölgesi Gaznelilerin Kuruluşundan Timuruların Yıkılışına Kadar (961-1507)**, GÜSE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2013.

WATSON, Andrew M., **Agricultural Innovation the early Islamic World**, 700-1100, Cambridge Press, Cambridge 1983.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Tâhir", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

YAKÛBÎ, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, **el-Buldan**, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

YAKUBOVSKY, A., "Merv", İA, MEB Yayınları, İstanbul 1987.

YAKUTU'L-HEMEVÎ, Ebu Abdullah Şihabüddîn, **Mu'cemu'l-Buldan**, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt 1994.

ZAHODER, B., "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, **Bellekten**, Ekim, Ankara 1955.

Öğr. Gör.
Ahmet İŞLERMuş Alparslan Üniversitesi
a.isler@alparslan.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9742-1260>

Eser Geçmişi / Article Past: 29 Kas 2018 / 11 Ara 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.490141>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osman Yüksel Serdengeçti'nin Muhalefet Anlayışı

Osman Yüksel Serdengeçti's Understanding of Opposition

Öz

Osman Yüksel Serdengeçti (1917-1983) gazeteci, siyasetçi, şair kimliği ve yakın tarihimizde renkli kişiliğiyle tanınan aksiyon ve dava adamıdır. Tek Parti döneminin sonlarından 1970'li yılların sonuna kadar hareketli geçen bir hayat hikâyesinde, muhalif bir kimlik olarak karşımıza çıkan Serdengeçti, her dönemde kendi doğrularını savunmuş ve bu doğrultuda bedeller ödemiştir. Bu çalışmada "Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman" şiarıyla yola çıkan Serdengeçti'nin sosyal ve siyasal alandaki muhalefet anlayışı incelenecektir. Bu çalışmanın temel referans kaynağı Osman Yüksel'in 1947-1962 yılında çıkarttığı, sonraları lakabı olacak olan Serdengeçti dergisidir.

Anahtar Kelimeler: Osman Yüksel Serdengeçti, Serdengeçti Dergisi, Siyasal Partiler, Muhalefet

Abstract

Osman Yüksel Serdengeçti is a man of action and thought famous for being a journalist, a politician, a poet and having a colorful personality witnessed in recent history. Having had an active life from the end of the single party period to the end of 1970s he stood as an opponent and defended his truths all the time and paid for it. In this study, the understanding of opposition of Serdengeçti, who acted with the slogan "As Turk As Tian Shan, As Muslim As Mount Hira", in political and social environment was analyzed. The main reference source for this study is the Journal "Serdengeçti" published between 1947-1962 which means "risking anything for his ideal" and became his nickname later.

Keywords: Osman Yuksel Serdengecti, Serdengecti Journal, Political Parties, Opposition

ATIF: İŞLER Ahmet, "Osman Yüksel Serdengeçti'nin Muhalefet Anlayışı" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4/3 (Aralık-2018), s. (162-180)

CITE: İŞLER Ahmet, "Osman Yüksel Serdengeçti's Understanding of Opposition" **Journal of History and Future**, 4/3 (December- 2018), pp. (162-180)

Giriş

Antalya'nın Akseki ilçesinde doğan Osman Yüksel'in asıl adı Osman Zeki'dir. Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış olan Ahmet Hamdi Akseki'nin yeğeni olan düşünür, âlim bir aileye mensuptur. Osman Yüksel, 1940 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne öğrenci olarak girer ancak okulun son yılında 3 Mayıs 1944'te Nihal Atsız ve Sabahattin Ali arasında yaşanan olaylar üzerine tutuklanır. Tarihe "İrkçılık-Turancılık Davası"¹ olarak geçen olaydan sonra bizzat dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından okuldan atılmıştır.² Osman Yüksel, yaşanan olaylarda Sabahattin Ali'yi tokatlamasıyla milliyetçi cephenin dikkatini çekmiş ve tanınmıştır. 3 Mayıs 1944 olaylarında Nihal Atsız ve Alparslan Türkeş ile beraber yargılanan Yüksel, 1945'te beraat etmiştir. Osman Yüksel, bunun üzerine Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'e yazdığı "Yüksek Vekâletin Alçak Vekiline" adlı mektuptan dolayı tekrar tutuklanır. Yüksel bu mektubu gerekli mercilere ulaştıramayınca *Bağrıyanık* adlı dergide yayınlamıştır. Yüksel, söz konusu mektupta 3 Mayıs 1944 olaylarından sonra uğradığı haksızlıkları sıralayarak Hasan Ali Yücel'e şöyle seslenmiştir: "... Hakkımı istiyorum efendi, hakkımı!...Senden bahşış istemiyorum!...İmtihan hakkımı ya verirsin, ya zorla alırım... Beni tuttuğun yoldan Yücel değil, ecel gelse döndüremez!..."³

1947 yılında çıkarttığı *Serdengeçti* adlı dergi, Osman Yüksel'in kimliğiyle özdeşleşmiş ve "Serdengeçti" lakabı isminin önüne geçmişti. Osman Yüksel bundan sonra bu lakap ile tanınmaya ve anılmaya başlanacaktır.⁴ Osman Yüksel *Serdengeçti*, 1947-1962 yılları arasında "Allah Millet Vatan Yolunda" künyesiyle sadece 33 sayı çıkarttığı derginin neredeyse her sayısı için hakkında dava açılır. Yazılarında Tek Parti özelinde devlet aleyhine yaptığı eleştirilerinden dolayı mahkemelik olan *Serdengeçti*, 1957 yılında derginin 24. sayısında, bundan dolayı 57 kez mahkemelik olduğu ve 7 kez hapis cezası aldığını ifade eder.⁵ Ayrıca memur olan eniştesinin yanında ikamet etmekte iken 'devlet aleyhine yayın yapmak' suçlamasıyla eniştesiyle beraber devlet lojmanından çıkartılır.⁶

Serdengeçti, 1947 yılında "Serdengeçtiliği" bir hareket olarak nitelmiş gençleri bu hareketin saflarına katmak için "vatani taze bir heyecan tufanı ile yeniden fethetmek, bu topraklara, 'bu topraklar için toprağa düşenlerin' çocuklarını hâkim kılmak" niyetini izhar etmişti. Bu memlekete mevcut iktidardan bir hayır gelemeyeceğini ileri süren *Serdengeçti*'ye göre *Serdengeçtiler*, ilhamlarını Allah, millet ve

1 "İrkçılık-Turancılık Davası" ile ilgili bkz. Hülya Öztekin, "1944 İrkçılık - Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmalar", *Selçuk İletişim*, 2018, 11 (1): s. 215.

2 Ferman Karaçam, "Serdengeçti, Osman Yüksel", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Y. 2009, C. 36, s. 555.

3 Ali Özcan, *Osman Yüksel ve Serdengeçti Dergisi*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 32.

4 Osman Yüksel, Nihal Atsız ve Sabahattin Ali arasında cereyan eden Türkçülük-Turancılık davasını, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile ilgili arasında geçen meseleleri etraflıca ele alır. 3 Mayıs 1944 olayları için bkz. "3 Mayıs 1944 Olaylarını Hazırlayan Sebepler", *Serdengeçti*, S. 3, Ekim 1947; "3 Mayıs Milli Feveranı", *Serdengeçti*, S. 10, Mayıs 1950.

5 *Serdengeçti*, S. 24, Nisan 1957, s. 10.

6 *Serdengeçti*, S. 4, Mart 1948, s. 20. *Serdengeçtinin müdafaası için bkz. Serdengeçti*, Y. 1, S. 3, Ekim 1947, s. 3-7; Osman Yüksel *Serdengeçti*, *Mabetsiz Şehir, Bir Millet Neden Ağlar*, Bütün Eserleri I, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2016, s. 52-62.

vatan sevgisinden almaktadır.⁷ Tek Parti dönemi, Demokrat Parti ve sonrasında da muhalif bir kimlik sergileyen Serdengeçti, siyasetle de ilgilenmiş 1954 yılında Antalya bağımsız milletvekili olmak için girişimde bulunmuştu. 1965 yılında Adalet Partisi'nden vekil seçilerek meclise giren Serdengeçti, Süleyman Demirel ile anlaşamayarak partisinden ayrılmıştır. Farklı partilerde siyaset yapan Serdengeçti, kimilerine göre politikayı becerememişti. Adı mecliste 'kravatsız mebus'a çıkan Serdengeçti, Demirel'in kendisine, meclise neden kravatsız olarak geldiği sorusuna karşılık "Ben, yalınayak, kravatsız, çileli insanların milletvekiliyim" cümlesiyle karşılık vermiştir.⁸ Serdengeçti'nin kendisi de siyasetten hoşlanmadığını ve siyaseti beceremediğini beyan etmektedir.⁹ Serdengeçti, mebus olarak meclise girdiğinde döner kapının yanında biriken vekillere hitaben: "Yahu bu ne hal, daha meclise girerken dönemliğe alışıyorsunuz. Buranın doğru dürüst alaturka kapısı yok mu? Ben oradan geçeceğim" diye espri yaptığı söylenir.¹⁰

Serdengeçti, şahsına münhasır bir düşünce dünyasına sahiptir. Ona göre, "Serdengeçtilik" kelimenin tam manasıyla milliyetçi olmaktadır ve milliyetçilik onun için bir araç değil, bilakis bir amaçtır. Vatan, millet ve mukaddesat gibi kavramların arkasına sığınarak şahsi çıkarlarını vatanseverlik olarak gösterenlerin milliyetçiliği araçsallaştırdığını düşünür. "Tanrı dağı kadar Türk, Hira dağı kadar Müslümanız"¹¹ cümlesinin sahibi olan Serdengeçti, Türkçü ve İslamcı bir söylem geliştirmiştir. Muhafazakâr ve mukaddesatçı bir dünya görüşü sergileyen Serdengeçti, milliyetçi düşüncesini şu cümle ile orta koyar: "*Bizim milliyetçiliğimiz hususi vagon, bol harcırah, yüksek makam milliyetçiliği değildir. Hakka tapan, halkı tutan, yalınkılıç bir milliyetçiliktir.*"¹² Serdengeçti, her dönemde mevcut iktidarın yanında durmanın doğru olmadığını, amaçlarının Anadolu'nun mutluluğu olduğunu ifade eder. Ona göre, İstanbul ve çevresinde yetişen elitler, Anadolu'nun ruhunu anlamamaktadır. Halka tepeden bakan bu zihniyet, Anadolu'nun mukaddesatını ayaklar altına almış ve bunu da milli bir dava olarak yaptıklarını zannetmektedir.¹³

Cemal Kurnaz, Serdengeçti'yi "Milliyetçi, Türkçü ve Turancı" olarak tarif eder. Ona göre, Serdengeçti'nin fikirleri üzerinde Ziya Gökalp ve M. Emin Yurdakul'un etkisi vardı. Ancak Serdengeçti, düşüncelerinde Mehmet Akif ve Nurettin Topçu'nun etkili olduğunu belirtmesine¹⁴ rağmen öte yandan Ziya Gökalp'in "Türkçülüğün Esasları"nı, "davamızın felsefesi ve ilmîni yapan kitap" olarak görmüştür.¹⁵ Serdengeçti, sair zamanlarda İslam öncesi Türk tarihine de önem verdiği görülür.

7 Serdengeçti, S. 1, Nisan 1947, s. 2.

8 Ali Özcan, "Serdengeçti Dergisi ve Siyasal İktidarlarla İlişkisi", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, C.2, S. 3, Mart 2014, s. 306.

9 İbrahim Sarı, **Osman Yüksel Serdengeçti**, NoktaE-Book Yayınları, Antalya, 2016, s. 18.

10 a.g.e., s. 12.

11 Osman Yüksel, "Tanrı dağı kadar Türk, Hira dağı kadar Müslümanız" cümlesini ilk kez kendisi tarafından kullanıldığını ifade eder. Bkz. Osman Yüksel Serdengeçti, **Mabetsiz Şehir, Bir Millet Neden Ağlar**, s. 29.

12 Serdengeçti, S. 1, Nisan 1947, s. 3.

13 Serdengeçti, **Mabetsiz Şehir, Bir Millet Neden Ağlar**, s. 29-32; Serdengeçti, S. 1, Nisan 1947, s. 3-4,

14 Cemal Kurnaz, "Tanıdığım Serdengeçti", Serdengeçti, **Mabetsiz Şehir, Bir Millet Neden Ağlar**, s. 284.

15 Serdengeçti, S. 9, Şubat 1950, s.16.

Turan ideali konusunda net olmayan Serdengeçti, “Ne gaflet, ne delalettir ki bugün milliyetçi Türklere bir çokları soy adlarını ve çocuklarının isimlerini Cengiz koyuyorlar”¹⁶ cümlesi ile “Malazgirt'ten Sakarya'ya” makalesinde Cengiz'i 'istilacı' olarak nitelmesine rağmen¹⁷ aynı anda Atsız'ın Turancı görüşlerini dergisinde paylaştığı görülmektedir.¹⁸ Ancak genel anlamda Serdengeçti, Nihal Atsız'ın savunduğu tarzda bir Türkçülüğe karşıdır. Onun Anadolu bir tarih anlayışını benimsediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ona göre, Malazgirt Zaferi'yle Anadolu'ya yeni iman ve yeni bir nizam gelmiş, Battal Gazi gibi kahramanlar ve Mevlana, Yunus gibi manevi erlerin gayretleriyle Anadolu İslamlaşmıştı. Türk İslam tarihine önem atfeden Serdengeçti için Selçuklu ve sonrasında kurulan Osmanlı Devleti, büyük bir dünya medeniyetidir.¹⁹ Serdengeçti 1960 yılında Türklere yakışan kaderin Turancılık olduğunu savunur.²⁰ 1970'lerden sonra İslami söylemi ağır basan Serdengeçti; Necip Fazıl Kısakürek'e göre mayası temiz ve ince ruhlu biridir, onun hakkında “eski Türkçü ve yeni İslamcı” nitelmesi yapar.²¹

1960'lı yıllardan itibaren siyasetle uğraşan Serdengeçti, birkaç parti de aktif olarak bulunmuş bir dönem de Adalet Partisi'nde milletvekilliği yapmıştır. Hayatının önemli bir bölümünü hapiste geçiren Serdengeçti, ömrünün sonlarında Parkinson hastalığına yakalanır. Bu hastalığını da nükteli bir şekilde şöyle açıklar: “Parkinsonmuşum, ne güzel, araba markası gibi” yine Alparslan Türkeş ile görüştüğünde “Senin en has müridin benmişim, ey Türk titre, kendine gel dedin, ben hala titriyorum!”²² 10 Kasım 1983 yılında vefat eden Serdengeçti, geriye birçok eser bırakmıştır. *Erzincan Destanı*, *Akdeniz Hilalindir*, *Türklüğün Perişan Hali*, *Mabetsiz Şehir*, *Müslüman Türk Çocuğuna Şiir Kitabı*, yazarın eserlerinden bazılarıdır.²²

Muhelif Bir Kimlik: Serdengeçti

Serdengeçti, hayatının tüm kesitlerinde muhalif bir kimlik sergiler. Her zaman doğrulardan yana olduğunu ve bu doğruları dile getirmekten çekinmeyeceğini zikreden Serdengeçti, her devirde göstermiş olduğu ilkeli duruş ve dava bilincinden dolayı çektiği acıları şöyle aktarır: “*Hamdolsun her devirden nasibimizi aldık. Hem C.H. Partisi, hem D. Parti, hem M.B.K. devrinde hapisaneleri boyladık. Hem de kaç defa.. Hakikati ketmetmediğimizden, ayıya dayı diyemediğimizden her üç devrin de sanığı olduk*”²³ Hakikaten Serdengeçti, her dönemde gücün yanında duranlara karşı sert eleştiri de bulunması ve karakterinden dolayı her dönemin muhalifi olarak anılacaktır. Öyle ki 1965 yılında vekil olacağı kendi partisine karşı bile muhalif bir duruş sergileyecek bundan dolayı partisinden ihraç edilecektir.

16 a.g.e., s. 3.

17 Osman Yüksel, “Malazgirt'ten Sakarya'ya”, *Serdengeçti*, S. 18 Eylül 1952, s. 3-4.

18 “3 Mayıs ve Nihal Atsız” *Serdengeçti*, S. 15-16, Mayıs -Haziran 1952, s. 8-11.

19 Serdengeçti Osman Yüksel, “Nereye Gidiyoruz” *Serdengeçti*, S. 4, Mart 1948, s. 4.

20 *Serdengeçti*, S. 32, Mart 1960, s. 14.

21 Necip Fazıl Kısakürek, *Babîâli*, Bütün Eserleri, C. 19, bd Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 1999, s. 335.

22 B. Zakir Avşar, *Dava Dergiciliğinde Bir Örnek: Serdengeçti Dergisi*, Kurgan Edebiyat Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2015, s. 33.

23 *Serdengeçti*, S. 33, Şubat 1962, s. 3.

Serdengeçti, yayınladığı "Serdengeçti'lerin Marşı"nda "Hiç bir şeyden pervamız yok, Bize Serdengeçti derler, Kimimiz yay, kimimiz ok, Bize Serdengeçti derler..."²⁴ diyerek tavırlarını ortaya koyacağını ve hiç kimseden çekinmeyeceğini ifade eder. Türkçü ve İslamcı ideolojiyi sentezleyen Serdengeçti, değişik zamanlarda bu ideojilerden birini öne çıkarabilmektedir. Örneğin Atsız'ın İnönü ile olan 'Türkçü Turancı' davasında Türkçü kimliğini öne çıkararak Serdengeçti, Türkçü çevrelerin İslam dinine karşı söylemlerinde ise İslam savunuculuğu yaptığı görülmektedir. Türk dünyasıyla ilgilendiği zamanlarda ise Turancı bir kimlik sergilemektedir.

Serdengeçti, CHP'yi "imansızlar saltanatı" olarak nitelemiş, bunlara savaş açtığını ve bunların dayandığı temelleri sarstığını ileri sürmüştür. Demokrat Parti veya başka partinin taraftarı olmadığı altını çizen Serdengeçti, DP'nin de millete ihanet etme olasılığına karşı CHP'ye karşı verdiği mücadelenin aynısını DP'ye karşı yapacağını belirtir. Bu doğrultuda hainlere, komünizme, vatansızlığa, Batı taklidi zihniyete karşı verdiği mücadele bundan sonra da devam edeceği dile getirilmektedir.²⁵

Serdengeçti, kuşkusuz en büyük muhalefetini Tek Parti Dönemi'nin CHP'sine yapmıştır. Bu muhalefet ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Özellikle Kemalizm ve bu doğrultuda yapılan laik inkılaplar Serdengeçti'nin her dönem eleştirilerine maruz kalmıştır. Demokrat Parti'nin kuruluşunda Atatürk ilkelerine bağlılık ve laikliğe vurgu yapan parti programından dolayı bu partiye de sıcak bakmayan Serdengeçti, DP'yi 'danışıklı dövüş' olarak görmüştür. Yine 27 Mayıs 1960 sonrası kurulan Adalet Partisi'ne de "CHP'nin kuyruğu" nitelemesi yaparak muhalif kimliğini sürdürmüştür.

Serdengeçti'nin Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'ye Karşı Tutumu

Serdengeçti, CHP içinde laiklik ilkelerinin yumuşatılmasıyla ilgili vekillere hitaben, "Ey imansızlar, imana geliniz" cümlesiyle hitap etmiş ve vekillerden milletin değerlerini dikkate almalarını istemiştir. CHP'nin 1947 yılındaki Kurultayı'nda Hamdullah Suphi gibi kişiler laiklik ilkesinin esnetilmesini savunan görüşler ortaya koymuştu. Bu görüşe göre, Tek Parti boyunca laiklik yanlış yorumlanmıştı, din toplumsal hayatın bir gerçeğidir ve bu doğrultuda dine önem vermek gerekiyordu. Bu bağlamda laikliğin dinsizlik olmadığını savunan bu kesime göre, laiklik ilkesi doğrultusunda yanlış uygulamalar yapılmış ve maneviyatsız bir nesil yetişmişti.²⁶ Serdengeçti, Hamdullah Suphi gibi kişilerin de bir zamanlar hata içinde olduğunu, ancak bu gün hatalarını anladığını belirtir. Serdengeçti Hamdullah Suphi gibi kişilerin saçlarını ağarttıktan sonra bu hakikatleri gördüğünü belirterek CHP'nin yeni nesil vekillerine şöyle seslenir: "Henüz sizler gençsiniz ateşlisiniz! Bu millet sizlerden çok şey bekliyor. Hakikati parlak nutuklara, alkışlara tercih ediniz. Milli vicdanın sesini dinleyiniz! Perişan halk yığınlarının ıstırabını duyunuz.!. Ataizmi atavizmi bırakınız!. Ebedi ve ezeli kıymetlerden uzaklaştırılan, mukaddesatı ayaklar altına çiğnenen

24 Marşın tamamı için bkz. **Serdengeçti**, S.6, Mayıs 1949, s. 13.

25 **Serdengeçti**, S. 11, Eylül 1950, s. 15.

26 Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cerayanı 3**, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, İstanbul, 1998, s. 20.

bu millet kaybettiği büyük imanını arıyor. Beyhude yere onu isimlere ve resimlere taptırmaya kalkışmayınız!. Bu millet ancak Allaha tapar. Kendilerine hizmet edenleri de asla unutmaz, sever sayar. Fakat bu millet putperest deyildir efendiler... Şu 25 yıl içinde din ve iman gayretinin kurtardığı bu topraklara da bu imanın mümessilleri olan insanlar asılmış, kesilmiş susturulmuştur geri kalanlarda yaşamıyorlar, sürünüyorlar.”²⁷

Serdengeçti, CHP'nin Altı Ok'unun komünizmin gelişimine ilişkin katkı sağladığı ve imanlı gençliğin ruhunu öldürerek tamamen seküler bir gençliğin yetişmesine sebep olduğunu savunur. Ona göre, cumhuriyet elitleri, tüm çabalarına rağmen kendilerini Türk gençliğine sevdirememişti: “Her yerde ve her şeyde, gazetelerde; kitaplarda, nutuklarda kendilerini bir ilah gibi takdim etmelerine rağmen, mahalcelere, caddelere sokaklara kendi isimlerini vermelerine rağmen milletimizin ve gençliğimizin gönlünde yer alamamışlardır...onlar halkı ve halk çocuklarını sevmедiler. Onlar bir türlü dürüst ve samimi olmadılar. Kendi prensiplerini dahi istismar ettiler. 6 oku 6 direk haline getirdiler. Onunla apartmanlar kurdular. Milleti ve dertlerini unuttular.”²⁸

Serdengeçti'ye göre, Cumhuriyet dönemindeki inkılaplar yukarılarda olup bitmiş, halk dikkate alınmamıştı. Yine bu inkılaplar yapılırken ekonomik kalkınma dikkate alınmamış mevcut iktidar Anadolu'ya refah götüremediğinden millete nüfus edememişti. Karnını bile doyuramayan ve inancını özgür olarak yaşayamayan Anadolu halkı, inkılap hareketlerini ağır baskı aracı olarak telakki etmişti. Bu nedenle Serdengeçti, cumhuriyet elitlerine karşı öfkeli bir duruş sergilemiş ve Atsız'ın Türkçülük fikrini benimsememesine rağmen, onun İnönü'ye karşı direnişine hayranlık duymuştur.²⁹

Serdengeçti'nin Tek Parti iktidarına en büyük eleştirisi, 1947 yılında Serdengeçti dergisinde yayınlamaya başladığı “Bir Nesli Nasıl Mahvettiler” adlı yazı dizisidir. Daha sonra kitapçık olarak basılan bu eserde, cumhuriyetin ilk yıllarında bir şehit çocuğunun hikâyesi anlatılır. Bu eser Milli Mücadele'yi eleştirdiği suçlamasıyla, İnönü imzasıyla ‘yasak kitap’ sayılmış ve Bakanlar Kurulu kararı ve İçişleri Bakanlığı'nın özel emriyle toplattırma kararı almıştır. Aynı zamanda yazarı hakkında da dava açılmış, Serdengeçti savcılığa sevk edilmiştir.³⁰ Serdengeçti'nin bu eserinde göze çarpan temel özellik, Milli Mücadele'nin “şapkakalı gâvurlara” karşı yapıldığı ve cumhuriyetin ilanından sonra şapka takan bir öğretmeni gören şehit çocuğunun koşarak annesine gâvurların tekrar geldiğini söylemesi kurgusudur. Yine bu “şapkakalı muallimlerin” eğitiminden geçen şehit çocuğunun, Allah'a karşı aldığı cephe aktarılarak bir zamanlar imanlı ve vatansever olan neslin Kemalist eğitimle zihnin-

27 Serdengeçti Osman Yüksel, “Nereye Gidiyoruz” **Serdengeçti**, S. 4, Mart 1948, s. 5.

28 Osman Yüksel, “Neler, Neler Yapmadılar!..”, **Serdengeçti**, S. 5, Mayıs 1948, s. 4.

29 Beşir Ayvazoğlu, **Tanrı Dağı'ndan Hira Dağı'na, Milliyetçilik ve Muhafazakârlık Üzerine Yazılar**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013, s.131.

30 Osman Yüksel Serdengeçti, **Bir Nesli Nasıl Mahvettiler, Gülünç Hakikatler, Akdeniz Hilalindir**, Bütün Eserleri II, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2014, s. 15-16; Serdengeçti bu risalenin 11 sayfadan oluştuğunu belirtir. Bkz. **Serdengeçti**, “Bir Nesli Nasıl Mahvettiler”, S. 10, Mayıs 1950, s. 11.

rinin nasıl yozlaştırıldığı anlatılmıştı.³¹

Serdengeçti, çok partili dönemle birlikte eleştiri dilini daha fazla göstermiş 1950'li yıllar ve sonrasında ise Kemalizm'e karşı daha sert bir tutum takınmıştır. Bu eleştiriler yapılırken Milli Şef ve Tek Parti uygulamaları hedef alınmış ancak M. Kemal bazı zamanlar sahiplenilmişti. İstiklal Harbi, Serdengeçti için bir 'kıyam ve cihat' hareketiydi. Vatanın işgalden kurtarılmasında Atatürk'ü övgüyle anan müellif, onun kaderci anlayışını kıran ve hurafeciliği ortadan kaldıran girişimine övgüde bulunmuştur. Ancak yapılan tüm bu inkılap hareketlerinin, yerini seküler bir ruhbanlığa bıraktığını ileri süren Serdengeçti, yapılan inkılaplara rağmen hurafeci zihniyetin değişmediğini belirterek şu tespitlerde bulunur: *"İnkılâplar, yıkılışlar, çöküşler, yenileşmeler birbirini takip etti. Yedi evliya kudretinde olan padişah tarihe karıştı. Başka bir şef vardı, Allah gibi konuşuyor, yaratır gibi yapıyordu. Baştan başa her şey değişti. Değişmeyen bir şey kaldı. Zihniyet! Çok geçmeden eski şark tenbelliği vurdumduymazlığı tekrar kendisini gösterdi. Tekkelerin yerini kahveler aldı. Hızır Aleyhisselâm yerini piyango gişelerine, at koşularına, poker masalarına bıraktı. Yeşil türbeyi kapattık; Mavi gişeyi açtık. Falcı kadını kaldırdık yerine Müzeyyen ablayı oturttuk, ne yaptık neyi değiştirdik. Sadece kelimeleri Mukadderat alın yazısı kader gibi orta zaman kelimelerin yerini, şans talih süpriz aldılar..."*³²

Serdengeçti, "Neler, Neler Yapmadılar" adlı yazısında CHP'nin faaliyetlerini dile getirerek Müslüman Türk toplumunda yaptıkları tahribatları aktarmaktadır. Halkevleri ve Köy Enstitüleri de eleştirilen konuların başındadır. Osmanlı Devleti'ni kuran ve üç kıtada hâkimiyet kuran Osmanlı ecdadının Halkevlerinde tahkir edildiğini ifade eden Serdengeçti, Halkevleri'nin milleti köklerinden kopardığı, çağdaşlık ve ilericiilik adı altında tepeden inme inkılaplarla Anadolu halkını perişan ettiğini söyler: *"Sözlerine 'La' ile başlayan münkirler Allah yerine kendilerini ikame ettiler. XX. asır hayranları memlekete en geri zihniyetlerden biri olan putperestliği getirdiler."*³³ Köy Enstitüleri'nin aynı şekilde millet üzerinde manevi tahribat yaptığını iddia eden Serdengeçti'ye göre, Köy Enstitüleri, yeni bir nesil yetiştirme gayesiyle milletin gelenek ve göreneklerini yıkmış, manevi değerlerini çiğneyen bir programı uygulamıştı. Ona göre bu hedef, Hasan Ali Yücel ve İsmail Hakkı Tonguç'un hedefiydi ve eğer bu program gerçekleşseydi Türkiye, Komünist Rusya'nın bir cumhuriyeti olabilirdi.³⁴

Serdengeçti, milletin artık Tek Parti yönetiminden ümidini tamamen kestiğini ileri sürmektedir. Türkiye'nin büyük bir buhrandan geçtiğini ve CHP'nin bu buhranın üstesinden gelebilecek potansiyele sahip olmadığı belirtilmektedir. Hükümetin, sağ ve sol bazı yayınları kapatması ve gençleri tutuklamasına değinen Serdengeçti, kendilerine yönelik uygulamalarda ise CHP'ye meydan okumuş 'artık sesinizi ke-

31 Salim Zeki, "Bir Nesli Nasıl Mahvettiler", **Serdengeçti**, S. 1, Nisan 1947, s. 6-7; Serdengeçti Salim Zeki takma adını kullanmıştır. Yazıların tamamı için bkz. Serdengeçti, **Bir Nesli Nasıl Mahvettiler, Gülünç Hakikatler, Akdeniz Hilalidir**, s. 19-51.

32 "Değişmeyen Zihniyet", **Serdengeçti**, S. 1, Nisan 1947, s. 5.

33 Osman Yüksel, "Neler, Neler Yapmadılar!..", **Serdengeçti**, S. 5, Mayıs 1948, s. 3.

34 Serdengeçti Osman Yüksel, "Nereye Gidiyoruz" **Serdengeçti**, S. 4, Mart 1948, s. 4-5.

siniz, susunuz' diye hitap etmiştir: "Bize benliğimizi bize vatanımızı bize bizi iade ediniz. Biz ne Moskova ne de Londra ağzıyla konuşanlardanız. Bizim sesimiz hakkın ve halkın sesidir. Çeyrek asırdır susturulan milletimizin sesidir. Bin yıllık mazisi olan Anadolu'nun sesi, şehit ve gazi Mehmetçiğin sesidir."³⁵

Serdengeçti her geçen gün CHP'ye olan muhalefetini artırmış laiklik ilkesi, inkılaplar, CHP yönetimi ve Kemalistler hedef alınmıştır. Serdengeçti, Mehmet Akif ve Hüseyin Avni'yi Milli Mücadele'nin öncüleri olarak sunmuştur. Bunlar gibi 'Anadolu'nun imanlı çocukları' savaş sonunda dışlanmış, inkılapçılık ilkesi doğrultusunda Müslüman Anadolu'nun tüm mukaddes değerleri çiğnenmişti. Yazara göre, bunları yapanlar "Selanik dönmesi ve İttihat Terakki artıklarıdır."³⁶

CHP'nin 1950 yılında iktidardan düşmesinden birkaç gün önce, mevcut iktidarın halkı ezdiğinden, milletin bunların cenazelerini bile yıkamayacağından bahseden Serdengeçti, 1950 seçimlerinde DP'ye pek şans tanımamıştır. Ona göre CHP, idareyi ve emniyet güçlerini elinde bulundurduğundan demokratik bir seçim olmayacak ve CHP tekrar iktidar olacaktır. Öte yandan DP'nin CHP tarafından danışıklı bir dövüş olarak kurulduğu, Celal Bayar'ın laikliğe vurgu yapan nutukları ve DP'nin irtica hususunda CHP ile ortak hareket edeceklerini açıklamaları, Serdengeçti nezdinde, DP ve CHP'nin aynı olduğu anlayışını doğurur.³⁷ Bununla birlikte Celal Bayar'ın Tek Parti dönemindeki başbakanlığı ve inkılaplar sürecinde önemli görevlerde bulunmasından ötürü DP, dindar çevrelerce kuşkuyla yaklaşılmamasına sebep olmuştu.³⁸ Serdengeçti'ye göre, CHP'nin vatan anlayışı, oturdukları sandalyeler iken DP'lilere göre de vatan, milletvekili çıkarttıkları şehirlerdir.³⁹ Oysa DP, laik bir siyaseti benimsemiş olmasına rağmen parti programının 14. maddesinde laiklik anlayışı, din aleyhtarlığı olarak görülmemekte aynı zamanda dini müesseselerin tanzimini öngörmektedir: "*Partimiz lâiykliği devletin siyasette, dinde hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması mânasında anlar ve lâiykğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından tanır.*"⁴⁰ Celal Bayar, laik söylemine rağmen çok partili düzene geçişte, zamanın şartlarından dolayı hangi parti iktidar olursa olsun dinle ilgili politikalarının tek parti dönemine kıyasla daha esnek olacağını ileri sürmüştür. Ancak Bayar, muhalefet döneminde DP'nin din politikası hakkında net konuşmamaktadır.⁴¹

Başından beri DP'ye sıcak bakmayan Serdengeçti, 1950 seçimlerinde CHP'nin iktidarı kaybetmesi ve DP'nin ezici bir çoğunlukla Tek Parti'yi devre dışı bırakma-

35 Osman Yüksel, "Neler, Neler Yapmadılar!..", **Serdengeçti**, S. 5, Mayıs 1948, s. 4.

36 "İmansızlar Saltanatı", **Serdengeçti**, S. 7, Temmuz 1949, s. 9.

37 **Serdengeçti**, S. 10, Mayıs 1950, s. 11-15.

38 Doğan Duman, "Demokrat Parti'nin İslami Gazete ve Dergilerle İlişkisi (1946-1960)", **Tarih Okulu Dergisi**, Mart 2016, Yıl 9, Sayı XXV, s. 133.

39 **Serdengeçti**, S. 1, Nisan 1947, s. 18.

40 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s. 663.

41 Sabahattin Nal, "Demokrat Parti'nin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:60, Sayı:3, Ankara, 2005, s. 143.

sı onda bir heyecan meydana getirmiştir. Serdengeçti'nin 1950 seçimlerine dönük öngörüsü tutmamış, iktidarı eline alan DP'ye karşı tutumunda değişiklikler yaşanmıştır. Seçimleri kaybeden CHP'yi "Yıkıldılar" başlığıyla ele alan Serdengeçti, CHP'ye en ağır eleştirileri yöneltilir. Ona göre, bu parti millet ve din düşmanıydı. Tek Parti'yi "vatan ve millet celladı" olarak niteleyen düşünür, CHP ile ilgili şu yorumu yapar: "C.H.P kendini ebedi bildiği, putlarını ilahlaştırdığı için gafil avlandı. Millet onları 14 Mayıs 1950 de yerin dibine geçirdi!.. Cehenneme kadar yolları var!..."⁴² Serdengeçti, Tek Parti'nin kendilerini yarı tanrı olarak gördüğünü belirtmektedir: "Tam 30 yıl Tanrılar gibi konuşular; fir'avunlar gibi saltanat sürdürdüler." Buna rağmen CHP'nin tüm faaliyetlerinin içinin boş iddialar olduğunu ve inkılapların yerleşmediğini ileri sürmektedir.⁴³ Kemalizm'in yetiştirdiği kişilere "Frenk yosması" diyen Serdengeçti, Kemalizm'in halkı muasırılık adı altında "gâvurlaştırdığı", din âlimlerini idam ettiği, camileri kapattığını belirterek Tek Parti döneminde laiklik ilkesi doğrultusunda yapılan inkılapları en sert şekilde sorgulamıştır.⁴⁴

Serdengeçti, Atatürk büstlerinin yıkılması olaylarının, bu heykelleri dikenler tarafından, provokatör eylem olarak gerçekleştiğini düşünür. Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında artan bu olaylar bahane edilerek halkın mukaddesatlarına saldırı yapıldığını ileri süren Serdengeçti, Falih Rıfkı Atay ve A. Emin Yalman gibi kimselerin Atatürkçülük ve İnkılapçılık maskesi altında Yahudiliğe hizmet ettiğini iddia eder. Bu kimselerin irtica suçlamasıyla inkılapların elden gittiği propagandası yaparak mevcut iktidarı devirme peşinde olduğunu ileri süren Serdengeçti, 'CHP artıkları' olarak nitelediği kişilerin, Tek Parti şeflik sistemi özleminde olduğunu söyler: "Bu şom ağızlılar, bu nikahsız kalemler, bu putperestler, bu teresler, bu Allah, millet, vatan düşmanları, Selanik dönmeleri, şunu bilsinler ki: Bu vatani, bu milleti suyun öte tarafından gelen gayri Türkler kurtarmadı!.. Bu vatani; bu milleti biz kurtardık, biz... Müslüman Türk milleti."⁴⁵

Serdengeçti'nin muhalif tutumu DP'nin iktidarından kısa süre sonra buraya da yönelmiştir. Adnan Menderes başbakanlığa atandıktan sonra hükümet programında inkılaplar ve din politikalarında 'millete mal olmuş devrimler'in korunacağını, 'millete mal olmamış devrimler'in hususunda ise ısrarlı olmayacağını belirtmişti. Diğer taraftan en tehlikeli akım olarak solculuk görülürken irticaya da hoşgörü gösterilmeyeceği belirtilmiştir.⁴⁶ 1951 yılında Atatürk'ün büstlerine karşı eylemlerden dolayı "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun Tasarısı" düzenlenmiş, böylece gericiliğin önüne geçilmeye çalışılacak aynı zamanda Atatürk'e sahip çıkılarak Atatürkçülüğü CHP'nin tek elinden almak hedeflenmiştir.⁴⁷ Menderes, CHP Genel Başkanı İnönü'nün Atatürk'e yeterince değer vermediğini, kendilerinin onlardan daha fazla Atatürk'ü sahiplenerek sevdiğini belirtmiştir. DP iktidarına yönelik rejim ve irtica suçlamasında ise Menderes, Atatürk'e sıkıca sarılarak muhalefete

42 Serdengeçti, S. 11, Eylül 1950, s. 15.

43 Serdengeçti, a.g.e., s. 3.

44 Serdengeçti, S. 12, Kasım 1950, s. 4.

45 Serdengeçti, S. 13, Haziran 1951, s. 3.

46 Nal, a.g.m, s. 147.

47 a.g.m, 154, 157.

cevap vermiştir. Atatürk'ü 'eşsiz kahraman' olarak niteleyen Menderes, başka bir konuşmasında şunları söyler: "Atatürk gönlümüzün sultanı, başımızın tacıdır. O, ileri bir demokrasi tesis etmek istemesinin yanı başında, bir vatan kurtarıcısı, bir devlet yaratıcısı yalnız bizlerin değil, bizden sonraki bütün nesillerin de ebediyyen minnettar kalacağı büyük bir insandır."⁴⁸

Demokrat Parti ve Adnan Menderes'in, ezanın aslına çevrilmesi, dine hoş görüşle yaklaşımı ve halkı CHP iktidarından kurtardığından dolayı desteklediğini ifade eden Serdengeçti, DP'yi millet iradesiyle iktidar olmasından dolayı meşru olarak görür. Ancak sonraki yıllarda bu partiye karşı bir muhalefet başlar. Önceleri sitem şeklinde beliren tutum, gün geçtikçe yerini eleştirilere bırakır. Serdengeçti, Adnan Menderes ve DP ile ilgili bazı zamanlar şüphe duyduğunu itiraf eder. Demokrat Parti'ye karşı 'acaba'larının olduğunu kaydeden Serdengeçti, buna rağmen Müslüman Anadolu halkının Menderes'e duyduğu sevgiyi dile getirir. Ona göre, "Millet Adnan Menderes'i seviyor; neden? 'Dinimizi baskıdan kurtardık' dediğinden. 'Sağcılarla solcular, bir arada harman edilemez, bu memleket sağcılardan hiçbir zaman zarar görmemiştir' dediğinden. 'Zorla polis ve jandarma kuvvetiyle inkılap olmaz, demokrat bir idare bunu tasvip edemez' dediğinden..."⁴⁹ Her şeye rağmen Müslüman Türk milletinin DP'ye karşı ümitli olduğunu ve Menderes'in vicdanlardaki baskıyı kaldırmasından ötürü beklenti içinde olduğunu aktaran Serdengeçti, *Büyük Doğu'nun kapatılması ve Serdengeçti dergisinin askeri mahkemece yargılanmasına* anlam veremez. Serdengeçti, bundan sonra "Acaba Menderes siyaset mi yapıyor?" fikrini dillendirir. Serdengeçti, artık isim belirtmeden DP'ye karşı muhalif bir duruş sergiler ve "Allah, millet ve vatan davasının dışına çıkanlara" karşı mücadele edeceğini belirtir.⁵⁰

Serdengeçti, Demokrat Parti döneminde de defalarca yargılanmış ve hapis yatmıştır. "Ayasofya" adlı makalesinden yargılanan Serdengeçti'nin en zor geçirdiği süreç, 1952 yılında "Malatya Hadisesi" olarak bilinen Ahmet Emin Yalman suikastından sorumlu tutularak yargılanmasıdır. Serdengeçti bu suikastla ilişkili olarak on bir ay boyunca tutuklu kalmış, suçsuz olduğu anlaşılınca da serbest bırakılmıştı. Malatya'da Hüseyin Üzmez'in gazeteci Yalman'a yönelik silahlı saldırı girişiminden sonra Menderes, milliyetçi ve muhafazakâr aydınları gözaltına almış, derneklerini de kapatmıştı.⁵¹ Sezai Karakoç, Menderes'in Malatya Hadisesi'nde dahlinin/payının olmadığını ispatlamak gayesiyle İslami kesime baskılar uyguladığını kaydeder. Karakoç o günleri şöyle anlatır: "Sonra tüm Türkiye'de devlet terörü esti. Ne kadar İslami dergi varsa kapatıldı. Sahipleri tutuklandı. Tevkif edilenler hep Malatya'ya sevk edildi. Menderes birden dönmüş, Müslümanlar aleyhine bir tavır almıştı... Yurt çapında bir baskı başladı dindarlar üzerinde. Âdetâ nefes almak zorlaştı."⁵² Menderes, irtica ile alakalı Malatya hadisesinden sonra gözlerinin açıldığını belirtmişti. İslami camiaya yapılan bu baskıdan siyasi partiler de nasiplenmişti. Bu bağ-

48 Şerif Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*, Paraf Yayınları, İstanbul, 2010, s. 435, 442.

49 Osman Yüksel, "D.P ve Halk Vicdanı", *Serdengeçti*, S. 19-20, Ekim/Kasım 1952, s. 13.

50 Serdengeçti, *a.g.e.*, s. 13.

51 Avşar, *a.g.e.*, s. 20.

52 Sezai Karakoç, "Hatıralar", *Diriliş*, S. 52, 14 Temmuz 1989, s.10.

lamda Menderes, Millet Partisi'nin dini siyasete alet ettiğini ve bu partiyi "sanki dinin tek müdafii kendileriymiş" gibi davranmakla suçlamıştır.⁵³

DP, 1955'ten sonra yaşanan ekonomik kriz ve parti içindeki muhalefetten dolayı siyasette dini söylemi ön plana çıkaran siyasi bir politika izlemiştir.⁵⁴ Menderes'ten büyük beklentileri olan dindar camia ise her seferinde hayal kırıklığına uğramıştır. Buna rağmen DP dışında alternatiflerinin olmadığını gören muhafazakâr kesim, CHP'nin katı laik anlayışına karşı onu cesaretlendirmek için gayret içinde olmuşlardır.⁵⁵ Serdengeçti, 1956 yılında uzun bir aradan sonra çıkarttığı *Serdengeçti* adlı dergisinde, DP'ye olan muhalefeti açıkça dile getirmektedir. DP'nin demokrasi anlayışı 1950'lerin ikinci yarısında otoriter bir dile dönüşür. Menderes, mecliste sarf ettiği "Bu kadar fazla demokrasi, bizzat demokrasiyi ortadan kaldıracak tehlikeler irâs edebilir" görüşünü şiar haline getirmiştir.⁵⁶ DP, CHP'nin daha önceleri yaptığı hataları tekrar etmemesi gerektiğini ifade eden Serdengeçti, demokrasinin geliştirilmesini tavsiye eder ve iktidarın muhalefete karşı daha hoşgörülü olması gerektiğini savunur. Diğer taraftan DP'nin anti-demokratik uygulamalarına eleştiriler getirildiğinde, iktidarın her seferinde kendisini Tek Parti dönemi ile kıyaslaması ve kendisinin daha demokrat olduğunu varsayması ve yaptığı hatalara meşruiyet kazanma eğilimi eleştirilmektedir. DP'nin Tek Parti dönemi uygulamalarını eleştirmesine rağmen kendisinin de aynı hataları yaptığını, gazeteleri kapattığını ve muhalefeti susturduğunu dile getiren Serdengeçti, DP'nin politikalarını sorgulamaya devam etmektedir.⁵⁷

27 Mayıs 1960 darbesi öncesi İnönü ile Menderes arasında yaşanan din ve vicdan hürriyeti konusuna değinen Serdengeçti, İnönü'nün DP'ye yönelttiği dinin siyasete alet edilmesi ve Said Nursi'nin DP propagandası yaptığı suçlamasına cevap verir.⁵⁸ Ona göre, İnönü de geçmiş dönemlerde dini istismar etmiş ve dindar görünmeye çalışmıştı. Bu dönemde Serdengeçti, CHP'nin DP'ye karşı muhalefetine DP'yi 'Müslüman Türk' milletinin değerlerine sahip çıkması bakımından savunmuştur. Serdengeçti, CHP ve Kemalizm karşıtlığı üzerinde durmuş, DP'yi savunan bir tutum geliştirmiştir. 27 Mayıs 1960 yılındaki askeri darbe sonrası kurulan İnönü hükümeti için endişelerini dile getiren ve bu dönemi 'ikinci İnönü dönemi' olarak adlandıran Serdengeçti, birinci İnönü döneminde epey hırpalandığını ifade ederek her dönem de sıkıntılara maruz kaldığını beyan etmiştir.⁵⁹

53 Nal, **a.g.m.**, s. 166.

54 Leyla Kırkpınar, Demokrat Parti (DP) ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960), **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVIII/36, 2018-Bahar, s. 355.

55 Tanıl Bora, "Adnan Menderes", **Türkiye'nin 1950'li Yılları**, Ed. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 345.

56 Bora, **a.g.e.**, s. 337.

57 **Serdengeçti**, S. 22, Mayıs 1956, s. 14.

58 **Serdengeçti**, S. 32, Mart 1960, s. 8-10.

59 **Serdengeçti**, S. 33, Şubat 1962, s. 3.

Serdengeçti'nin Milliyetçi Hareket Partisi ve Milli Selamet Partisi İle Olan İlişkileri

Serdengeçti, 1954 yılında yakınlarının ısrarı sonucu siyasete atılmaya karar vermiş, Antalya bağımsız milletvekili adayı olmak için propagandalara başlasa da türlü engellemelerle karşılaşmış vekil seçilememiştir.⁶⁰ 1961 seçimlerinde tekrar milletvekili olmak için harekete geçen Serdengeçti, daha önce yazmış olduğu bir yazısından dolayı tutuklanmış ve seçimler bitene kadar Konya hapisanesinde yatmıştır. 1961 seçimlerinde "Mebus olmak isterken mahpus oldum" diyen Serdengeçti, 1965 yılında Adalet Partisi'nden Antalya milletvekili seçilerek meclise girmiştir.⁶¹ Serdengeçti, kendi partisi içinde bile muhalif bir kimlik sergilemiş, doğru bildiklerini söylemekten geri durmamıştır. Demirel'in mason olduğunu söyleyen Serdengeçti, 1966 yılından itibaren *Yeni İstanbul Gazetesi*'nin 'Selam' köşesinde mecliste dile getiremediği eleştirileri burada yapmıştır. Demirel'in mason olduğuna dair elinde sağlam belgelerin olduğunu söyleyen Serdengeçti, kendisine şu suali sorar: "Madem Demirel masondu neden onun partisine girdiniz ve onu desteklediniz?" Serdengeçti, kendisine sorduğu sorunun cevabını ise şöyle yanıtlar: "*Bir kere Süleyman beyin partisi diye bir parti yoktur. A. Partisi Morison şirketinin yazıhanesi değildir. Bu parti milletin ekseriyetinin partisidir. İkincisi beni Süleyman bey ve adamları seçmedi.. para babaları, servet azmanları da seçmedi. Şu fakir, imanlı Müslüman-Türk milleti seçti..*"⁶² Serdengeçti'nin AP içindeki bu muhalefeti derinleşmiş, 1967 yılında partisinden ihraç edilmesiyle sonuçlanmıştır.

İhracın ardından Alparslan Türkeş'in partisine giren Serdengeçti, burada CHP ve AP aleyhine konuşmalar yapmıştır. Diğer taraftan parti ambleminin bozkurt yerine üç hilal olmasını sağlayan Serdengeçti, "Tanrı Türkü, Allah Müslümanları korusun" sözünün de sahibidir.⁶³ Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) adına radyo konuşmaları yapan Serdengeçti, konuşmasına başlarken kullandığı "Allah, Millet, Vatan yolundayız" cümlesi ile İnönü ve Demirel hakkındaki konuşmaları dolayısıyla hakkında dava açılmıştır. 1969 seçimlerinde MHP saflarında seçime giren Serdengeçti, halkın milliyetçi harekete katılması hususunda propaganda konuşmaları yapmaktadır. 1969 yılında yapılan genel seçimde Ordu' dan aday gösterilen Osman Yüksel Serdengeçti, vekil seçilemez ve uzun süre siyasete ara verir.⁶⁴

Serdengeçti 1977 yılında avukatı S. Arif Emre aracılığıyla Necmettin Erbakan'ın başkanlığını yaptığı Milli Selamet Partisi'ne girer. MSP'de sadece bir hafta kalan Serdengeçti, yazdığı sert ve sitemkâr içerikli istifa dilekçesiyle bu partiden ayrılır. Eşinin anlattığına göre, MSP, Osman Yüksel'i Akseki'den alıp Ankara'ya götürmüş, ancak burada gerek Erbakan gerekse de parti yönetiminin Serdengeçti'ye karşı

60 Osman Yüksel, Antalya müstakil milletvekili olma sürecini ve karşılaştığı engelleri dergisinde genişçe açıklamaktadır. Bkz. Osman Yüksel, "Seçim Hatıralarım", *Serdengeçti*, S. 25, Eylül 1957, s. 6.

61 Özcan, *Osman Yüksel ve Serdengeçti Dergisi*, s. 57.

62 Avşar, *a.g.e.*, s. 29.

63 Özcan, *Osman Yüksel ve Serdengeçti Dergisi*, s. 61.

64 Serdengeçti'nin MHP'deki propagandaları ve diğer partilerle olan ilişkileri için bkz. Serdengeçti, *Bir Nesli Nasıl Mahvettikler, Güllünc Hakikatler, Akdeniz Hilalidir*, s. 55-76.

ilgisizliği onu sinirlendirmiş ve istifasına sebep olmuştu. Serdengeçti bundan sonra bir daha siyasete dönmemiş, ömrünün son yıllarını memleketinde, siyasetten ve aksiyondan uzak bir şekilde ailesiyle geçirmiştir.⁶⁵

Sonuç

Osman Yüksel Serdengeçti, Türk siyasi hayatına renkli ve hareketli kişiliğiyle katılan önemli şahsiyetlerden biri olarak dikkat çeker. "Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman" sloganıyla milliyetçi ve muhafazakâr bir siyasi anlayışa sahip olan Serdengeçti, Türk siyasi hayatına çıkarttığı "Serdengeçti" adlı derginin ismiyle dâhil olur. Birbirinden farklı siyasi oluşumlara katılan bu ismin, katıldığı her siyasi oluşumda savunageldiği düşünceleri ayındır ve bunlar ağırlıklı olarak milliyetçi, muhafazakâr, vatansever ve anti-komünist bir seyir izler.

Tek Parti yönetimini, geleneksel değerlerden uzak düşmesi yönüyle tenkit eden Serdengeçti, bu tenkitleri nedeniyle birçok kovuşturma geçirir. Farklı tarihlerde cezalar alır. Tek Parti yönetimince kendisine yöneltilen suçlamalar arasında devleti tahkir önemli bir yer tutar. Esasında devlet, millet ve vatan gibi değerler, muhafazakâr söylemin siyasi omurgasını teşkil ederler. Serdengeçti'nin ne felsefi ne de siyasi olarak bu değerlerle arasında herhangi bir mesafeden söz edilebilir. Aksine onun tüm davası bu kavramlar üzerine kurulu olduğu söylenebilir. Onun Tek Parti yönetimine yönelik tenkitleri, bu partinin tek yanlı uygulamalarına dönüktür. Özellikle Tek Parti döneminin laik uygulamaları Serdengeçti'nin en çok karşı çıktığı alandır. Bu dönemde yapılan inkılaplar, Serdengeçti'ye göre "Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman" olan toplumun değerlerini yok saymıştır. Serdengeçti'nin DP'ye karşı tutumu da aynı doğrultudadır. Serdengeçti'nin DP'ye yönelik en büyük eleştirisi, DP'nin iktidar olduktan sonra bu gücü kullanarak anti-demokratik davrandığı üzerinedir. Serdengeçti'nin muhalefette iken takındığı tutum ile iktidar partisinde vekil olarak bulunduğu dönem kıyaslandığında bu muhalif kimliği koruyarak ilkeli bir duruş sergilediği, bundan dolayı hemen her dönemde iktidarların hışmına uğradığı söylenebilir. Onun içinde yer aldığı siyasi oluşumlardan AP, MHP ve MSP ile olan ilişkileri de milli ve manevi değerler noktasındadır. Serdengeçti'nin bu partilerden kopuşunda bu hareketlerde gördüğü sapmalarla birlikte şahsi alınganlıkları da etkili olmuştur.

Türk siyasi hayatındaki muhalefetin seyrini ve yönünü işaret etmesi açısından Serdengeçti örneğinin birçok açıdan ufuk açıcı olduğu söylenebilir. İktidar partilerinin kendilerine yönelik muhalefete ne derece açık oldukları veya olmadıklarının yanı sıra, herhangi bir değere mutlak bağlılık ile yapılan muhalefetin yıpratıcılığı, Serdengeçti özelinde açık olarak görülebilir. İktidar partilerinin, kendilerine yönelik olumlu veya olumsuz muhalefete hoşgörülü ve hazmedici yaklaşımı ile muhalefet edenin de kendi tenkitlerini mutlak doğru olarak dayatmaması gerektiği noktasında bir ufka erişildiği söylenebilir.

65 Özcan, **Osman Yüksel ve Serdengeçti Dergisi**, s. 62-63.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar:

“3 Mayıs 1944 Olaylarını Hazırlayan Sebepler” **Serdengeçti**, S. 3, Ekim 1947.

“3 Mayıs Milli Feveranı” **Serdengeçti**, S. 10, Mayıs 1950.

“3 Mayıs ve Nihal Atsız” **Serdengeçti**, Y. 6, S. 15-16, 4, Mayıs -Haziran 1952.

“Değişmeyen Zihniyet”, **Serdengeçti**, Y. 1, S. 1, Nisan 1947.

“İmansızlar Saltanatı”, **Serdengeçti**, Y. 3, S. 7, Temmuz 1949.

KARAKOÇ, Sezai: “Hatıralar”, **Diriliş**, S. 52, 14 Temmuz 1989.

SERDENGEÇTİ, Osman Yüksel: “Nereye Gidiyoruz” **Serdengeçti**, S. 4, Mart 1948.

Serdengeçti, S. 1, Nisan 1947.

Serdengeçti, S. 10, Mayıs 1950.

Serdengeçti, S. 11, Eylül 1950.

Serdengeçti, S. 12, Kasım 1950.

Serdengeçti, S. 13, Haziran 1951.

Serdengeçti, S. 2, Mayıs 1947.

Serdengeçti, S. 22, Mayıs 1956.

Serdengeçti, S. 24, Nisan 1957.

Serdengeçti, S. 3, Ekim 1947.

Serdengeçti, S. 32, Mart 1960.

Serdengeçti, S. 33, Şubat 1962.

Serdengeçti, S. 4, Mart 1948.

Serdengeçti, S. 6, Mayıs 1949.

Serdengeçti, S. 9, Şubat 1950.

YÜKSEL, Osman: "D.P ve Halk Vicdani", **Serdengeçti**, S. 19-20, Ekim/Kasım 1952.

YÜKSEL, Osman: "Malazgirt'ten Sakarya'ya", **Serdengeçti**, S. 18, Eylül 1952.

YÜKSEL, Osman: "Neler, Neler Yapmadılar!..", **Serdengeçti**, S. 5, Mayıs 1948.

YÜKSEL, Osman: "Seçim Hatıralarım", **Serdengeçti**, S. 25, Eylül 1957.

ZEKİ, Salim: "Bir Nesli Nasıl Mahvettiler", **Serdengeçti**, S. 1, Nisan 1947.

Kitap ve Makaleler:

AVŞAR, B. Zakir: **Dava Dergiciliğinde Bir Örnek: Serdengeçti Dergisi**, Kurgan Edebiyat Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2015.

AYVAZOĞLU, Beşir: **Tanrı Dağı'ndan Hira Dağı'na, Milliyetçilik ve Muhafazakârlık Üzerine Yazılar**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013.

BORA, Tanıl: "Adnan Menderes", **Türkiye'nin 1950'li Yılları**, Ed. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

DEMİR, Şerif: **Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes**, Paraf Yayınları, İstanbul, 2010.

DUMAN, Doğan: "Demokrat Parti'nin İslami Gazete ve Dergilerle İlişkisi (1946-1960)", **Tarih Okulu Dergisi**, Mart 2016 Yıl 9, Sayı XXV, ss. 127-154.

KARAÇAM, Ferman: "Serdengeçti, Osman Yüksel", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Y. 2009, C. 36, s. 555-556.

KIRKPINAR, Leyla: "Demokrat Parti (DP) ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVIII/36, 2018-Bahar, s.s.349-359.

KISAKÜREK, Necip Fazıl: **Babiâli**, Bütün Eserleri, C. 19, bd Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 1999.

NAL, Sabahattin: "Demokrat Parti'nin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:60, Sayı:3, Ankara, 2005, s. 137-171.

ÖZCAN, Ali: "**Serdengeçti Dergisi ve Siyasal İktidarlarla İlişkisi**", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, C.2, S. 3, Mart 2014, s. 300-316.

ÖZCAN, Ali: **Osman Yüksel ve Serdengeçti Dergisi**, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.

ÖZTEKİN, Hülya: "1944 Irkçılık - Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmalar", **Selçuk İletişim**, 2018, 11 (1): 212-236.

SARI, İbrahim: **Osman Yüksel Serdengeçti**, NoktaE-Book Yayınları, Antalya, 2016.

SERDENGEÇTİ, Osman Yüksel: **Bir Nesli Nasıl Mahvettiler, Gülünç Hakikatler, Akdeniz Hilalindir**, Bütün Eserleri II, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2014.

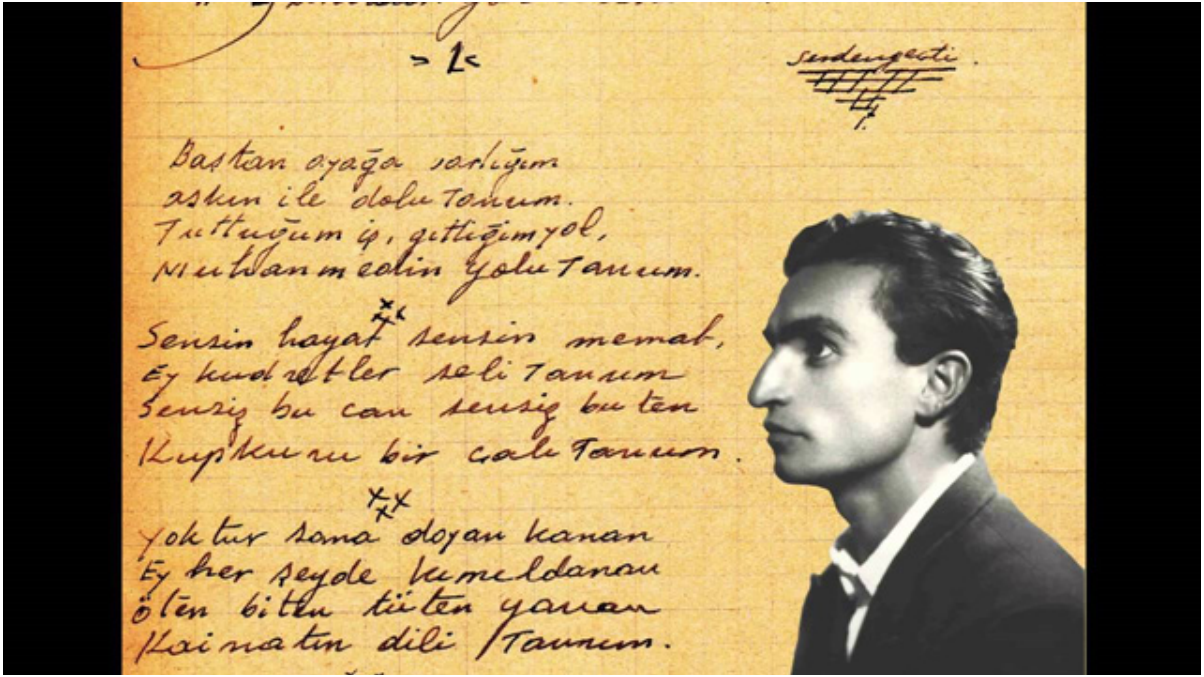
SERDENGEÇTİ, Osman Yüksel: **Mabetsiz Şehir, Bir Millet Neden Ağlar**, Bütün Eserleri I, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2016.

TUNAYA, Tarık Zafer: **İslamcılık Cerayarı 3**, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı. İstanbul, 1998.

TUNAYA, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul, 1995.

Ekler:

Ek 1. Osman Yüksel Serdengeçti, NurNet. Org.

Ek 2. Osman Yüksel Serdengeçti Alparslan Türkeş ile birlikte. Kaynak: <http://www.derintarih.com/abide-sahsiyetler/osman-yuksel-serdengecti/>

Ek 3. Serdengeçti Dergisi, Sayı: 32, Mart 1960

11 2018 T 1960

Serdengeçti

ALLAH - MİLLET - VATAN YOLUNDA

İÇİNDEKİLER

Sen İnkılâpçı,
Ben Mürteciyim, Ha?!..
★
İfadelerin saltanatı...
★
İnönü — Menderes
Söz Düellosu
★
Saidi Nursi Meselesi:
Kürdi mi, Nursi mi?
★
Hapishane Hatıralarım
(Hüseyin Üzmez)
★
Türkistan kurtulacaktır!
★
Turizm Rezaleti
★
Milli Terbiye Gitti!
Moral Eğitimi Geldi!
★
Ölüsünü kızlara kaldırtacak
Hacı
★
İslâma sulkası II
★
Fındıklı Hâdisesi
★
Lânetnâme
★
İsmet Paşa da Dini
Siyasete âlet ediyordu
İspat ve İzahı

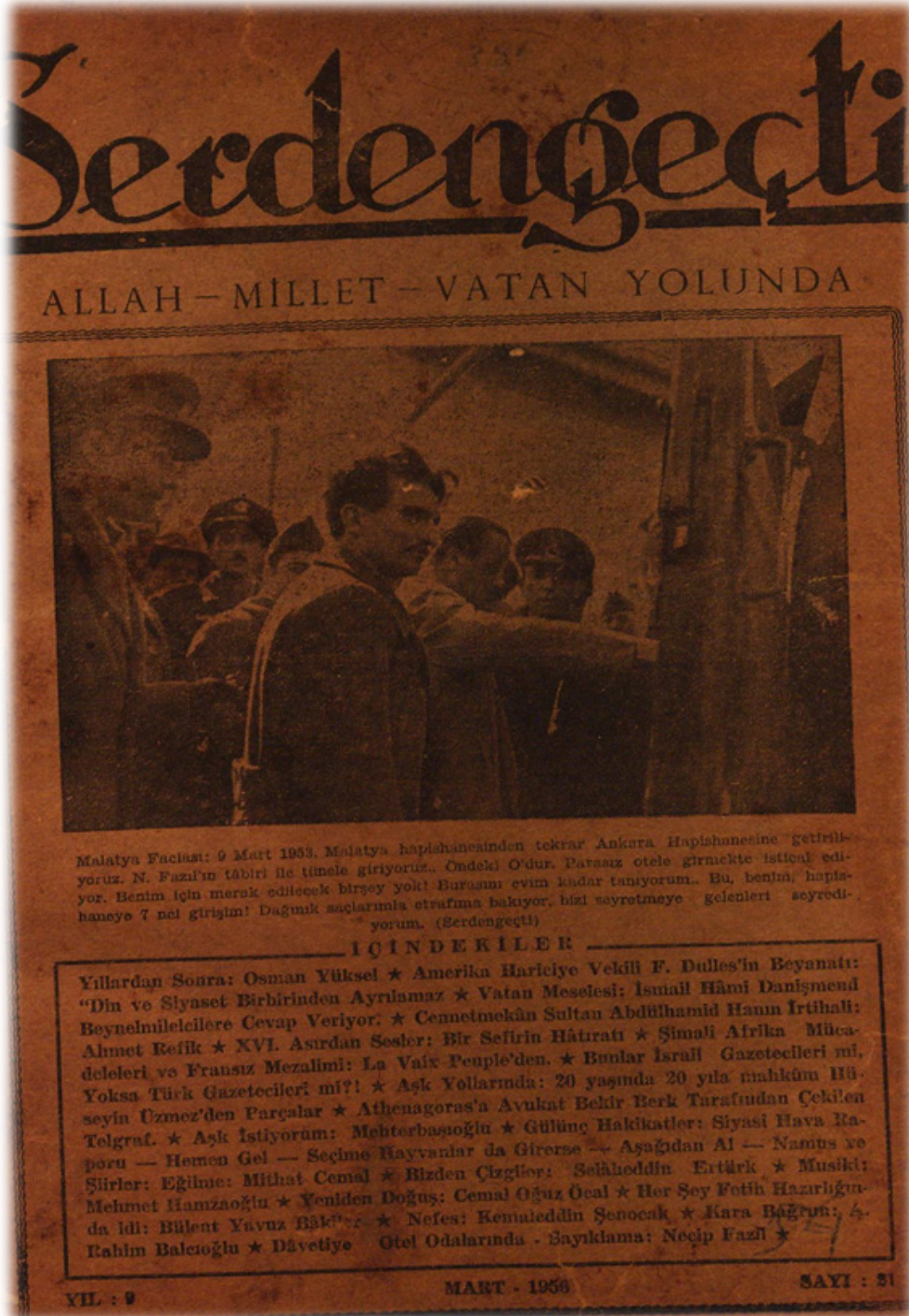

Bu resim İsmet Paşa'nın değildir. İki de aynı ırktan ve memleketten oldukları, hattâ sureta benzedikleri halde siret bakımından tam aksine... Bu resim Saidi Nursinin gençlik resimlerinden biridir. Birinci Cihan Harbinde Almanya'da iken çekilmiştir.

VII - 12 MART 1960 SAYI 32

Ek. 4: Osman Yüksel Serdengeçti, Malatya Hadisesi olarak tarihe geçen olayda 9 Mart 1953'te Necip Fazıl Kısakürek ile birlikte Malatya cezaevinden Ankara'ya getirilirken. Serdengeçti, Sayı: 21, Mart 1956

Yüksek Lisans Öğrencisi
Yusuf TAŞ

*Kahramanmaraş Sütçü İmam
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Ana Bilim Dalı
yusuf_tas@hotmail.com*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6916-8624>

Eser Geçmişi / Article Past: 31 Eki 2018 / 13 Ara 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.476786>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Tanzimat Dönemi Gazetecilerinin, Meşrutî Yönetime Geçiş Sürecinde Millet Meclisi Üzerine Düşünceleri

The Thoughts of Journalists of the Tanzimat Period on the National Assembly during the Transition Process into the Constitutional Management

Öz

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca imparatorluğun birçok yerinde patlak veren isyanlar, idarede yaşanan istikrarsızlıklar, ekonomik ve sosyal hayattaki bozulmalarla zor bir süreçten geçmektedir. Devletin bu durumu, başta padişahlar olmak üzere dönemin devlet adamlarını kurtuluş çareleri aramaya ve ıslahatlar yapmaya yöneltti. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından ilan edilen Tanzimat Fermanı, bu düzenlemelerin en kapsamlısıydı. İdari ve hukuki olarak yenilikler getiren ve aynı zamanda bir döneme adını veren Tanzimat, Batılı fikirler benimseyen aydın bir zümrenin doğmasına da zemin hazırladı.

"Hürriyet" ve "eşitlik" gibi kavramların etrafında birleşen Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Tanzimat aydınları, gazeteler aracılığıyla bu görüşlerini beyan etmeye ve Babiâli'ye karşı muhalefete başladılar. Özellikle, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yayın organı olarak Londra'da çıkarttıkları Hürriyet Gazetesi'nde, "Millet Meclisi" kavramı üzerinde sıkça duran Namık Kemal ve Ziya Paşa, hükümetin bu meclis karşısında "sorumlu" olması halinde, devletin bir çok probleminin ortadan kalkacağını öne sürdüler. Bu çalışmada Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın, Hürriyet Gazetesi'ndeki makalelerinden istifade edilerek, Türkiye'de demokratik hayatın başlangıcında, yaptıkları katkılar belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Namık Kemal, Ziya Paşa, Tanzimat Dönemi, Basın, Osmanlı Devleti, Meşrutiyet, Millet Meclisi.

ATIF: TAŞ Yusuf, "Tanzimat Dönemi Gazetecilerinin, Meşrutî Yönetime Geçiş Sürecinde Millet Meclisi Üzerine Düşünceleri" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4/3 (Aralık-2018), s. (181-193)

CITE: TAŞ Yusuf, "The Thoughts of Journalists of the Tanzimat Period on the National Assembly during the Transition Process into the Constitutional Management" **Journal of History and Future**, 4/3 (December- 2018), pp. (181-193)

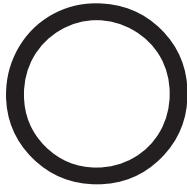
Abstract

Ottoman Empire went through a hard process during 19th century along with the riots that broke out throughout the country, instability in administration and the corruption in social and economic life. This situation of the state prompted the officials of the term, especially the padishahs, to look for solutions for the salvation and to make reforms. The rescript of Gülhane (Tanzimat fermanı) , announced by Mustafa Reshit Pasha, was the most extensive of these regulations. Tanzimat which brought innovations to administration and law set ground for the birth of an enlightened class adopting western opinions.

Tanzimat intellectuals such as Namık Kemal and Ziya Pasha who merged under the notions like "Independence" and "Equality" started to declare these views through the newspapers and to oppose Babiali. Namık Kemal and Ziya Pasha often putting emphasis on the concept of "The National Assembly" especially in the Independence Newspaper which they published in London as the media organ of New Ottomans committee, put forward that many state problems would dissappear if the government was to be "in charge" in front of this assembly. In this study, the contributions that Namık Kemal and Ziya Pasha made at the beginning of democratic life in Turkey will be tried to be identified.

Keywords: Namık Kemal, Ziya Pasha, Tanzimat Period, Press, Ottoman Empire, Constitutionalism , The National Assembly.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin idari, siyasi, askeri, içtimai, hukuki ve ekonomik alanlarda gerileme yaşadığı dönemde, Avrupa; Aydınlanma Çağını yaşıyor, Batı Uygarlığının temellerini atıyordu. Batı'nın bu yükselişi karşısında, hemen her alanda yaşanan gerileme, Osmanlı devlet adamlarını köklü reform arayışlarına yöneltti. Fransız Sefir ve hukuk adamı Eduard Philippe Engelhardt'ın tasviriyile; teknesi, direkleri, yelkenleri yenilenmeye ve tamire muhtaç ve tayfası değiştirilmek gereken bir gemiye benzeyen¹ imparatorluk; değişime, dönüşüme muhtaçtı. Aksi takdirde, Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın 1830'da Rusya dönüşünde ifade ettiği gibi, Asya'ya dönmekten başka çare kalmayacaktı.²

Sadrızam Mustafa Reşid Paşa, bu düşüncelerden hareketle Tanzimat Fermanı'nı hazırlayarak, Sultan Abdülmecid Han'a kabul ettirdi. Böylelikle hem yasal çerçevede bir reform gerçekleşecek, hem de Karal'ın işaret ettiği gibi İngiltere ve Fransa'nın destekleri sağlanarak, 18 inci yüzyılın başından beri devam eden islahat tamamlanacaktır.³ Büyük ölçüde bozulan devlet nizamını yeniden düzenlemeye yönelik ilkeler içeren Tanzimat, idarede birkaç asırdan beri hüküm sürmekte olan keyfilik yerine "kanun" ve "nizamı"; emniyetsizliğe karşı da "güveni" yerleştirmeyi amaçlıyordu. Bu bakımdan Hatt-ı Hümayun, devlet-vatandaş ilişkilerinde de

1 Engelhardt, Eduard Philippe , *"Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye"*, Yay. Haz.: Erol Kılınc, İstanbul, 2017, s. 25

2 Eryılmaz, Bilal, *"Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme"*, İstanbul, 1992, s. 75

3 Karal, Enver Ziya, *"Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat (1789-1856)"*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007, s. 169-170

yeni bir anlayış getirmekteydi.⁴

Tanzimat'la birlikte teokrasi ile bütünleşmiş olan mutlak monarşinin yetkileri de belli hukuk ilkeleri ve yasalarla sınırlandırılmak istendi.⁵ Devletteki idari anlayış, yavaş yavaş seküler bir yapıya dönüştü. "Surette Laiklik" denilebilecek bu süreçte, laikliğe benzer bir takım kurumlar oluşurken, sistem olarak laikliği doğuracak uygulamalar yapıldı. Böylece din; sahip olduğu merkezi ağırlığı giderek kaybetti.⁶

İdari ve sosyal hayatta yenilik hareketlerinin en yoğun uygulandığı dönem olan Tanzimat, tabana indirgenememesi, özümsememesi, uygulamada yaşanan sorunlar ve sefaretler eliyle yapılan dış müdahaleler nedeniyle istenilen sonuçları veremedi. Ancak Tanzimat, daha medeni ve daha insani bir toplumun oluşmasına, Batılı fikirlerin ortaya çıkmasına, cumhuriyete kadar uzanacak bir aydınlanma sürecinin başlamasına olanak sağladı. Ayrıca Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan aydınlar, meydana getirdikleri düşünce mirası ile kendilerinden sonra gelenleri etkilerken, cumhuriyeti kuran kadrolarda da doğrudan izler bıraktılar.⁷

Osmanlı'da Fikir Gazeteciliği

Gutenberg'in 1440'ta hareketli matbaayı kullanmasıyla birlikte, Avrupa siyasi ve içtimai hayatında devrim niteliğinde gelişmeler yaşandı. Cehaletle mücadelelenin en etkin aracı olan matbaa sayesinde, "bilgi" kısa sürede çoğalıp, geniş halk kitlelerine ulaşır hale geldi.

Osmanlı Devleti, Gutenberg'den yaklaşık yarım asır sonra 1493'te Endülüs Yahudileri aracılığıyla matbaayla tanışmıştı. Ancak ekonomik ve toplumsal dengeler nedeniyle devlet eliyle matbaacılık ancak 1728'de Mütferrika Matbaasıyla yapılabildi. Ortaya çıkan 300 yıllık farkın yarattığı sancılar hemen her alanda kendini hissettirirken, Ali Suavi Efendi bu durumu, "*Telifisi kabil olmayan mazi*"⁸ olarak nitelendirmiştir.

İmparatorluk topraklarında gazetenin gelişim süreci incelendiğinde ilk süreli yayınların Fransız Konsolosluğu tarafından İstanbul'da çıkartıldığı görülür. 1795'de "*Bulletin des Nouvelles*" ve 1796'da "*Gazette Française de Constantinople*"

4 Eryılmaz, age, s. 98

5 Aktel, Mehmet, "*Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması*", Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, 1998, s. 177-184

6 Okumuş, Ejder, "*Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat*" Uluslararası Sempozyumu Bildirisi", Ankara, 2005, s. 9-36

7 Örneğin, Gazi Mustafa Kemal, İkinci İnönü Zaferi sonrası kendini kutlayan Namık Kemal Bey'in oğlu Ali Ekrem Bolayır'a teşekkür etmek için cevaben gönderdiği telgrafta Namık Kemal'in hakkını şu ifadelerle teslim etmektedir: "*İstihbarat zabiti vasıtasıyla Dersaadette Namık Kemal Zade Ali Ekrem Beye; Anadolu'nun ruhu bütün feyz-i mukavemetini âbâ-i tarihten almıştır. Bize bu mukaddes feyzi nefheden ervah-ı ecdat arasında mükerrer babanızın pek büyük mevkii vardır. Mecruh vatanın halâs-ü istiklâli için ölmek yolunda bugünkü nesle tâlim-i fedakârî eden büyük Kemal hakkında tekrar-i tazimata vesile olan telgrafta namınıza arz-ı şükran-ı mahsus eylerim efendim. 10 Nisan 337*" (Kuntay, Mithat Cemal, "*Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında C. I*", İstanbul, 1944)

8 Tütengil, Cavit Orhan, "*Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*", İstanbul, 1985, s. VI.

İstanbul'da yayın hayatına başlamıştır. 1821-1831 yılları arasında ise İzmir'de "Le Spectateur Oriental", "Le Smyrneen", "Le Courrier de Smyrne", "Journal de Smyrne" gibi Fransızca gazeteler yayımlanmıştır.⁹ Bu gazeteler genel olarak Fransız İhtilali'nin propaganda aracı olarak kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde gazetenin önemini idrak eden ilk devlet adamlarından birisi Mısır Hıdivi Mehmet Âli Paşadır. 20 Kasım 1828'de Kahire'de yarısı Türkçe, yarısı Arapça ilk yerli gazete *Vakay-i Mısıriye* yayın hayatına başlarken,¹⁰ yine Mehmet Âli Paşa'nın emriyle 2 yıl sonra Girit'te *Vakay-i Giridi*'ye çıkartıldı. Devletin resmi gazetesi *Takvim-i Vekâyi* ise ıslahatlarını direkt olarak halka ulaştırmak isteyen yenilikçi padişah II. Mahmud'un emri ile 1831'de yayımlandı. Bu gazeteyi 1840'da İngiliz Tüccar William Churchill tarafından çıkartılan devlet destekli yarı resmi gazete *Ceride-i Havadis* takip etti.¹¹

Türkiye'de özel teşebbüsle çıkan ilk gazete ise *Tercüman-ı Ahval*'dir. Tanzimat'ın ardından, iyi eğitilmiş, Garplı fikirlerle tanışmış ve dünyanın yaşadığı değişimin ve gelişimin farkında olan bir aydın kesim oluşmuştu. Fikirlerini gazete yoluyla halka ulaştırmak isteyen bu aydınların başında da Agâh Efendi ve Şinasi geliyordu. Agâh Efendi'nin ilk gazete sahibi olarak tarihe geçmesini sağlayan *Tercüman-ı Ahval*, 6 Rebiülahir 1277 (21 Ekim 1860) tarihinde ilk sayısı ile okurlarının karşısına çıktı. Gazete, önceleri haftada iki gün çıkıyordu. 22 Ocak 1861'den sonra haftada üç, daha sonraları da haftada dört-beş gün yayınlandı.¹²

Koloğlu'na göre, Türk toplumunun "Akılcılık Bildirgesi"¹³ sayılan *Tercüman-ı Ahval*'in mukaddimesi Şinasi tarafından kaleme alınmıştır. Daha gazetenin ilk sayfalarında, kanunlarla mükellef olan halkın, vatanın menfaati için söz söyleme hakkına da sahip olduğu belirtilmektedir. Şinasi, Türk toplumunun demokratik olarak kendisini ifade etmesi gerekliliğinin belki de ilk örneklerinden birini, "Madem ki bir heyet-i ictimaiyede yaşayan halk bunca vezâif-i kanuniye ile mükelleftir, elbette kalen ve kalem kendi vatanının menafiine dair beyan-ı efkâr etmeği cümle-i hukuk-ı müktesebesinden addeyleyler. Eğer şu müddeaya bir sened-i müsbit aranılacak olsa, maarif kuvveti ile zihni açılmış olan milel-i mütemeddinenin yalnız politika gazetelerini göstermek kifayet edebilir."¹⁴ sözleriyle belirtmiştir.

Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'nın Yönetim Anlayışı

Tanzimat dönemi gazetecilerinin birçoğu, Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa ile ters düşerek, baskıcı buldukları yönetim anlayışını eleştirmişlerdir. Âli Paşa, bir meşrutiyetçilik veya temsilî hükümet teklifine karşı sert tavır almaktadır. Ali Paşa'ya

9 Kahraman, Alim, "Türk Edebiyatı", TDV (Türkiye Diyanet Vakfı), İslam Ansiklopedisi, Cilt: 28, Ankara 2003, s. 121-125

10 Koloğlu, Orhan, "Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi", İstanbul, 2015, s. 24

11 Nalcioğlu, Belkıs Ulusoy, "Osmanlı'da Muhaliif Basının Doğuşu", İstanbul, 2013, s. 63

12 Topuz, Hıfzı, "II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi", İstanbul, 2003, s. 19

13 Koloğlu, age, s. 45

14 *Tercüman-ı Ahval*, No: 1, 6 Rebiülahir 1277, (22 Ekim 1860), s. 1

göre, imparatorluğun çok uluslu yapısı nedeniyle, devletten ayrılma niyetinde olan pek çok milletin temsil edileceği bir meclisin kurulmasına yönelik her hareket engellenmelidir. Âli Paşa, bu düşüncesini şöyle ifade ediyor:

“Osmanlı İmparatorluğu, on iki veya on dört millettten meydana gelir, ne yazık ki, bilhassa Hıristiyan halkları birbirinden ayıran dinî ve ırkî husumetlerin sonucu olarak, bu milliyetlerin her biri, gerekli imtiyazlar elde etmek konusunda henüz büyük bir istek göstermezler. Eğer seçimler yoluyla aday gösterilen kimseler bugün bir araya getirilecek olursa, böyle bir millî meclis, akla gelebilecek büyük skandallara sebebiyet verir.”¹⁵

Âli Paşa, ülkenin yönetiminin de beş altı kişinin elinde toplanması gerektiğini inanmaktadır: “Cenab-ı Hak bu millet ve memleketin saadet-i halini beş altı kişiye tevdi etmiş (emanet etmiş). Onlar hall ü akd-ı umur-ı devlet (devlet işlerini idare) edivermelidir.”¹⁶

Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa yönetim anlayışı olarak bu düşünceleri benimserken, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa tarafından Sultan Abdülaziz Han'a hitaben yazılan bir mektup, Tanzimat aydınlarında heyecan yaratmıştır. “Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur”¹⁷ sözleriyle başlayan mektupta, Paşa; Sultan Abdülaziz'e devletin kurtuluş yollarını anlatmaktadır. Eğitim, sanat ve ticaret gibi konuların dile getirildiği mektupta, Mustafa Fazıl Paşa tarafından üzerinde önemle durulan konu ise özgürlüklerdir. Fransa'yı, 1789'daki ihtilalden 30 yıl sonra müreffeh bir konuma getiren kavramın bu olduğunu savunan Fazıl Paşa, Padişahı da yönetim şeklini değiştirerek, devleti kurtarmaya çağırılmaktadır:

“... İşte ihtilali mezkurede yani istihsali hürriyetten otuz sene sonra, evet efendim, hesabım doğrudur tamam otuz sene sonra her şey tebdil-i suret eyledi. Ve Fransız milleti, hürriyet sayesinde, dünyanın en faal ve en zengin milletlerinden mağdud oldu... Bunun sebebi oldur ki; Milletler maddeten dahi hürriyetle mağmur olurlar. Ve her nerede muhafaza-i hukuk olunmaz, orada akıbet yiyecek ekmek bulunmayacak dereceye inilir. Şevketlü padişahım; tebdili usul-i idare ile devleti kurtarınız.”¹⁸

Mustafa Fazıl Paşa'nın bu mektubunun ardından, Yeni Osmanlılar'da Paşa'ya karşı derin bir saygı belirdiği görülmektedir. İstanbul'da ise *Tasvir-i Efkâr* ve *Muhbir Gazetesi* tarafından yapılan yayınlar neticesinde 12 Mart 1867'de Âli Kararname¹⁹ çıkartılmış ve basına ağır yaptırımlar getirilmiştir. *Tasvir-i Efkâr* yazarı Namık Kemal Erzurum'a, *Muhbir* yazarlarından Ali Suavi Kastamonu, Ziya Paşa ise Kıbrıs'a, gö-

15 Mardin, Şerif, “*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*”, Çev.:Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul, 2015, s. 27

16 Eryılmaz, age, s.153

17 İslam Araştırmaları Merkezi, Mustafa Fazıl Paşa, “*Paris'den Bir Mektup*”, s. 1

18 İslam Araştırmaları Merkezi, Mustafa Fazıl Paşa, “*Paris'den Bir Mektup*”, s. 15

19 Âli Kararname gereği, hükümet genel menfaatler icab ettirdikçe, doğrudan gazete ve dergilerin geçici veya tünden tatil olunması için doğrudan karar verebilme yetkisini edinmiştir. Geçici olduğu öne sürülen kararname, II. Abdülhamit döneminde dahi uygulanmıştır. (Nalcioğlu, age, s. 166-167)

revlendirme adı altında bir nevi sürgün edilmiştir. Söz konusu yazarlar Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti ile Paris'e kaçtı. Onlara, *Tercüman-ı Ahval*'in sahibi Agâh Efendi'de dahil oldu. Daha önce Veli Efendi Çayırı komplosunu tertipledikleri için gıyaplarında 15 sene Akka'da Kal'a-bendliğe mahkum edilen Mehmed, Reşad ve Nuri Beyler de, Ebuzziya'ya göre Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımıyla Paris'e kaçtılar.²⁰

Avrupa'daki sekiz Türk ihtilalcisi, Ziya Paşa, Agâh Efendi, Kemal Bey, Nuri Bey, Suavi Efendi, Mehmet Bey, Reşat Bey ve Rifat Bey Türkçe bir ihtilal gazetesi çıkartılması için 10 Ağustos 1867'de müzakere yaptılar. Toplantının sonunda alınan kararlar gereğince, Suavi Efendi *Muhbir* diye bir gazete çıkaracak, bunu Ziya Bey'le, Kemal Bey'in *Hürriyet*'i çıkarmaları takip edecektir. Üçüncü karar, 250 bin Fransız Frangı sermaye konulacak ve dördüncü kararda, sermayenin Ziya Bey'in emrine verilmesi olacaktır.²¹

Avrupa'da muhalefete başlayan Yeni Osmanlılar'ın yayın organı olarak Ali Suavi tarafından 31 Ağustos 1867'de *Muhbir* Gazetesi çıkartıldı. *Muhbir*, 3 Kasım 1867'ye kadar 50 sayı yayımlandı. Ancak cemiyette yaşanan görüş ayrılıkları nedeniyle Ali Suavi'ye mektup yazan Namık Kemal ve Ziya Paşa, artık cemiyetin mühürünü kullanmamasını istediler.²² 29 Haziran 1868 tarihinde ise Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından *Hürriyet* Gazetesi yayın hayatına başladı.

Hürriyet Gazetesi'nde Millet Meclisi Üzerine Düşünceler

Namık Kemal ve Ziya Paşa, edebiyatçı kimliklerinin yanı sıra aynı zamanda yaşadıkları devrin aydın sorumluluğunu taşıyan entelektüel birer şahsiyet olarak memleketin yol aldığı kötü gidişatı değiştirmek üzere siyasî bir mücadeleye başladılar.²³ Bu mücadelenin en hırçın verildiği yayın organı *Hürriyet* Gazetesidir. Gazetede, Babiâli çok sert üsluplarla eleştirilmiştir. Namık Kemal, 63'ncü²⁴ sayıya kadar en ağır yazılarını yine bu gazetede kaleme almıştır.

Hürriyet bir haber gazetesi değil, bir düşünce gazetesidir ve yazılarda genellikle kolektif bir hava vardır. Gazete, parlamenter rejimi savunuyordu. "Meşveret"

20 Çelik, Hüseyin, "*Ali Suavi ve Dönemi*", İstanbul, 1994, s. 32

21 Bu görev dağılımı sonrasında Ziya Paşa'ya 3 bin, Namık Kemal'e 2 bin, Rifat Bey'e 2 bin, Suavi ve Agâh Efendi'ye bin 500'er, Reşat ve Nuri Beylere ise biner Frank maaş bağlanır. (Kuntay, Mithat Cemal, "*Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*", İstanbul, 2014, s. 55, 57)

22 Bu ayrılığa gerekçe Suavi Efendi'nin *Muhbir*'de tuttuğu yoldur. Namık Kemal ve Ziya Paşa, Suavi Efendi'ye gönderdikleri mektupta, Suavi'nin tutum ve davranışlarının Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyeleri arasındaki fikir birliğine ve görüşlerine uymadığı ifade edilmiş ve bu nedenle artık cemiyetin damgasının *Muhbir*'de kullanılmaması istenmiştir. (Ebuzziya Tevfik, "*Yeni Osmanlılar Tarihi*", Bugünkü Türkçeye Uygulayan Şemsettin Kutlu, İstanbul, 1973, s. 181-182)

23 Uçman, Abdullah, "*Tanzimat'tan Sonra Edebiyat ve Siyaset: Namık Kemal ve Ziya Paşa Örneği*", *Türkiyat Mecmuası*, c. 24, 2014, s. 113-128

24 Mustafa Fazıl Paşa'nın *Hürriyet*'in yayınına ara verilmesini istemesi dolayısıyla Namık Kemal, gazeteden ismini çekerek *Hürriyet*'le bağıını 63'ncü sayıda kopardı. Bu sayıdan itibaren *Hürriyet* Gazetesi Ziya Paşa idaresinde 100'üncü sayısına kadar yayın hayatını sürdürdü. Namık Kemal ise Sadrazam Âli Paşa'nın Mühürdarı Mustafa Bey ve Viyana Elçisi Halil Şerif Bey'den gelen mektuplarla yurda dönmeye karar verdi. Gelen mektuplarda İstanbul'a dönüşünde bir sakınca olmadığı belirtilince, yola çıkan Namık Kemal, bir ay Viyana'da Halil Şerif Beyin misafiri olduktan sonra 25 Kasım 1870'de İstanbul'a geldi. (Ebuzziya Tevfik, *age*, s. 384)

(meclis) yolu kabul edilecek olursa bütün bozuklukların düzeleceği öne sürülüyordu.²⁵ İlk sayısı 29 Temmuz 1868'de yayınlanan gazetenin başyazısını kaleme alan Namık Kemal, "*Hubbü'l-Vatan Mine'l-Îmân*" başlıklı bu makalesinde, amaçlarını, "*Adaleti meşruayı mülkümüzde usul-ü meşveret vasıtasıyla meydana çıkarmaktır.*"²⁶ sözleriyle açıklamaktadır.

Namık Kemal, *Hürriyet*'in 4'ncü sayısında "*Ve Şerafehum Fil Emr*"²⁷ adlı makalesinde de meşveret konusu üzerinde durur. Yasama ve yürütmenin aynı elde toplanmasıyla, mutlak idareden kurtulmanın mümkün olmayacağını belirten Kemal, şu düşünceleri kaydeder:

*"İkincisi usul-ü meşverettir ki o da birinci nüshamızda beyan olunduğu üzere kudret-i teşri' (kanun yapma yetkisi), erbab-ı hükümetin elinden almaktır. Devlet bir şahs-ı maneviyedir kanun yapmak onun idaresi, icra etmek ef'ali hükmündedir. Bunların ikisi bir elde oldukça hareketi hükümet, bir vakit ihtiyar-ı mutlakdan kurtulmaz. İşte şurayı ümmetin lüzumu bundan terettüb eder."*²⁸

Hürriyet'in 24'ncü sayısında ise Rus Çarı Birinci Nikolay'ın Osmanlı Devleti için dile getirdiği "*Hasta Adam*" tabiri Namık Kemal'in yazı başlığında yer almaktadır. Medeniyetin en güzel noktasına kurulmuş olan Osmanlı Devleti'nin bu adla anılması karşısında yaşadığı üzüntüyü dile getiren Namık Kemal, gerekli tedbirler alındığı takdirde ise devletin sıhate kavuşacağını belirtmektedir. Makalenin başında yer alan dörtlüğünde eleştiri oklarını Fuad Paşa'ya yönelten Namık Kemal, şu ifadeleri kullanmaktadır:

"... Hasta adam ta'bîri Fransızlar beyninde öyle bir vücûd-ı ma'nevîye'alem olmuştur ki başı Avrupa dediğimiz devlethâne-i medeniyetin en güzel bir noktasına yaslanmış ve kendi üç kıt'anın en mühim mevki'lerine uzanmış genç, dinç, güzel dünya durdukça yaşamaya müsa'idd bir koçak yiğit iken can çekişip yatıyor. Bî-çârenin nâmı ise Devlet-i 'âliyedir.

*Ağlamaz mı bakıp ahvâl-i perîşânımıza
Dil ü can ile seven devletini, milletini.
Nice zâr olmayalım saltanatın hâline kim
Ne zamandır çekiyor, sadr u fu'âd illetini"*²⁹

Satırlarında yine kuvvetler ayrılığı üzerinde duran Namık Kemal, "... Öyle bir zamandayız ki, Babiâli kanun yapıyor, Babiâli hükmediyor, Babiâli icra ediyor, icraata yine Babiâli nazır oluyor. Padişah desek Babiâli anlaşılıyor, kanun desek kezalik, meclisi mahkeme desek kezalik, ahali desek hiç bir şey anlaşılmıyor."³⁰ söz-

25 Topuz, *age.*, s. 42

26 *Hürriyet*, No: 1, 29 Temmuz 1868, s.1

27 *Hürriyet*, No: 4, 20 Temmuz 1868, s. 1

28 *Hürriyet*, No: 4, **agm**

29 *Hürriyet*, No: 24, 7 Aralık 1868 s. 1

30 *Hürriyet*, No: 24, 7 Aralık 1868,s.2

leriyle Babiâli'yi eleştirir.

İlk Jön Türklerin önemli figürlerinden biri olan Ziya Paşa da, *Tercüman-ı Ahval*'den başlayarak, hem İstanbul hem de Avrupa'da yayınlanan *Muhbir Gazetesi* ile *Hürriyet Gazetelerinde* bazen kendi adıyla bazen de "Arif" mahlasıyla makaleler kaleme almıştır. Eğitim ve iktisat konuları üzerinde duran Ziya Paşa da meşveret usulünü benimseyerek, millet meclisi ile ilgili görüşlerini paylaşmış ve Cumhuriyet idaresinin faziletleri üzerinde durmuştur.

Ziya Paşa'ya ait olması kuvvetle muhtemel İstanbul *Muhbir*'in 32'nci sayısında yer alan "*Milel-i Muhtelif-i Osmaniyye'nin Ahvâl-ı Hazırasına Müte'allik Ba'zı Levâhiyattır*" başlıklı makalede, "Millet Meclisi" düşüncesine rastlanır:

"Gelelim Millet Meclisi bahsine. Vakıa, bir devletin otuz kırk milyon reayasının hayat ve mematı üç dört kişinin elinde olmaktan ise bir kaç yüz kişiden mürekkeb ve azası her sınıf kavmin muteberanından müretteb bir hey'etin elinde olmak daha evladır."³¹

Ziya Paşa, *Hürriyet Gazetesinin* ikinci sayısında kaleme aldığı tebrik yazısında ise, hürriyet konusuna eğilmektedir. "*Hürriyet ne güzel bir niğmettir*" diyen Ziya Paşa, ancak bunun kanunlarla kaide altına alınmasına işaret eder. Makalede hürriyet taraftarlarının uğradığı haksızlıklara dikkati çeken Ziya Paşa, idarenin değişmesini isteyen kendilerinin de bu baskılardan etkilendiğini ifade ediyor:

"... Babiâli silahının cümlesini aleyhimizde istiğmal eyledi. Yine bizi meydanı sebatan bir hatve ayıramadıktan başka kendi mağlubiyetini bil cebriye ilan etti. Zira alemin mağlumudur ki biz idare-i cariyyenin asr-ı hazıra muvaffak olmadığımızdan, ... değiştirilmesi iddiasıyla meydana çıkmış idik. Babiâli idarenin devamını muhafaza için bizi ezmeye çabaladı. Akıbet kırmızı kitabda tahvili idarenin luzumunu itiraf ile beraber ekmeli taksilini dahi taahhüd eyledi."³²

Ziya Paşa, *Hürriyet*'in 25'nci sayısında yer alan "*Hatıra*" başlıklı yazısında da tarihten örneklerle, yönetim konusunu işler. Hükmetsizlik yetkisini elinden bırakmak istemeyen yöneticilerin baskı ve zulme yöneldiğine dikkat çeken Ziya Paşa, bu durumun ise ihtilallerle sonuçlandığını anımsatır. Yazının son bölümünde İslam'ın yeryüzüne inmesinin ardından yaşananları da değerlendiren Ziya Paşa, Hz. Peygamber'in bile saltanat teşkil etmediğine vurgu yapmaktadır:

"Mesned-i iktidârda bulunanlar melûf oldukları hükm-i müstakilâneyi ellerinden çıkarmamağa kasd ile ahâlîden aldıkları kuvvet ve kudreti onların aleyhinde istimâl eylediler. Bu nizâdan nice ihtilâlât-ı mülkiyye ve muhâberât-ı milliye vukû buldu. Atina ve Isparta ve Roma ahalisi gibi bir takım milletler idare-i istiklaliye mezalimaneden yanmış olduklarından cumhur ile idareyi iltizam eylediler. Fakat bu hâlde dahi makâm-ı riyasete intihab olunan kimseler hırs u cebeli ....sureti istiklalde

31 Muhbir, No: 32, 3 Zilkade 1283, (9 Mart 1867) s. 2

32 Hürriyet, No: 2, 6 Temmuz 1868, s. 2- 3

icrâ-yı nüfûz etmek aminesine düşüp bundan dahi nice şûriş ü keşâkeş tahaddüs etti. Arz-ı âlemde bu arbedeler olup dururken dini mübini İslam zuhura geldi. Zât-ı Cenâb-ı Peygamberi teşkil-i saltanat etmedi ve Hulefâ-i Râşidîn intihâb-ı ashâb ile idâre-i umûranasb olundular. Hall ü akd, umur u meham, ârâ-yı eşrâf, ashâb-ı gûzîn ve hükûm-i fetvay-ı şer-i mübîn ile karâr-pezîr-i icrâ olunurdu.”³³

Namık Kemal, 63'ncü sayıdan itibaren Hürriyet ile bağıını keserken, gazetesinin idaresini Ziya Paşa üstlenir. Ziya Paşa, 68'nci sayıda da Meclis düşüncesini işlemektedir. Ancak bu makalede Ziya Paşa farklı bir yöntem uygulamaktadır. “Rüya” şeklinde kaleme aldığı yazıda, kendisi ile Sultan Abdülaziz arasındaki hayali diyaloglar yer alır. Ziya Paşa, devleti kurtuluşa götürecek çareleri padişaha anlattıktan sonra, yine millet meclisinin faydaları üzerinde durur:

“Şevketlü efendim bu mesele hayli uzundur, fakat hülâsa olarak şu kadarcık arz ederim ki Millet Meclisi zat-ı şahanenizin meşru olan istiklalinizi kat'a ihlal itmez. Zira kulunuzun tasavvurundaki Millet Meclisinin nizamı, hududu, şeriyeden hariç bir şey olmadığından, istiklal-i saltanat nasıl Ahkamı Şeriye ile mahdud ise nizamı ile dahi o kadar mahdud olur. Mesela vükelanız hareket ve ef'âl ü vukû'larından naşi millet meclisinde mesul tutulmakta sizin istiklalinize dokunacak nedir? Eğer vükela istedikleri gibi ahaliye zulüm ve cefaa ve hazineyi yağma ederler ise sizin istiklalinizin kemaline mi delalet eder, böyle istiklali siz ister misiniz? Bu zatlar biperva bu kötülükleri etsinler dursunlar mı? Bu saltanat, bu memleket, bu millet batsın mı?”³⁴

Ziya Paşa, yukarıda belirttiğimiz “Hatıra” adlı makalesinde Hazreti Peygamberin bile saltanat teşkil etmediğini ifade ederken, “Rüya” olarak kaleme aldığı yazısında Padişahın saltanatına gayet saygılı bir üslupla yaklaşır ve bu maktamla bir problemi olmadığı izlenimi ortaya çıkar. O'na göre Millet Meclisi oluşmalı ve vükela bu meclise karışı sorumlu olmalıdır.

Ali Suavi'nin Hürriyet'in 78'nci³⁵ sayısında yer alan yazısında Sadrazam Âli Paşa'nın idam edilmesini istemesi dolayısıyla İngiliz Adliyesi kovuşturma başlattı. Bunun üzerine Ziya Paşa, 1870 yılı Mart ayında İsviçre'ye gitti. Gazetenin 89'uncu sayısından itibaren yayınlarını bu ülkede yaptı. Gazete, yüzüncü sayısının ardından kapandı.

Cumhuriyet İdaresi ile Şahsi İdarenin Farkı

Ziya Paşa, Hürriyet'in 99'ncü sayısında “Cumhuriyet İdaresi ile Şahsi İdarenin Farkı” başlıklı bir makale kaleme alarak, kıyaslama yapar. İsviçre'de bulunduğu esnada cumhuriyet idaresini yakından gözlemleyen Ziya Paşa, demokrasi ile yönetilen ülkelerde insanların belirli bir kişi ya da zümrenin zulmü altında kalmayıp eşit hukuka sahip olduğunu, gazetelerin de özgürce yönetimi tenkit edebildiğine dikkat çekmektedir. Sözü bir kez daha Millet Meclisi kavramına getiren Ziya Paşa,

33 Hürriyet, No: 25, 14 Aralık 1868, s. 8

34 Hürriyet, No: 68, 11 Ekim 1869, s. 2

35 Hürriyet, No: 78, 20 Aralık 1869, s. 2

cumhuriyetle yönetilen ülkelerde yer alan meclislerin işlevlerini anlatıyor:

“Cumhuriyet idaresinde, bir millet meclisi vardır. Bunun üyelerini halk seçer. Yani halkın en değerli ve bilgili olanları seçilip belirli bir süre için üyeliğe tayin olunur!. Yine halk arasında hamiyetlilikte ve bilgide en üstün olan bir kimse de geçici olarak bu meclisin başına getirilir.

Cumhuriyet idaresinde, her kişi medeni haklar bakımından ne kadar hürse, kanunların da o kadar esiridir. Kanunlar, ülkenin ve halkın ihtiyaçlarına göre meclis tarafından hazırlanır, oy çoğunluğu ile kanunlaşır. Bütün işler bu kanunlara göre yürütülür. Meclis, bunların koruyucusu, başkan da uygulayıcısıdır. Meclis, üyelerin öteki kimselerden farklılığı, üye seçilmiş olmak şerefinden ibarettir. Başkan da, geçici bir süre için, bu mevkie gelmiş olmaktan daha üstün bir imtiyaza sahip değildir. Bunlar aylık, yıllık, rütbe, nişan üye ve başkan olmadıklarından hiç biri ötekinden çekinmez. Başkan ve üye – herkes gibi- paylarına düşen vergileri öderler. Bunların faytonları, yaverleri, çavuşları, sırmalı cicili bicili üniformaları, sarayları, köşkleri yoktur. Hiçbiri görevleri yüzünden zengin olmayı düşünmezler.”³⁶

Hürriyet Gazetesinde önemle üzerinde durulan konular, bir meclis teşkili ve hükümet görevlilerinin icraatından bu meclise karşı sorumlu tutulmasıdır. Yani meşrutî sistemin devletin yeni idare şekli olarak belirlenmesi, kuvvetler ayrılığı prensibinin benimsenmesidir.³⁷

Osmanlı Devleti'nin meşrutî yönetime geçişinde, Tanzimat gazetecilerinin önemli katkıları oldu. Bundan dolayı Mithat Paşa, Kanun-i Esasi'nin hazırlık sürecinde Yeni Osmanlılar'dan Ziya Paşa'yı Maarif Müsteşarlığı'na, Namık Kemal'i de Şura-yı Devlet üyeliğine getirdi.³⁸ Ziya Paşa ve Namık Kemal, Kanun-i Esasi Encümeninde görev alarak, çalışmalar yaptılar. Öte yandan bir diğer gazeteci Ali Suavi, bazı vatandaşlar tarafından ilk Meclis-i Mebusan'da üye olarak görülmek istenir ve bunun için imza toplanır. Ali Suavi 746 numaralı Vakit Gazetesine gönderdiği yazıda kendisine duyulan hüsn-ü zanna teşekkür eder.³⁹

Sonuç

Tanzimat Fermanı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan fikir gazeteciliği, ülkenin sorunlarının eleştirel bakış açısıyla tartışılmasına olanak sağladı. Bu süreçte dönemin aydınları kaleme aldıkları makalelerle, devletin problemleri hakkında görüş beyan etmeye, kamuoyu oluşturmaya başladı. Ancak bu durum çok geçmeden Babıâli ile gazetecileri karşı karşıya getirdi ve Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa, Kararname-i Âli'yi yayımladı. Gazete kapatılması, sansür ve sürgün

36 Ebuzziya Tevfik, *age*, s. 362

37 Nalcioğlu, *age*, s. 213

38 Özgüldür, Yavuz - Serdar Özgüldür, “1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Mithat Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonu”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 5, 1994, s. 311-348

39 Vakit, No: 746, 9 Teşrinisani 1293, (21 Kasım 1877) s. 4

gibi cezaları beraberinde getiren Kararname'nin ardından, bir çok gazeteci yurt dışına çıkmak zorunda kaldı. Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti ile Avrupa'ya giden gazetecilerden olan Namık Kemal ve Ziya Paşa da Mısırlı Prens'in desteği ile Babiâli'ye karşı muhalefete başladılar.

Namık Kemal ve Ziya Paşa, yayımladıkları *Hürriyet Gazetesi* ile hükümete ve uygulamalarına dönük sert eleştiriler getirirken, "usul-ü meşveret" ve "Millet Meclisi" gibi kavramları da Osmanlı toplumunun belleklerine yerleştirdiler. Namık Kemal ve Ziya Paşa, devleti oluşturan toplulukların temsil edildiği bir meclisin, problemleri çözüme kavuşturacağına ve hükümetin de bu meclise karşı sorumlu olması gerektiğine inanıyordu. Hatta Ziya Paşa İsviçre'de bulunduğu esnada konuyu bir adım daha ileri götürerek cumhuriyet idaresi ile şahsi idare arasındaki farkları kıyasladı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet yönetimine geçişi, Kanun-i Esasi'nin ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasına kadar geçen sürece Namık Kemal ve Ziya Paşa kalemleri ile katkı sağlamışlardır. Bu yönleriyle demokrasi tarihinin köklerinde yer alan Tanzimat aydınları, kendilerinden sonra gelen nesillere de ışık olarak, başta Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere cumhuriyeti kuran kadroları da etkilemişlerdir.

KAYNAKÇA

Çelik, Hüseyin, **“Ali Suavi ve Dönemi”**, İstanbul, 1994

Ebüzziya Tevfik, **“Yeni Osmanlılar Tarihi”**, Bugünkü Türkçeye Uygulayan Şemsettin Kutlu, İstanbul, 1973

Engelhardt, Eduard Philippe, **“Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye”**, Yay. Haz.: Erol Kılınç, İstanbul, 2017

Eryılmaz, Bilal, **“Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme”**, İstanbul, 1992

Karal, Enver Ziya, **“Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat (1789-1856)”**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007

Koloğlu, Orhan, **“Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi”**, İstanbul, 2015

Kuntay, Mithat Cemal, **“Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında C. I”**, İstanbul, 1944

Kuntay, Mithat Cemal, **“Sarıklı İhtilalci Ali Suavi”**, İstanbul, 2014

Mardin, Şerif, **“Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu”**, Çev.:Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul, 2015

Nalcioğlu, Belkis Ulusoy, **“Osmanlı'da Muhalif Basının Doğuşu”**, İstanbul, 2013

Topuz, Hıfzı, **“II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi”**, İstanbul, 2003

Tütengil, Cavit Orhan, **“Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)”**, İstanbul, 1985

Aktel, Mehmet, **“Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması”**, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, 1998, s. 177-184

Kahraman, Alim, **“Türk Edebiyatı”**, TDV (Türkiye Diyanet Vakfı), İslam Ansiklopedisi, Cilt: 28, Ankara 2003, s. 121-125

Uçman, Abdullah, **“Tanzimat'tan Sonra Edebiyat ve Siyaset: Nâmık Kemal ve Ziya Paşa Örneği”**, Türkiyat Mecmuası, c. 24, 2014, s. 113-128

Okumuş, Ejder, **“Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat” Uluslararası Sempozyumu Bildirisi**, Ankara, 2005, s. 9-36

Özgüldür, Yavuz - Serdar Özgüldür, **“1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Mithat Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonu”**, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma

ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 5, 1994, s. 311-348

İslam Araştırmaları Merkezi, Mustafa Fazıl Paşa, **“Paris’den Bir Mektup”**

Hürriyet: No: 1, 2, 4, 24, 25, 68, 78,

Muhbir : No: 32

Tercüman-ı Ahval: No: 1

Vakit: No: 746